

PROPYLAEUMOK

A' MAGYAR

PHILOSOPHIÁHOZ.

SZONTAGH GUSZTÁV,

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG' LEVELEZŐ TAGJA.

BUDÁN,

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰÍVEL.

M.D.CCC.XXX.IX.

ELŐSZÓ.

Gyakorlati pályám' bevégezte után nyugalomba vonulva, közrebocsátom első munkámat, igen óhajtva, hogy a kegyes közönség ezen világba lépő első szülöttemet, komoly arca' ellenére, is nyájasan fogadja, beszédét figyelemre méltassa, s a bíráló urak szegénykét meg ne ríkassák. Óhajtom, mondom, sőt feldicsérő ajánló levelet is adnék útjára, ha eleve meg nem volnék győződve, hogy ez szerencséjére mit sem használ, s jó fogadásra az csak akkor tehet szert, ha életrevalósággal s belbecscsel bír. Induljon tehát a nélkül; jó úszó úgy sem sülyed el olly könnyen az élet' hullámaiban; ha pedig a halál' bélyegével homlokán született, száz orvos sem képes pislogó életlángját az elalvástól megmenteni.

Hogy azonban drága magzatom dugároskodással vádolva, valamely criticalai intézet' megbízottjaitól mint csempész el ne fogassék: kénytelen vagyok előre bölcsesége' némi kútfejeit kijelelni, írónak, elődeit használni kell, ha jobbat nem tud mondani, máskép a tudomány' elért fokán alul marad; s így magam is kötelességemnek tartam azt tekintetbe venni, mit a világliteratura céломra használhatót nyújta, mennyire tudniillik ahhoz férhetem; mert mi e tekintetben is még szegények vagyunk. Tulaj donkép pedig kivált csak két kútfőt kell neveznem SCHMID HENRIKET *), kinek jeles munkáját az elméleti rendszerek' kidolgozásában tartam szemmel, és JOUFFROY' **) REID' munkáihoz írt remek bevezetését, melly után a skót iskola' vázolata készült, mennyiben tudniillik a tárgy' érdeke, vagy saját nézeteim eltérést nem javallának; mert a materialismus' cikkelye p. o. egészen önállólag dolgoztatott, ámbár az elméleti rendszerekhez tartozik. S

*) Vorlesungen über das Wesen der Philosophie. Stuttgart, 1856. n. 8rctben.

**) Oeuvres completes de Thomas Reid, Chef de l'école écossaise, publiées par H. Jouffroy avec des fragments de Royer-Collard Et une introduction de l'éditeur. Paris, 1836. VI köt. 8rctben.

ezt a munka' többi részeiről is mondhatom. Hogy pedig fiacskám valamikép saját literatúránkra nézve is orzással ne terheltecsék, ezennel kijelentem, mikép azon bírálati cikkelyek, mik a Kritikai Lapok' utolsó füzeteiben SZAMOSY, s a Figyelmező' 1837-ki és 1838-ki folyamataiban TORNAY, KARÁCSON TITVALDOR s AL-KENDI álnevek alatt jelentek meg, az én tollamból folytak, s így természetesen elvben e munka' nézeteivel megegyeznek.

Többet kell az *előadásról* mondanom. Literatúrai nyelvünk most készül, s a philosophiai még messze van tökélyétől. Olly tisztán magyarul tehát mint p. o. JÓSIKA MIKLÓS a maga regényeit, én munkámat nem írhattam. De törekedtem a tisztaságra s ezt nem csupa purismusból, hanem valóban maga a dolog' természete által kénytetve; mert csak úgyan igaz, mi előttem már számtalanszor megjegyztetett: keleti nyelvünk belső alkotásában olly különböző a nyugati nyelvektől, hogy ezeknek szavaik a miénkkel össze nem olvadnak, s eredeti végformájokat megtartván, irgalmatlanul kirínak beszédünkéből, s ezen okból szinte haszonvehetetlenek. Hogy azonban szándékom által az érthetőség

VI

ne szenvedjen, új műszavakat nem gyártottam, hanem a már fenlévőket, minden különcködés nélkül, s egyezésre törekedvén, józan critica szerint, szemelém ki, jobb íróinkat s legújabb szótárainkat szemmel tartva, mi nélkülezhetlen feltétel, ha végre *megállapított* műnyelvre akarunk szert tenni. S ezen érthetőséget előmozdítólag, mindjárt ide is iktatom fontosabb műszavaim' lajstromát, hogy a kegyes olvasó azokkal eleve megbarátkozhassék. Okaimat, hol szükség, egy pár szóval magyarázom meg.

HETÉNYI JÁNOS nyelvünkben, igen szemesen, philosophiai szellemet talál, mivel benne az *igazság*: Wahrheit is, Recht is, s a *való*: Wahrheit, Wirklichkeit és Wesen is egyszersmind; mert – így vélekedik – ez tárgyilagos tekintetben is úgy van. Kétség kívül. De a philosophiai beszédnek a pontos megkülönböztetés lényeges tulajdona, s ha ezen két szót a philosophia' körében saját meghatározott értelemre nem szorítjuk, a kétértelműséget és fogalomzavart ki nem fogjuk kerülni, sőt ha tudományos tekintetben is az eddigi nyelvszokásnál maradunk, át nem látható, mikép lehessen a philosophiának ágait pontosan egymástól elválasztani. A

VII

merő *gondolatbeli* igazság a *logica*’, a *tárgyas* a *metaphysica*’ tárgya, a *jog* (Recht) pedig a jogtudományé. Tartsd meg az *igazság* s a *valóság*’ közön­ séges, két tárgyra kiterjeszkedő értelmét, s ösz­ szezavarod egy részről a *logica*’ és *metaphysica*’, másról e két tudomány’ s a jogtan’ határait. Használd a *valót* még harmadik, Wesent jelentő, érte­ lemben, s a zavar kiterjeszkedik a *philosophia*’ el­ méleti és gyakorlati ágaira.

Nekem énnél fogva *igaz* és *igazság* mindig *wahr* és *Wahrheit*; *való*, *valóság* és *valóságos* mindig és csupán *das Wirkliche*, *die Wirklichkeit*, *wirklich*; *Wesen* nem *való*, hanem *lény*, s *wesentlich*, *lényeges*; *Recht* pedig, *Gerechtigkeit* és *gerecht*, *jog*, *jogosság*, *jogos*.

Lelki tehetségeinket így nevezem: *eszmélet*, *Bewusstseyn*. Az *öntudatot* ki nem küszöbölhetem, mivel már el van fogadva: sőt szükség’ esetében, hol a sokszoros, közel egymáshoz eső ismétlést ki akarom kerülni, használom is. Ha egy dologra több szavakkal bírunk, az nem árt, sőt a költészet egye­ nesen a feleslegesből él; de az *eszméletnek* azért

VIII

adok elsőbbséget, mert minden fordulatban használható, *Eszmélni*, bewusst werden. Hogy tegyük ezt ki, az *öntudatot* megtartván?:— Továbbá: *érzék*, *érzékiség*, *érzéki*: Sinn, Sinnlichkeit, sinnlich; *érzelem*, vagy *érzés*, Gefühl; *értelem*, Verstand' *értelmesség*, Intelligenz; *ész*, Vernunft; *észleges* vagy *észszerű*, rationell, vernunftgemäß; *okos*, *okosság* ellenben klug, Klugheit.

Szellemünk' működései (Operationen): *képzet*, Vorstellung; *képzelődés*, Phantasie; *észrezevés*, Wahrnehmung; *észlelés*, Beobachtung; *szemlélet*, Anschauung; *szemléletetés*, Betrachtung; *szemlélődés*, Speculation; *nézet*, Ansicht.

Továbbá: *fogalom*, Begriff; *következés*, Folge; *következtetés*, Folgerung; *következmény*, Schluss; *eszme*, Idee; *eszmény*, *eszményi*, Ideal, idealisch; *elvonás*, *elvont*, Abstraction, abstract; *összetes*, concret; *összeállítás*, Combination; *megmutatás*, *bizonyítás*, Beweis; *szerkesztés*, Construction; *elemzés*, analysis; *összekötés*, synthesis; *okoskodás*, raisonnement; *határozat*, Definition.

Vegyesek ezek: *Alany*, *alanyi*, Subject, subjectiv; *tárgy*, *tárgyas* vagy *tárgyilagos*, Object,

Objectiv. ‚Észleges’ vagy ‚énleges’ *alanyi* helyett azért nem használható, mivel az *ész* Vernunft, az *én* pedig Ich. – Továbbá: *elmélet*, *elméleti*, Theorie, theoretisch; *gyakorlat*, *gyakorlati*, Prax, practisch; *előleges*, apriori; *utólagos*, a posteriori; *állomány*, *állományos*, Substanz, substantziell; *igenleges*, positiv; *nemleges*, negativ; *fejtemény*, *fejtményes*, Problem, problematisch; *látszat*, *látszatos*, Schein, scheinbar; *ható*, activ; *szenvedő*, passiv; *működés*, Operation; *bölcsélet*, Philosophem; *tett*, *tettleg*, Thatsache, thatsächlich. A „lettdolgot” is használtam, mivel már szokásba jött; de az elébbi kitételt jobbnak találom, mert egyszerűbb, s a franciáktól is illy formában használtatik p. o. les faits de conscience, az eszmélet’ tettei.

Lajstromomból látható, hogy talán az egy „*észlelést*” kivéve, a többi mind, már eddig használt szavakból áll, s ezt sem gyártottam magam, hanem mint az *alanyt* s *alanyit*, FOGARASI’ szótárából merítem, mivel e két szó nélkül áltáljában nem philosophahatunk s a latin szavak e célra haszonvehetlenek. Hogy pedig *német* és nem latin szókkal magyarázom meg műszavaimat, onnan van, mivel a latin

literatúra napjainkban az életből mind inkább eltűnik, s a nemzeti literatúrákon kívül mások nem léteznek. A ki élni akar, kerülje a holtakat. Philosophai nézeteink s nyelvünk ki nem fognak fejlődni, ha azokat élő s haladva virágzó literatúrákkal s nyelvekkel nem hozzuk közösködésbe.

Pesten, április 15-kén, 1839.

SZONTÁGH GUSZTÁV.

PROPYLAEUMOK

A MAGYAR

PHILOSOPHIÁHOZ

BEVEZETÉS.

Ki tudományi pályán hazájának használni akar, annak egy részről a *tudomány' álláspontját a világliteratúrában* kell ismerni, másról *nemzete' literatúrájának körülményeit és szükségait*; mert munkásságának feladata nem más, mint *népe' ,műveltségi szükségeinek, a tudomány' elért fokához tehetségig mért, kielégítése.*

Más tehát az írónak tiszte *teljesen felvirágozott* literatúrában, más *kezdőben.* Amott, ha a természettől lángésszel ruháztatott fel, a tudomány' *előbbvitelén, haladásán* kell munkálkodnia; vagy ha teremtő erővel nem bír, de világos előadással, a feltalálók' nehéz felfogású, s csak a beavatottaknak írt eszméit, népszerű alakba átöntve *terjeszti* a nagy tömeg közt. Kezdő literatúrában ellenben maga a tudomány' tovább műveléséről szó *még nem* lehet, mivel az még ismeretlen; az írónak tiszte tehát annak *átültetése, honosítása.*

Igenleges (positív) tudományokra nézve, mint a *mathesis* vagy *természettudomány*, ez nincs nehézségekkel összekötve; mert minden nemzetek között csak *egy s ugyanazon* *mathesis* vagy *természettudomány* létezőn, azt akármely nyelv' jelesebb munkáiból compilálhatjuk, vagy, mi ez esetben talán még. célszerűbb, lefordíthatjuk. Egészen mások ellenben a *philosophia*' viszonyai. E tudomány is ugyan évezredek óta létezik már, mint a *mathesis* és *természettudomány*, s műveltetett a világ' legbölcsebb férfaitól; de mind a mellett korán sem divatozik minden nemzetek között *egy s ugyanazon* *philosophia*. Sajátsága e tudománynak tudniillik az, hogy elveit *önmaga határozza meg*, midőn a többi tudományok ezeket *készen kapják*, s így ha alkalmazások iránta tudósok között némi különbség létezik is, az elvek' egyenlősége mellett ez könnyen kiegyenlíthető. A *philosophiában* ellenben elvkülönbség uralkodván, iskolái között, mély, ezen elvekhez ragaszkodás mellett meg nem szüntethető szakadás mutatkozik, mi annál nagyobb jelentőségű, mivel ezen elvek *az ismeret*', tehát általában *maga az igazság*' elvei. S épen ez oka, hogy e tudomány' művelői, kezdetitől fogva, szilárd megállapításokra nézve, minden lehető utakat s módokat megkísértettek, vizsgálódásaikban a legellenkezőbb szempontokból indulván ki, nem ok nélkül azt hívén, hogy valamely utat igazinak vagy hamisnak teljes meggyőződéssel csak akkor lehet tartani, ha elébb

megpróbáltatott. S mi volt ennek következése? Pillantsunk végig a régi s újabb philosophia' körén. Mit látunk? ARISTOTELES ötlik legelőbb szemünkbe, s ez roppant fölfedezéseitől biztatva, írásaiban azon reményét nyilatkoztatja ki, hogy a philosophia mint tudomány nem sokára be lesz végezve.. Nagyobbat e bölcs soha sem tévedett; mert a philosophia, mindjárt utána, ön, s nagy tanítója PLATÓ' nyomdokain, az empirismus' és rationalismus' ösvényein elméletileg és gyakorlatilag szélesen elágazva, két ellenkező úton szétterjedett. S milly képet mutat jelenkorunkban? Nem csak egy s ugyanazon philosophia nem létezik, hanem minden művelt nemzet, sőt úgy szólván minden előkelőbb philosophus különbözővel bír, s hogy a legcsodálatosabbat kimondjam: művelői e mai napig igazán *még határozatában sem tudtál egymással megegyezni*. Német szomszédinknál kivált az eredetiségvadászás s rendszerkórság tetőpontját érte el. Ott, mint ha THALESTŐL napjainkig e tekintetben semmi sem történt volna, minden philosophus e tudományt úgy szólván *előlről kezdi*, vagy legalább *újonnan szerkeszti*, tanításait vadonnan újaknak, csalhatatlannak, s egyedül idvezítőknak hirdetvén. A nagy zaj, a csábító ígélet, a rejtvényes, titokteli, homályos nyelv, Összecsődíti a sokaságot, s – olyan az ember, s kivált a német kedély! – az egyedül idvezítőnek hirdetett philosophiai evangélium, anél több *hívőket* talál, mennél kevesebb *értőket*.

a rendszer kivívja az elsőséget, s divatozik, míg azt egy újabb, még merészebb, még többet ígérő, s még érthetlenebb, túlriadó zajával el nem némítja, s az életből a philosophiának históriájába nem küszöböli által. Így kelnek s enyésznek a philosophiai rendszerek, egymást döntve s tiporva, s a philosophiának mezeje, töredékeiktől elfedett csatatér. – Mihez fogjunk illy körülmények közt? Mellyik philosophiát ültessük át, s honosítsuk? Mert ha bár literatúránkban a költészet virágzásba indult, a tudomány még csirájában zseng. Az angolt-e, vagy a franciát, avvagy a németet? Mind a három országban tudniillik különböző, vagy legalább némileg különböző philosophia divatozik; s ha geographiai helyzetetésünknel s a német nyelvbeni jártaságunknál fogva a németet választjuk, új kérdés kekedik elő, az tudniillik: *mellyiket*, KANTÉT, FRIE-SÉT-e? SCHELLINGÉT, vagy HEGELÉT? Történetes esetre nem bízhatjuk a dolgot, mert így csak szerencsétől függ, hogy az igazit eltaláljuk; ez pedig kezdő literatúránkban felette fontos, mert ha első lépéssel a célhoz vezető igazi úton nem indulunk el, kitérések nélkül az igazsághoz soha sem érhetünk. Mind ezekből láthatni, azon követelés: hogy az író a világliteratúra' álláspontjából induljon ki, a philosophiára nézve könnyebben kimondható, mint teljesíthető. Ha valamelly tudomány évezredek óta ingatlan állapotra nem tud jutni, meg gondolatlanul s rögtön műveléséhez nem foghatunk;

minden esetre elébb fontolóra kell vennünk s éretten megvizsgálunk e tudomány' *tárgyat, határait, kútfejeit, s bizonyosága' feltételeit*: szóval, el kell igazodnunk *fogalma, mód- s rendszerei* iránt, hogy a már szerzett fölfedezéseket, s a világliteratúrától kezünkhez szolgált ismereteket, voltaképen megbírálhassuk s a helyes választást el ne vétsük.

Ennek következtében a philosophiának literatúránkban honosítása és terjedése levén legegységesebb célja munkámnak, úgy hiszem, e tudomány általános érdekét, s különösen ebbeli literatúránk épén fenforgó szükségét tartom szemem előtt, ha annak *első részében* a philosophia' *fogalmát, mód- s rendszereit*, a mint azok az eddigi philosophiák által kiképezettek, hasonlító bírálásban adandóm elő, hogy így az egésznek áttekintete által annak egyes részei is annál világosabban kitűnhessenek, s az igazi philosophiai mód- s rendszer meghatározottassék.

Ez ítéletem szerint a legcélszerűbb mód a philosophia' velejének megismertetésére, s körébeni eligazodásra; mert ezen tanítmány által e tudomány' minden eddig használt kútfejei s főelvei' áttekintésére jutunk, s ha az olvasóval minden megkísért utakat az egy igazi philosophia' kiállítására, megismertettünk, a helyes és célhoz vezető iránt nem lehet többé kétség.

Nem elég azonban a philosophiát pusztán megismertetni s honosítani, hanem azt végre önállóan

tovább 's kell művelni, és pedig összeköttetésben a világ philosophiájával mert a tudományok' haladása nem egyes emberek vagy nemzetek' dolga, hanem az egész emberiségé összevéve. Hogy tehát ez lehetséges legyen, ismernünk kell a legújabb philosophiát is, s irányát a művelt nemzeteknél; minek következtetésében, szándékomhoz képest munkám' második részében a legújabb angol, francia,' s német philosophia' criticali vázlatát terjesztendem elő, s ezt azon okból is, hogy bebizonyítsam, mikép a tőlem ajánlott mód- s rendszer nem csak a világ' két legműveltebb nemzeteitől, az angol- s franciától, követtetik, hanem a német philosophusok' józanabb részétől is.

Feladatomban, mint látni, épen nem szük terjedelmű, mert igazán az újabb s régi philosophia' fő bölcseleteit (Philosophem) magában foglaló, s így kivitele, kétség kívül, felülmúlja tudományomat s erőmet. De kezdő literatúrában az írók' becsét általános mérték szerint nem is méltányolhatjuk. Hol a literatúra teljesen kifejlett 's tetőpontját érte el, hol tehát a műveltség s a nemzet' literatúrai nyelve az iskolában, házi körben s művelt társaságban már meghonosodott, minden, némi vagyonnal bíró családnál házi könyvtár találtató, s ez már az élet' szükégeihez tartozik; a tudósok' számára pedig teljes országos könyvtárak állanak nyíltan, s a jeles írók' jutalom s megkülönböztetés várja: ott tőle joggal kívánható, hogy munkája egyenesen a tudomány'

előmenetelére szolgáljon, vagy legalább annak eddigi, nem eléggé világosan kifejtett oldalai' értelmét, népszerűbb előadásban, a sokaság közt terjessze. De nálunk, kik a tudományi pályát még csak kezdjük, kiknél ez mind hiányzik, kik tudományos nevelést alig nyerünk, nemzeti nyelvünkön nem oktattatunk, kiknek még a tudományos nyelvet is alkotni kell, s kik, kivált a philosophiára nézve, a könyvtárak' hiányait olly nagy mértékben érezzük: nálunk, mondom, illy követelések íróinkra nézve még helyén kívül volnának. Balgatagság a kezdetet a tetőponttal összehasonlítani. Ha íróink választott tudományok' álláspontját teljesen ismerik, s ismereteiket épen fenforgó műveltségi szükségjeink' kielégítésére helyesen használják, megfelelnek hivatásoknak; s bár az által a világliteratúra' haladását elő nem mozdítják is, *nemzeti, literatúránknak bizonyosan előmenetelére szolgálnak*, s ez az, mit tőlök kívánunk, s mi korunkban kötelességük; ha ennek megfelelnek, teljesítik, mit a fenforgó körülmények közt teljesíthetnek, s e *viszonyos érdemtől* őket csak a jogtalanság foszthatja meg.

Mind a mellett azonban, hogy literatúrai körülményeink' ezen hiányait s tudományos műveltségünk alacson fokát érzem, s nem titok előttem, mikép magam is, mint egyes, az egésznek állapotjából teljesen ki nem emelkedhetem; a philosophiai mód- s rendszereket, úgy mint a legújabb philosophiát, megbírálni bátorkodtam, s ezt már válasz-

tott álláspontomnál fogva, s mint philosophus? ki- nek tiszte az igazság' független s önálló nyomozása, mire azon kívül szándékom is kénytetett; mert ha ezen jogra fel nem hatalmazom magam, senkit a philosophia' körében útba nem igazíthatok, az igazi mód- s rendszert ki nem jelelhetem, s a legújabb philosophia' helyes irányát ki nem mutathatom. E merény' felelőssége tehát nem nyugtalanít; bár a ki- vittel iránt is olly könnyen igazolhatnám magamat! Azonban bár mint sikerüljön ez, vállalatom – ezt ér- zem – szintúgy philosophiai literatúránk' szükségein, mint általában a philosophia' érdekén alapszik, te- hát szintolly helyes, mint korszerű. Ez bátorít és nyugtat meg; munkám' főeszméjének helyessége leg- alább túl van a kivitei s gyarlóságain.

ELSŐ KÖNYV.

A PHILOSOPHIA' FOGALMA',

MÓD- S RENDSZEREINEK CRITICÁJA.

ELSŐ SZAKASZ. A PHILOSOPHIA' FOGALMA, ÁGÁL

S FONTOSSÁGA.

Legáltalánosabb meggyőződésem a philosophiáról – melyet azért mindjárt itt e szakasz' elején kell kitűntetnem – az: hogy ezen tudomány' tárgya, minden philosophálás előtt, *természetünk s annak céljai s törvényei által* ki van jegyezve; minél fogva semmikép *önkéntől* nem függhet, *mit* tartsunk philosophiának, s *mit ne*. E pont felette fontos, mivel a philosophusok' különböző nézeteit egyesítheti. Megmagyarázom a dolgot röviden.

Az embert *esze* különbözteti meg az állatoktól, mellynek következésében *szabad, tökéletesíthető lény*, s ezen tehetsége az, melly rendeltetése' törvényszerű valósíthatását saját feltételekhez köti. *Az állatok vakon, kénytelenítő* ösztönöktől vezetettve érik el céljaikat; az ember *okosan s szabadon*. De hogy ezt tehesse, *előbb* céljait *általkeli látnia* mert a mit nem ismer, azt nem is valósíthatja. Mihelytt tehát *esze* kifejlődik, s úgy szólván emberi méltóságának teljes birtokába lép, *szükségkép öncéljai s törvényei, szóval rendeltetése felett szemlélődik*.

Mihelyest esze kifejlődik, mondám; t. i. a pór-nép általában nem szemlélődik, mert eszmélete még ki nem fejlődött, minélfogva számot sem tud magának adni az iránt, mi igaz és jó; így szükségkép *tekintettől* vezetetik, s mint eszére kiskorú, a birodalom s egyház' gyámsága alatt áll. Nem úgy az esze' teljes érettségére kifejlett, művelt ember. Ő szemlélődik, mert kifejlett öntudatában munkásága' belső okait eszmélheti, s szemlélődik *szükségeskép*, mert ezt tőle rendeltetése' szabad s okos valósítása kívánja, sőt *elmellőzhetlenül követeli*. S im ezen elmellőzhetlen szemlélődés a philosophiának *szülő percene*. Hogy céljainkat valósíthassuk, előbb elméletileg kell azokat ismernünk, ismernünk természetünk' törvényeit, máskép magunkat, törvényesen gondolkodva s cselekedve, élnem határozhatnók. Ezen szemlélődés' *eredménye a philosophia*, melly ennél fogva lényében más nem lehet, mint *eredeti törvényeink¹ s azok¹ céljainak kinyomozása, hogy magunkat elméletileg és gyakorlatilag törvényesen határozhassuk, s így rendeltetésünket, szabad, tökéletesülhető lényekhez illőleg, valósítsuk*. A dolgot más szavakkal is ki lehet fejezni, de minden philosophia bizonyosan csak annyiban *valóságos* és *igaz* philosophia, a mennyiben ezen szavak értelméhez közelít, vagy attól távozik, s annak nagyobb kisebb mértékben megfelel.

Lehozásom (deductio) talán kelletinél rövidebb, s hogy egész terjedelme, a philosophiának külön-

böző ágai s e tudomány' fontossága világosan kitűnjék, minden esetre szükség lesz a rendeltetése felett philosophálnak *eredményét*, legalább főpontjait, itt kitüntetnem.

Mik tehát az emberiség' céljai? Célnak, közönséges értelemben, minden munkásság' szükségképeni irányát szoktuk nevezni. Szálljunk tehát belsőkbe, vizsgáljuk meg gondolkozásunkat, érzeményünket, akaratunkat, s jeleljük ki azoknak irányait. Ezek, úgy hiszem, a *jólét, a szép, igaz, jó s a vallás' eszméi*. Érzéki természetünk tudniillik szükségkép óhajtja a *kéjt* s irtózik a *fájdalomtól* s tehát jólét, vagy általános kifejezéssel *boldogság*, érzéki természetünk' célja. Eszünk s lelkismertünk ellenben *általános kötelezéssel* a jónak, szépnek, igaznak valósítására szorítanak, előre fel tévén a vallás' tárgyai' valóságos létét, mint *ezen kötelezés\ s létesülhetése' elutasíthatlan feltételeit*. A vallás' eszméi által rendeltetésünk, mint ez végnélkül tökéletesülhető lényekhez illő, a végtelenre terjesztik ki mi emberek, szerintök, szabad, halhatatlan tagjai vagyunk egy örökkévaló isten' országának, kiknek rendeltetésük *végtelen tökéletesülés a jóban, szépben, igazban*, « *ez által a boldogságban*.

De vájjon nem csalódunk-e? Itt tévedni, megrendítené philosophiánk' alapját. Annyi bizonyos: ha a jólét, szép, igaz és jó céljaink, gondolkodásunk, érzeményünk s akaratunk' minden törvényeinek e tárgyakat kell illetniök, sőt másokat ezeken kívül nem is tár-

gyazhatnak; s ha valóban ezen törvények és célok képezik érzéki és eszes természetünk' eredeti hajlamát, *minden emberben egyformán találhatóknak s minden időben változatlanoknak, 'sőt szint azoknak kell lenniök, mert e szerint lényünk'*, tehát az *egyetemi emberi természet'* változatlan alapját képezik.

S ez valóban úgy van. A tapasztalás bizonyítja, mikép a boldogság, szép, jó, igaz s a vallás' eszméi mindenütt és minden időben az emberek közt divatoztak, lényök szerint szint azon eredeti formákban, s nem változó közvetlen meggyőződéssel; mert ámbár p. o. az igenleges (positív) vallások külsőkép egymástól eltérnek, lényökre', azaz *isten, öröklét s az akarat szabadság'* hitére nézve, egymással megegyeznek. Ezen eszmék továbbá minden munkásságunk' tárgyai, nem létezvén gondolat, érzemény, akarat, melly közvetve vagy közvetlenül ezeket ne tárgyazná. S belsönkre tekintve, mint már megjegyzem, szükségeskép kívánjuk a kéjt s irtózunk a fájdalomtól; az igazság *helybenhagyást*; a szép, *tetszést*; a jó, *tiszteletet*; az isteni, *imádást* gerjeszt bennünk – s az *nincs akaratunkra bízva*, hogy p. o. a kéjtől irtózzunk-e, vagy az igazat megvessük, hogy a szép, iszonyodást, a jó, megvetést okozzon, vagy ellen esetben a fájdalmat óhajtsuk, a tévelygést helyben hagyjuk, a rosszat tiszteljük stb. Ezt egyáltalában *nem tehetjük*; mert *az emberi természet' alaptörvényei túl vannak az önkényen*. S vájjon munkásságunk *külsőleg* nem szint ezen kör-

ben forog-e? mert a mi bennünk eredetileg meg van állapítva, annak, külső társas életünkben is ki kell tűnnie. S valóban, nem törekszik-e az egész világ boldogság után? nem valósítjuk-e az igazat, tudományban, a szépet, művészetben? a jó nem a nevelés' és törvényhozás' célja-e; s végre a vallás előmozdítása nem társasági egyesületünk' egyik fő ágának, az egyháznak, tárgya-e; nem szenteljük-e gyakorlatának az év' legfontosabb napjait, legpom-pásabb épületeinket? Nincs különben. Okoskodásunk' eredménye áll tehát, s belőle már most a filozóphiának *agait s fontosságát* igen egyszerűn lehozhatjuk.

Ha tudniillik a philosophia, velejében, rendeltetésünk', azaz eredeti törvényeink' s céljaink' tanja; úgyan annyi különvált, *elvont tudományokat* kell magába foglalnia, a *mennyi céljainkat kifejező eszmével bírunk*, s ezen tudományoknak *elméletiekre és gyakorlatiakra* kell oszlaniok, mivel munkásságunk e két körre terjed ki. Az *igazság'* eszméje ennél fogva két elvont philosophiai tudomány' alapja: a *logicáé* és *metaphysicáé*; mert az igazságot két viszonyban kell tekintenünk: magában, alanyi (subjectiv) viszonyában, mint tisztán a gondolat' tárgyát, mi az elsőnek –; vagy tárgyas tekintetben, mi az utóbbinak feladata. A szépnek eszméjét, az *aesthetica* fejtegeti; a jóét az *erkölcs- és jogtudomány*, mivel a jó vagy kötelességeinkre vagy jogainkra vitetik. A hitnek eszméje végre az *észval-*

lás tudomány' alapja. Elméleti philosophiához számitatnak: a logica, metaphysica és aethetica; a gyakorlatihoz: az erkölcs', jog' és észvallás' tudományai. Mind ezen tudományokat pedig *elvontaknak* nevezem, mert elvonás által a *psychologicából* keletkeznek, melly ennél fogva az elvont philosophiai tudományok' *közös kútfeje*. Minmagunk' törvényeit t. i. másképp ki nem nyomozhatjuk, mint belső életünk' tüneményeit észelve (observálva), s belőlök a *közöst*, az *egyetemileg emberit* elvonva.

Az *alkalmazott* philosophiai tudományokhoz tartoznak mind azok, miknek az emberi rendeltetés legfőbb szabályozó elvök, tehát: a *nevelés'* tudománya, mert az embert rendeltetésével összeegyezőleg kell művelni; s a *political* tudományok, mert a társaság egyes emberek' egyesülete lévén, azoknak céljai egyszersmind céljai a társaságnak.

Itt nem ok nélkül lehetne kérdeznünk: *a boldogságtan* nem tartozik-e az elvont philosophiai tudományokhoz? Kétségkívül, mert a boldogság' eszméje céljaink' egyike. Miért nem műveltetik tehát rendesen a többiek' számában? Talán, mert – KANT' állítása szerint – minden ember, jóléte' előmozdítására úgy is önkényt hajlandó. De ez nem elegendő mentség; mert épen azon szabályokat kellene megállapítanunk, mik szerint boldogsági önséges vágyaink, az ész' felsőbb erkölcsi törvényeivel összevolnának egyeztetendők, mint ezt a többiek között SEIBT *okosságtanjában* (Klugheitslehre), népszerű előadással teljesíté.

Az adott magyarázatból továbbá kiviláglik a philosophianak *főirányzata*, s e tudomány' *viszonyai* a többi ismeretekhez. En KANTtal a gyakorlati észnek *elsősegei* (primat) tulajdonítok az elméleti fellett, s ennél fogva a philosophiának lényegesen gyakorlati irányt, gáncsolva mind azon philosophiákat, melyek főleg elméleti fejtményekkel foglalkodnak, mint a régi scholasticai, s a legújabb FICHTE-, SCHELLING-, és HEGEL-féle; mert philosophálásunk' végcélja nem más, mint gyakorlati munkásságunk' eligazodása. A természet-philosophiát pedig nem tartom szoros értelemben e tudomány' kiegészítő részének, mert ennek tárgya kizárólag az *ember*, azaz munkássága' törvényei és céljai. Hasonlólag a scepst sem számítom a philosophiához, mert tulajdonkép nem egyéb, mint ennek philosophiátlan tagadása. Végre egyoldalúaknak nyilatkoztatom mindazon rendszereket, melyek pusztán egyes céljainkat veszik tekintetbe, s ennél fogva eredeti törvényeinket félszegesen magyarázzák, mint p. o. a *materialismus*, melly csupán a boldogságot, s az érzéki (tapasztalásbeli) igazságot veszi fontolóra, a jóság' s vallás' eszméi' feldöntésével.

Végre kiviláglik magyarázatomból a philosophia' *fontossága is*. E tudomány felvilágosítja életünk' legsúlyosabb jelentőségű kérdéseit, s eligazít földi pályánkon; minél fogva minden művelt nemzetektől nem csak *főtudománynak*, hanem a *tudományok tudományának* is tartatik, ez utóbbinak kivált azért,

mert az igazság s ismeret' végső okaival foglalkodván, igazán minden tudomány', tudás és hit' alapjait veti meg. Valódi együgyűség tehát a filozófiát nélkülözhető, vagy éppen kárhozatos tudománynak tartani, mint ha hiábavaló szörszálhasogatásokkal foglalkodnék, s erény- és istentagadásra vezetne. Ha szabad erkölcsi természetünk, rendeltetésünk, emberi méltóságunk úgy hozza magával, hogy minden öngondolkodó, lénye' teljes tökélyére fejlett ember, magát gondolkodóig és cselekvőleg, eredeti törvényei s céljai szerint, határozza: úgy mindnyájan *született philosophusok* vagyunk; s *művelt felvilágosodott ember* nevét nem érdemli, ki ezen, minden ember' rendeltetése' következtében nélkülözhetlen tudományban járatlan. Vagy lehet-e művelt s felvilágosodott, ki ezen, *a közönséges emberi műveltséghez* tartozó ismeretekben tudatlan, s magában *az embert* ki nem művelé? Elárulhatjuk tudatlanságunkat, tekintetünk' kockáztatása nélkül, a *kény ér tudományokban*. Senkinek sem tűnik fel, ha a katona az orvosi ösmerekben, az orvos a katonai tudományokban, az ügyvéd a földmérésben járatlan: de megvallhatjuk-e tudatlanságunkat az emberiség' céljai, kötelességei és jogai' tudományában, a nélkül hogy műveletleneknek ne tartatnánk? S méltán; mert társaságban élvén, hogy közös segítséggel emberi céljainkat előmozdítsuk, kárhozatos gondatlansággal elhanyagolja az emberi és polgári kötelességeit, ki ezen tár-

gyak iránt setétségben tapogatózik. Sőt philosophia nélkül meg *bölcsset sem* gondolhatni. Vagy érdekelhetné-e e magas nevet valaki, ki az emberisége legfontosabb kérdései felett nincs eligazodva? – Hlyen valódi bölcs volt a philosophia’ atyja SOCRATES, nem csak Athenae’ csarnokiban, hol az ifjúságot erényre oktatá, hanem a haza’ csatamezein is, rettenhetlen bátorsággal gyakorlati philosophiájának talpraesettségét bizonyítván. Mert valóban a philosophiától nem várunk csupán elméleti felvilágosítást, hanem gyakorlati tökéletesülést is. A tiszta erény a jónak valósítását kötelesség-érezésből kívánja; ezen eredményhez pedig csak philosophálva lehet jutnunk, mert csak ez úton juthatunk tiszta erkölcsi maximumához, s győződhetünk meg a kötelesség’ szentségéről, mi nélkül lehetünk ugyan jók, jó szívből, s a nevelés által korári jóra szoktatva; de valódi emberi erény csak az önművelődés s önálló akarat’ szabad szüleménye. A philosophia’ behatása nemesülésünkre s lelkületünk’ kiképezésére azért tagadhatatlan. Az, kit a legnagyobb nemzet, polgárai’ legnagyobbikának válla, EPAMINONDAS, philosophia által érte el emberi nagyságát. – S végre, mivel a philosophia nem csak egyesekre, hanem általában az emberi társaságra nézve is célt s irányt adó tudomány, PLATÓval állítanunk kell: hogy *az emberiség csak philosophia által érheti el rendeltetését.* Ezen meggyőződésben lehetett VOLTAIRE is, midőn állítá: hogy *az emberiség boldog csak úgy lehet,*

ha philosophusok királyok, vagy a királyok philosophusok lesznek. S ím, a philosophia ezen próbát valóban ki is állá, midőn az emberi nemet boldogítva, az *Antoninusokkal* trónra lépett.

Bevégezvén a philosophia' fogalmáról való magyarázatomat, záradékul szükség lesz még azon kérdésre felelnem: milly viszonyban állanak ebbeli nézeteim *a philosophia históriájából általában kitűnőkkel!* Mert bár tagadhatlan mikép a philosophusok eddig olly különbnél különb rendszereket követtek, hogy napjainkig még ezen tudomány' határozatában sem tudtak megegyezni: de a philosophia' históriájának *egészéből* mind a mellett csak ki kell tűnnie, *mit tartottak általában minden időben philosophiának;* tehát *melly fogalmok volt e tudományról?* Fejtsük meg e kérdést.

Gondolkodásunk' természetes folyama szerint a külvilág elébb vonja magára figyelmünket mint belsők; elébb kérdezzük: honnan van ez a roppant minden-ség, melly minket körülvesz; mi oka, célja? s szemlélődésünk csak később tér igazi tárgyára, az emberre, céljainkat s törvényeinket nyomozván. Embert és világot pedig szemlélődésünk nem tud magyarázni, ha mind kettőhöz a végső teremtő és törvényhozó okot, az *istent*, hozzá nem gondolja. S ím ezek a philosophia' históriájának tanúsága szerint a philosophia' tárgyai THALEStól napjainkig. Kezdő korában, THALEStól SOCRATESig, *természetphilosophia* volt, a külvilág' okainak meghatáro-

zásával foglalkodott – tárgyilagosan, SOCRATES azt igazi tárgyára, az emberre, vezetése s kivált gyakorlati oldalát tartá szemmel, honnan teljes joggal a philosophia’ atyjának neveztetik; a scholasticusok s a német legújabb általános philosophia hősei istenség’’ tudományává tevék, legalább főirányzatában, vagy a német divatos kifejezés szerint, az általánosnak tudományává. Az újabb keresztyén világi philosophia ellenben alanyi irányzatú, s főleg lélektani úton, az emberi szellem s annak gondolkodási, érze’si s akarati törvényeinek kinyomozásával foglalkodott: LOCKE és REID Angliában, Kant s a még élő FRIES Németországban, ROYER-COLLARD, COUSIN s lelkes tanítványai Jouffroy és Damiron ezen újabb philosophiai evangélium’ apostolai. Ember, világ, isten tehát igen is minden időben a philosophia’ tárgyai valának; mert ezek legáltalánosabb fel fogásban tárgyai az ismeretnek, igazságnak s gondolkodásnak általában; miknek végső okai s törvényei’ megállapítása a philosophia’ feladata; de nem közvetlenül s tartalomra nézve; mert így a philosophiának minden tudományokat magában kellene foglalni, nem lévén tárgy, melly ezeken kívül esnék. Általában az embert főleg önmaga érdekli, s a világ és isten csak közvetve, és csak annyiban a mennyiben mint érzéki lények az anyagi természetnek részei vagyunk, benne élünk s általa hatunk; mint halhatatlan tagjai egy örökkévaló isten’ országának pedig, az isten gondviselése alatt állunk. Érzéki és erkölcsi törve-

nyeink' következésében kötelesek lévén minden gondolkodásukat, érzésinket s akaratunkat a boldogság, igazság, szépség és jószág' eszményei (ideal) s azoknak törvényei szerint határoznunk; isten, ember és világ felett igen is szemlélődünk: de csak annyiban, *a mennyiben rendeltetésünkkel összeköttetésben állanak*, emberek közt társaságban, világban s az isten' gondviselése alatt élünk, s ezen tárgyakra elméletileg s gyakorlatilag a boldogság, szépség, jószág és igazság' eszméit alkalmaznunk kell. Fogalmam tehát a philosophiáról, jól értve, a philosophusok' nézeteivel általában véve *nem ellenkezik*, sőt az *újabb philosophia? főirányával egyezik*.

MÁSODIK SZAKASZ.

A PHILOSOPHIAI MÓDSZEREK.

A módszer ítéletem szerint a philosophiának *alapkérdése*, mert megfejtése által e tudomány' kútfejei s használások' módja határoztatik meg, tehát azon philosophálás' útja, a mellyen egyedül igazi philosophiához juthatni. A helyes módszer, eszköze a helyes rendszernek. Ha valahol, itt világosnak kellennem.

Minden ismeret – ennyi öntudatunk által kétségtelen – egy részről a *tárgyaktól*, más részről

szellemünk önmunkásságából származik; szóval a *tapasztalás és gondolkodás* annak kútfejei. Mi emberek tudniillik *érzéki eszes lények* vagyunk, s ezen kettős természetünk' összehangzó munkássága alkotja az ismeretet. *Érzékiségünk szenvedő fogékony-ság* létegei (Organe) *a külső és belső érzékek*, mik által bennünk és kívülünk, *a tárgyakat s tüneményeket*, szóval azt mi *létezik és történik*, veszszük észre; eszünk ellenben *önmunkás eszeség* vagy *eszes. önmunkásság*; sajátai a *gondolkodás' és ismeret' tiszta formái és törvényei*, miket az észrevett tárgyra s tüneményekre, az ismeretet képezvén, alkalmazunk, Im minden ismeret' és igazság' kútfejei: a tapasztalásból kapjuk észrevéve az *ismeret' anyagát*, az ész által gondolkodva annak *formáját*. Magyarázzuk meg ezt bővebben.

A tapasztalás, mondám, ismereteink' egyik kútfeje; mert a mit érzékeink által belsőkben vagy külsőképen észre nem veszünk, az reánk nézve *általában nem létezik, azt semmiképen nem ismerjük, arról nem is gondolkodhatunk, sem igazán, sem hamisan*. A siketnémák p. o. észre nem vehetik a hangokat, a vakon szülöttek a színeket, tehát ezen tárgyakat teljességgel nem ismerik, s rólok általában soha fogalmok sem lehet. A tapasztalás tehát az *ismeret'* egyik *nélkülözhetlen eleme, melly nélkül ez általában nem létezhetik*. De más oldalról, *gondolkodás nélkül sincs ismeret*. A mondottakkal ugyan nem szándékom az ál empirimus' régi vitata-

sát: „quod non est in sensu, non est in intellectu” újra szőnyegre hozni, mert csak LEIBNITZ’ kiegészítésével: „excepto ipso intellectu” igaz szellemünk nem pusztá szenvedő érzéki fogékonyság lévén, hanem egyszersemind *eszes önmunkásság*. Eszünkben t. i. eredetileg léteznek az ismeret’ *tiszta formái; az egység és szükségesség” törvényei*, s ezen formákat s törvényeket az észrevezés által kapott anyagra, önmunkásan alkalmazzuk elvonás, fogalom-képezés, ítézés, következtetés s elv-alapítás által ismeretet alkotva, minthogy működés nélkül megint nincs, s nem lehet ismeret, mert a tárgyak a pusztá szenvedő észrevezés által magokat nem magyarázzák, hanem ez csak tőlünk, önmunkás gondolkodás’ következtetésében, kitelhető; másképp az állatok is ösmerettel bírnának, minthogy nem csak értekekkel bírnak, mint mi emberek, hanem némelly nemeik még sokkal élesbekkel is. A gondolkodás tehát az ismeret’ *második, épen olly nélkülözhetlen lényeges eleme*.

Érzékeink és *eszünk* tehát minden ismereteink’ *kiütßejei*, s a tapasztalás és gondolkodás azoknak olly lényeges kiegészítő elemei, hogy az egyik’ vagy másik kizárása által, philosophálásunknak elkerülhetlenül *nihilismusba* kellene sülyedni, épen mivel sem a tapasztalás gondolkodás –, sem a gondolkodás tapasztalás nélkül ismerethez nem vezet. Mi által, úgy hiszem, eléggé világos, miképp helyes philosophiai módszernek csak azt lehet tartanunk, melly *is-*

mereteit ezen hét eredeti kútforrásból? mindkét lejtőből méríti, s azokat összehangzólag egyezteteti.

Ezen következtetés' helyessége azonban egy feltételtől függ. Mindkét eredeti kútforrásból mért ismereteink csak akkor lehetnek igazak, ha eredeti tehetségeink – érzékiségünk s eszünk – az *igazságnak kútfejei*; ha törvényes munkásságokban a *tévelygésnek ki nincsenek téve*, s csalódásaink egyedül eredeti igazságos törvényeik' *hamis alkalmazása által, adott esetekre*, keletkeznek. Mert ha a tévelygés minmagunkban s természetünkben léteznék, ha az ál rationalisták' állításai szerint érzékünk, vagy az ál empiristáké szerint eszünk, csalnának: úgy a tévelygésnek egészen ki volnánk téve s az igazságtól általában kizárva. Azonban eredeti tehetségei' törvényességéről senki sem kételkedik. Hogy az, mit látunk, hallunk, szagolunk stb. igaz, s úgy, amint azt észreveszszük, arról kiki eredeti bizonyossággal meg van győződve. Eszünk' fogalmait s törvényeit pedig adott tárgyakra Ítéelve alkalmazzuk a nélkül, hogy igazságok felől valaha legkevésbé kétkednénk; s ezen bizodalomhoz azon minmagunk, s eredeti tehetségeink' igazsága iránti *hit* által bíratunk, melly végső instantiában minden meggyőződésünk' alapja, s bennünk a nélkül meg nem rendülhet, hogy összes ismereteinket, tudásunkat és hitünket fel ne for-gassa. Minden tévelygéseink tehát nem. eredeti tehet ségeinkből hanem törvényeink' helytelen alkalmazása által, tehát *hamis ítéletekből* erednek, okuk

nem a természet, hanem mi magunk, *a szabad emberi önkény*. Világosítsuk ezt fel példákkal. Látnok messziről egy magas fát, s azt toronynak tartom. Ki hibázott itt? szemem, vagy hirtelenkedő ítéletem? Toronynak látta-e szemem a fát, vagy csak határozatlan alakban? S más esetben: ha egy vízbe mártott botot eltöröttnek tartok, nem a látás' optikai törvényei' nem ismerése-e tévelygése'm' oka, t. i. annak nem tudása: hogy a víz és levegő különböző szögek alatt vetik vissza a nap' sugarait? Az ész' előleges fogalmaira pedig átmenve: csalódhatunk valamelly tünemény' igazi okaiban; de azon feltevésben: *hogy minden tüneménynek oka van*, s következésképen a szóban levőnek is, s ez szűk-ségeskép valamelly ok' *okozatja*, abban nem csalódhatunk, stb.

Mind ezekből következő, a módszerek s azokból keletkező philosophiai rendszerek megítélésere nagy fontosságit igazságok fejlődnek ki:

1. Ha igaz hogy tárgy nélkül nem gondolhatunk, azt pedig egyedül érzékeink' észrevevése által ismerhetjük meg: minden philosophálásnak *tapasztalással kell kezdődnie, abból kiindulni, s arra alapulnia*. A tapasztalás tehát ismeretbeli munkásságunk' *elsejei*. Ez a kultúrgyakat öntudatunk' tetteit (Thatsache) illetve világos; de eszünk' előleges fogalmaira nézve? Hiszen ezek *tapasztalás előttiek*? Igen is, *eredetökre* nézve, mert eredetileg bennünk léteznek; de ismeret' tekintetében csak

ugyan tapasztalás által jutnak birtokunkba, mivel észlelés (Beobachtung) s elvonás által fejlenek ki öntudatunkban, s válnak ismeretekké. Ebből továbbá következik,

2. Hogy minden, józan korlátait ismerő philosophia csak *magyarázó* lehet. Mert ha észre vévés nélkül nincs tárgy, tárgy nélkül nem gondolkodhatunk, *képzeleteink pedig sem nem a tárgyak magok, sem azokat nem teremtik*: mi marad philosophálásunknak más hátra, mint az észrevétel által adott tárgyak' – annak a mi van, és történik – magyarázata? Gyakorlati tekintetben sem teremtyük a tárgyakat, hanem csak külső formájokat, vegytanilag (chemice) vagy erőművileg (mechanice) változtathatjuk, azokat céljaink szerint hasznunkra fordítván. Ezek után

3. Minden nehézség nélkül eldönthetjük azon sokat vitatott kérdést: *egyesből induljon-e ki a philosophia, vagy különféleből, azaz tapasztalásból visszatérő* (regressiv) *úton* a létezőt észlelve, a concretből az elvonthoz átmenve, s így szemlélődésünk által csak a létezőt és valót magyarázva? vagy *előhaladólag* (progressiv) a *legmagasabb, elvont, tiszta fogalomból* a concretet szerkesztve, tehát szemlélődésünk által a létezőt, a valót (das Wirkliche) alkotva. Ezen kérdésre az első szám alatt már feleltem úgyan, de itt e tárgy nagyobb terjedelemben kerül elő, s bővebb magyarázatot annál is inkább kíván, mivel a philosophia, kezdetétől fogva

mind e napiglan, ellenkező rendszerek' csátamezejevolt. Korunkban is az angolok, franciák s Németországban FRIES (a criticismus' s a lélektani módszer'követői) visszatérő úton művelik a philosophiát, tapasztalásból indulván ki; midőn az általános philosophia' hősei, FICHTE, SCHELLING és HEGEL, azt előlegesen előmenő úton igyekeznek megállapítani: az első a tiszta *észből*, a másik az *általánosból*, a harmadik a *tiszta létből* indulván ki; s literatúránkban is, melly eddig elé a philosophiára nézve nagyobbára csak a jíemetek' viszhangja volt, szint ezen el-lentételek mutatkoznak! Mi tehát a philosophiai *prius*: a tapasztalás vagy gondolkodás? S visszatérő vagy előmenő úton, az egyesből vagy külön-féléből kiindulva kell-e a philosophiát művelni?

Ha tárgy nélkül nem gondolkozhatunk, következésképen, mint megmutatám, észrehevés nélkül ismeret általában lehetetlen, tehát philosophiai is: képzetünk pedig sem nem a tárgyak magok, sem azokat nem teremthetik: úgy kétséget nem szenvedhet, hogy minden józan philosophiának a tapasztalásból, tehát a különféléből kell kiindulnia, másképen tartalomra nézve *üresnek* kellene lennie. Minmagunkat p. o. meg akarván ismerni, öntudatunk által belső szellemi életünk' gondolkodási, érzés- és akaratbeli *tüneményeit* kell észlelnünk, s így reflexió, elvonás, s behozás (inductio) által az e tüneményekben *közöst*, az *egyetemileg emberit*; mint munkásságunk' törvényeit, meghatároznunk. Ezen úton halad BACO óta a termé-

szettudomány is végtelen, szakadatlan előmenetellel. A philosophia *elvont* tudomány, ezt minden felekezetek elismerik; hogy' lehetne pedig elvont, ha igazságait a létezőnek, a valónak tüneményeiből el nem vonnók, ha a szemlélődést mellőzve, a tapasztalást elsőnek nem tartjuk? A visszatérő út tehát kétségkívül az egyedül helyes, a *feltalálás'* útja, miáltal azonban az előmenő módszer a philosophiából ki nem záratik. Gondolkodásunk tudniillik a logica' törvényeihez lévén kötve, a feltalált ismereteket ezen tudomány szabályai szerint rendezi, miáltal teljes összekötetést, osztályozást s világos áttekinthetést nyernek. Ez a *rendszer'* s ezen formában kell a feltalált, megállapított s rendezett ismereteknek megjelenniök, hogy azokat *tudományoknak* nevezhessük. De e mellett ne ámítgassuk magunkat hiú képzelgésekkel: a rendszer többet magába nem foglalhat, mint a mi elébb, a visszatérő úton a tapasztalásból kiindulva, feltaláltatott; mit azon felül vagy kívül állít, alaptalan, épen mivel általa ismereteket nem találunk fel, hanem azokat csak rendezzük.

Egészen más dolog az ellenben, ha szemlélődve a tapasztalást egészen elmellőzzük, s tiszta fogaimákból a létezőt egész valóságában és különféleségében, előmenő úton, szerkeszteni törekszünk. Tiszta fogalmaink magokban üres formák, mik semmi gondolható dialectical úton tartalommal meg nem tölthetők, mivel a létező', a való' megismeréséhez, csak érzékeink' észrevevése által juthatunk, s *gon-*

dolkozásunk azt nem teremtheti. A legfelsőbb elvont fogalmak pedig, a philosophálás' természetes úján, csak a concretból elvonhatok lévén, igazán philosophálásunk' *végpontjai*, a legfelsőbb tetők, mikre emelkedünk, hogy onnan a létezőt, tüneményei' végtelen külön féleségében, áttekinthesük. Ha tehát a szemlélődés, eltekintve a tapasztalástól, FICHTE, SCHELLING és HEGELLEL, a legfelsőbb, elvont, tiszta fogalomból indul ki, nem csak a philosophia' *végét elejévé fordítja*, a pyramist csúcsára helyezi, hanem tagadhatlanul teljesen üres fogalmakból indul ki, a létezőt, valót, egyest, élete' végtelen különféleségében, *semmiből* alkotni törekszik. Ki hinné, hogy illy úton szerkesztett rendszerek követőket találhatnak? A németeknél, kiknek szívét KÖPPEN (maga német lévén, tehát annál biztosabb tanú) szerint „csak rendszerrel lehet meghódítani,” s kik „a képtelenséget is elfogadják, csak rendszeresen adassék elő,” ez magyarázható: de literatúránkban? Az utánzás' majomi ösztöne, mely kezdő műveltségnél minden nemzetek közt olly élénk, annyira munkálódik-e bennünk? vagy e szemlélődési hősök' dialecticája olly ellentállhatlan erejű-e, hogy illy hamis útra tévedjünk? Ha arra Csakugyan kicsapongunk, okát inkább az elsőben keresném; mert ámbár a németek a megmutatás' előítéletéből WOLF' mathematical módszere' szemfényvesztései óta, egészen soha ki nem tudtak vergődni, s mindenható ereje által még napjainkban is

rendszerük' légvárait építik: a megmutatás ezen képzelt erővel csak ugyan nem bír, mit azonnal megmutathatok. Áll-e tehát

4. Hogy csak az *bizonyos, a mit megmutathatunk?* A megmutatás *egyetlen biztosítéka-e* az igazságnak? vagy bizonyosága csak *közvetett*, s már természeténél fogva más *eredeti közvetetten igazságokat* tesz fel, mikből a megmutatás, bizonyosságát *kölcsönözi!* Világosítsuk fel a dolgot.

Mit nevezünk megmutatásnak? Ha valamely bizonytalan ismeret' *igazság-okait* más bizonyosból *következtetjük*. Ezen következtetés tudnivalókép *nem mehet végtelenbe*, máskép minden ismereteink, bizonyságok' okaikra nézve, végtelen sorban egymástól függenenek, s a végső bizonyító ok hibáznék, azaz *bebizonyíthatlanok* lennének. Ezen magyarázatból világos, hogy ismeretehetségünkben olly *eredeti, közvetlenül önmagok által bizonyos, igazságoknak* kell lenni, mellyeknek igazság-okaik *önmagokban* léteznek, s *bebizonyításra* sem nem szorulnak, sem azt nem szenvedik, épen mivel *eredeti, közvetlen, tehát első igazságok*, mikből a megmutatás bizonyító erejét *kölcsönözi*, igazságát *következteti*. Ilyen igazságok, mint már mondám, *érzékeink' észrevételei s eszünk tiszta előleges fogalmai*. Amit látunk, hallunk, érzünk, ízlelünk vagy szagolunk, annak igazsága iránt senki sem kételkedik, az megmutatásra nem szorul. Eszünk' tiszta fogalmait és törvényeit pedig, p. o. hogy minden okozatnak

oka van, minden, térben és időben történik stb., kiki gondolkodva használja, az észrevétel által adott tárgyakra alkalmazza, a nélkül hogy valaha igazságok iránt a legkisebb gyanú támadna; mivel az, a minmagunkhoz s tehetségeink' törvényességéhez vi-seltető belső közvetlen hitünk által minden kétke-dések ellen bátorságba van helyezve.

A megmutatás' ereje s bizonyossága tehát nem *eredeti, önálló, közvetlen*, hanem csak *kölcsönözött, közvetett*, vagy, Jacobival szólva, *második*, nem *első* kézből való. Az ítélő értelem úgy szólván közben járó az érzékek' észrevételei és az ész' tiszta fogalmai közt; amazoktól az ismeret anyagát kap-ván, emezekét mint formákat használván az ismer-et' képezésére. A következtetésben tehát általában nem lehet több igazság, mint eredeti, közvetlen meggyőződéseinkben; ítéletünk ezt csak teljesen kifejti, s következtetései csak annyiban bírnak igaz-sággal, a mennyiben többet nem állítanak, mint a mire az eredeti közvetlen igazságoktól meghatal-mazva vannak. Ha tehát, teszem, a scepticismus illy következtetett okok által az igazságot, a materialis-mus a jót, tagadni merészlik, vitásaik egy csép bizonyító erővel nem bírhatnak, mert a scepticis-mus' állításai csak akkor lehetnének igazak, ha meg-mutatását eredeti közvetlen igazságainkból követ-kezetesen bizonyíthatná, mi lehetetlen, mert eredeti tehetségeink az igazságnak kútfejei, s így közve -tétlen igazságaikból kiindulva, minden igazság'

helytelenségét helyesen következtetni nem lehet, s ezen következtetés, a mint magában ellenmondó, úgy képtelen is, mert a következet (die Folge) alapját meg nem döntheti. A jó pedig erkölcsi természetünk' eredeti hajlamából eredvén, tehát *közvetetlenül* meg lévén állapotodva, *közvetett* okokkal – megmutatással – szint' olly kevésbé megrendíthető, mint ellenkező esetben nevetséges fonákság volna, ha még eredeti közvetlen meggyőződéseinket is dialectical okokkal bizonyítani akarnók, mint p. o. a külvilág' valóságát, a szép', jó' s igaz' törvényességét stb. Ezek sokkal erősebb alapokon nyugszanak, mint hogy a megmutatás' okaira szorulnának, olly alapokra, mik magának a megmutatás' bizonyosságának kútfejei, s miket ennél fogva csak *ki kell felelnünk*, hogy a kérdéses tárgy' igazságáról meggyőződjünk. A józan tapasztalásból kiinduló, az érzékek' észre-ve véseit szemlélődve magyarázó philosophia tehát a megmutatást egyedül mint az igazság' közvetett kútfejét használhatja, lehozásai (deductio) által csak azt fejtven ki tovább, mi a közvetlen igazságokban befoglaltatik, miben a megmutatás' egyedül helyes használata áll; s ha ezen az utón mind a mellett ollykor még is tévelyeg, ez közönséges emberi gyarlóságunk' sorsa, csalódásai legalább csak a közvetett tételeket érdeklik, illetetlenül hagyván az alapigazságokat.

De vizsgáljuk meg e tekintetben a szemlélődő elvont tételekből kiinduló philosophiát. Ez a meg-

mutatásnak *önálló* erőt s bizonyosságot tulajdonít, mert rendszerét csak akkor tekinti igaznak, ha annak minden tételei az elsőtől az utolsóig dialectical úton bebizonyítatnak. Sőt ez még nem elég: midőn ezen philosophia a tapasztalástól eltekint, elvont előleges fogalmakból indul ki, s dialectical következtetések által törekszik a létezőt s valót szerkeszteni, a megmutatásnak igazán *mindenható, teremtő erőt tulajdonít*; mert tiszta fogalmaink magokban üresek lévén, s tartalmokat egyedül az észrevevésből nyervén, minekutána ez utolsó kútfőt használatlanul hagyja, másképen boldogulni nem remélhet, mint a létező s való' dialectical útoni teremtése, s ismeretei' igazságának a megmutatás' mindenható erejéveli megállapítása által. S vajjon sikerül-e ez? Mindjárt első lépése, önmaga állításai' s egész elmélete' cáfolása; mert első legfőbb tételét meg nem mutathatja, máskép – ha ez igazság-okára nézve mástól függene – nem volna az első. Egész rendszerét tehát *hypothesisre* építi, mellyet *Önkényesen választ* s melly történetesen lehet ugyan igaz, de a philosophia' kifejtésére már azért sem használható, mivel ez elvont tételből ki nem indulhat, legkevésbbé pedig *egy elvből*, mint ezt utóbb be fogom bizonyítani. Ezen philosophia tehát – önmagával ellentmondásban – hamis pontból kezdvén útját, hogy lehetne következtetéseiben igaz? Hogy szerkeszthetne előleges úton létezőt s valót, embert, istent és világot? Ha mind a mellett tagadhatlanul valamit

szerkeszt, tanúsága annak, hogy nem csak kezdetében, hanem folytatásában is elveitől eltér; mert ha titkon a tapasztalást meg nem lopná, ha ezt alattomosan szemlélődései közé belé nem csúsztatná, azt sem tudhatná *mit* szerkeszsen; mivel a valót csak érzékeink által ismerhetni meg. Harmadik baklövése ezen philosophiának, hogy *dialectikai megmutatásainak (általános ismeret után törekedvén) csalhatatlanságot tulajdonít*; mert pusztán ezek által szerkeszti philosophiáját, s ezen philosophiát magát tartja igazinak. Az ember azonban csak közvetlen meggyőződéseiben nem tévelyeg. Ezekre támaszkodik a józan tapasztalásból kiinduló philosophia; a 'szemlélődő ellenben megmutatásra; tehát *egész philosophiáját a csalatkozhatás' körébe helyheti*, mert a megmutatás ítéleten alapul., melly – mint magyarázám – 'tévelygésünk' egyetlen kútfeje. A dialectical megmutatáson alapuló rendszerek tehát légben függő láncra támaszkodnak, melly semmitől sem tartatik s miknek egyetlen hamis ítélete repedt szem, melly e lánc' Összes erejét meggyöngíti. – Ezen philosophia' egész alkotmánya elvont fogalmakból lévén szerkesztve, vizsgáljuk meg

5. *Az elvont fogalmak természetét.* – Ezen tárgy, a philosophia' annyi vitatkozásnak kitett mezején, a legnagyobb feleselésre 'adott alkalmat, melly valaha körében támadott, értem a *nominalisták* és *realisták*, századokon át tartó, dialectikai küzdéseit. Az elsők az elvont fogalmaknak

pusztán *névbeli*, az utóbbiak *valóságos* becset és tartalmi tulajdonítanak, s ha az igazság némileg mind a két oldalon nem állana, e vitatkozás' vég nélküliségét alig tudnók magyarázni. Fejtsük meg tehát a dolgot tisztán.

Az egyetemi fogalmak, mint minden mások, észrevevésekből képezetnek, tehát a létezőből, egyesből, különféléből, elvonás által. Látok p. o. dinnyéket, diókat, szőlőt, szilvát stb., s közös jegyeiket egy fogalomba egyesítvén, képezem a *gyümölcs*' egyetemi fogalmát. *Eredetere* nézve, azaz *egyes tárgyaiban*, e fogalom bír valósággal; mert valóságos tárgyaktól vonatott el, de *magában nem*, mivel a valóságban olly gyümölcs nem létezik, melly minden gyümölcsök' jegyeit magában egyesítené, egyszersmind dió, dinnye, szőlő és szilva is volna. Egyetemiségökben tehát az elvont fogalmak, elválva egyes tárgyaiktól, magokban gondolva, *puszta képzeletek*, s valóságos tartalmokra nézve annál *üresebbek*, mennél inkább növekszik körök' terjedelme, azaz *mennél nagyobb egyetemiségök*; mivel ezáltal annál tovább esnek az, egyes valóságos tárgyaktól, miktől elvonattak. Így a *lét*' (Seyn) elvont, legegyetemibb, minden létezőt (das Daseyende) magába foglaló' fogalma, legkevesebb valósággal is bír, s ezt magában valóságosnak tártni, a képtelenségek' képtelensége volna, mivel ezen létnek egyszersmind végesnek és végtelennek, anyagainak és szelleminek; szükségesnek és történetes-

nek, kénytelenül és szabadon munkálódónak kel-
lene lenni, szóval a legnagyobb ellenmondásokat
magában foglalónak. Az egyetemi fogalmaknak te-
hát *önálló független valóságok nincsen*, hanem csak
kölcsönözött, minél fogva a tárgyak' magyarázatára
hasznaihatók ugyan, de nem előleges szerkeztetésre,
minek annál üresebbnek kell lennie, mennél felsőbb
egyetemi fogalomból indulunk ki. Érti ezt HEGEL,
legfelsőbb fogalma, miből philosophiája kiindul,
azért nem is az egyes dolgoktól – a létezőtől –
elvont empíriái lét, hanem a *tiszta lét*, tehát a
lét *létező nélkül*, mi SCHELLING' (COUSIN' philo-
sophiai töredékei' bevezetéséhez írt előszavában)
ítélete szerint annyi, mint a fehérség fehér nél-
kül, azaz üres hang, melly kimondható ugyan, de
mi alatt valamit képzelni, érteni vagy gondolni tel-
jes lehetetlenség; mert álét' fogalma a létezőnek
legegyetemibb elvonása lévén, semmivé enyészik,
ha a létezőt mint elsőt s előrejárót, félre gondoljuk.
Az elvont fogalmak' ezen fonák használata azon-
ban nem csökkentheti beesőket szemlélődési tekin-
tetben. A philosophia, természeténél fogva, el-
vont tudomány, s STEWART DUGALD' itélete sze-
rint az elvont fogalmak körében hasonbecsűek *a*
sámokkal a mathesisben, a philosophálónak végte-
len felsőbbséget adván a közönséges concret gondol-
kodó felett, mivel egyetemiségök által a fölemelke-
dést egyetemi ítéletekre s elvekre lehetségessé teszik s
így az ismeret' nagy tömege feletti' uralkodást, annak

áttekintését s rendezhetését. De a mellett ne felejtjük tárgyilagossággal csak akkor bírhatnak, ha viszszamenő úton valóságos tárgyaktól vonatnak el s nem a létező szerkeztetésére, hanem magyarázatára használtatnak. E fontos tárgyat továbbá fejtegetve, vizsgáljuk meg

6. A szerkesztő *philosophia*' azon követelését, Vagy inkább kedvenc eszméjét, mi szerint a *philosophia* egy *elvből* volna kifejtendő. REINHOLD óta FICHTE, utána SCHELLING s végre HEGEL ezen eszmét mindig más *meg* más fordulatokban torekvének létesíteni, ámbár eddig sikeretlenül. Ezen elvnek tudniillik vagy tapasztalás-, vagy gondolkodásbelinek kellene lenni: azonban egymástól elválva s egyenként véve, mint már megmutatám, nihilismusra vezetnek, mi gondolkodásunk törvényeiből is világosan megmutatható. Kiki tudja a logicából hogy minden okoskodásunk *tételből*, *ellentételből* és *következményből* áll. Az előtételi mindig valami *egyetemi törvény*, valami *észbeli ösmeret*; az utótétel *tapasztalást külön eset*, és csak ezekből származik azután a következmény. Ha én p. o. ezen ítéletet: „Minden joghatározatok az általános emberi méltóság egyenlőségétől függenek” a jogtudomány legfelsőbb elvévé tenném; belőle az egyes joghatározatokra nézve egy lépést sem tehetnek előre, ha a külön fennálló társasági viszonyokat ezen törvénynek alá nem rendezném. A tapasztalásnál, elkülönözve az észbeli ismerettől, hibázik, mint

látni, az előtétéi, az egyetemi törvény; a tiszta gondolkodásnál, elválva a tapasztalástól, az utótétel, a külön eset, a valóság. Elvből tehát, legyen az tapasztalás- vagy gondolkodásbeli, az ismeret' képezése lehetetlen, s így a philosophia' felállhatása is. Mind ezekből

7. *Világos, hogy* a szerkesztő philosophia' törekvése *általános ismeret* után a sikerülés' legkisebb reményével sem bírhat, sőt magában örült gondolat. Eredeti tehetségeink tudniillik nem végtelenek, hanem korlátoltak, minél fogva sem gondolkodásunk, sem tapasztalásunk nem mehet végtelenbe, hanem mind kettőnek elláthatlan- s megfoghatatlanságban kell végződnie. Könnyű ez iránt meggyőződni. Észrehevésünk a tér és időhöz van kötve: nem láthatunk tehát *egy szemléléssel mindent*, hanem csak *egymás után*, a tárgyak' tömérdekségét *soha ki nem merítve*; soha az egészet, hanem csak külső és belső világunk' *egy részét*, s a mi fő tekintet érdemel, csak a dolgok' *tüneményeit*, úgy szólván csak *külső színét* s formáit, *sohasem lényüket*. Szellemünk' formáit sem ismerjük közvetlenül, hanem csak reflexió, elvonás által fejlődnek ki öntudatunkban s válnak ismeretünk' tárgyaivá. Szellemünk' önmunkássága pedig nem észszemlélés, melly egy pillanattal a dolgok' tulajdonait s törvényeit lényökkel együtt átpillantathatná, minőnek az isteni ész képzelmük; hanem az észrehevéshez kötve, fogalom-képezés, ítélet, következtetés s' elvi' meg-

állapítás által magyarázza a tüneményeket, a dolgok' törvényeit, céljait, szóval természetöket. Emberi korlátolt állapotunkban tehát ismeretünk tökéletesíthető természetünknel fogva gyarapítható ugyan, de véges, *emberféle*, nem *isteni*, s ha a német szerkesztő philosophia önhit' göggyében általános ismeret után törekszik, GOETHEVEL lapjaira írhatjuk a kígyó' sziszegését: Eritis omniscii sicut Deus, scientes bonum et malum; hozzátévéen Me-phistopheles' magyarázó szavait ·

Folg' nur dem alten Spruch, und meiner Muhme der
Schlange,

Dir wird gewisz einmal hei deiner Gottähnlichkeit
bange.

Mind ezekből végre kiviláglik

8. Hogy józan philosophia csak *lélektani úton* kiállítható, következésképen a *psychologiai módszer az egyetlen célhoz vezető, s igazi*. Ha e tudomány' feladata, mint megmutatám, lényünk' törvényei s céljai' meghatározása: úgy feloldásához máskép nem juthatunk, mint belső szellemi életünk' észlelése által; *empíriái elemei* tehát, mellyekre szemlélődve tovább kell építenünk, szellemünk' gondolkodási, érzési és akaratbeli tüneményei, tehát *Öneszméletünk? adatai*. Ezen igazság' elismerése napjainkban a philosophia' legsürgetőbb szüksége, s; különösen philosophiai literatúránké, mert általában feltétele igazságának s józan művelésének. E fontos tárgyról utóbb közelebb', s a skót iskolá' philosophiájának előadásakor bővebben szólni

szándékozván, mellőzöm itt további fejtegetését, egyenesen a filozófiai módszerek' criticájára menvén által.

A.

A PHILOSOPHIAI MÓDSZEREK.' NÉMET OSZTÁLYOZÁSA: DOGMATISMUS, SCEPTICISMUS, CRITICISMUS.

Ezen osztályozás igen haszonvehető a philozófia' históriájában előforduló rendszerek' helyes elrendezésére; de magában nem épen a leg-megfoghatóbb, mivel némileg két elvből keletkezik. A dogmatismus tudniillik *állító* módszer, a scepticismus *tagadó*, a eriticismus a *dogmatismussal szemközti tagadó*, a *scepticismus ellen pedig állító*' De állítani és tagadni *igazán* és *hamisan* is lehet; ennél fogva a dogmatismus, ezen osztályozás szerint, *hamisan állító*, a scepticismus *hamisan tagadó*, a eriticismus *igazán állító és tagadó*; s mivel végre tapasztaláson alapulva következetesen hamisan állítani és tagadni nem lehet, hanem csak a tapasztalást mellőzve s önkényleg szemlélődve: a dogmatismus *szemlélődve* hamisan állít, a scepticismus *szemlélődve* hamisan tagad, a eriticismus pedig a *tapasztalásra állapodva, igazán állít és tagad*. De vizsgáljuk meg e módszereket egyenként bővebben.

a) A *dogmatismus*, mint mondám, tiszta vagy elvont elvekből indul ki előlegesen szemlélődve, s

mert a tapasztalásra nem támaszkodik, tételeinek minden igazságát megmutatásra kénytelen alapítani. Hogy e fonák úton szükségkép következetlenségekbe bonyolódik, s törekvései' célját el nem érheti, úgy hiszem, eléggé bebizonyítani. Mindjárt első s fő elve, mellyből dialecticai fogásokkal egész rendszerét kifejtteni igyekszik, meg nem mutatott s megmulathatatlan tétel, tehát *önkéntesen választott hypothesis*; következtetései pedig egyről egyig szellemi munkásságunk' azon körében forognak, melly egyben ez a tévelygésnek, ki van téve. Fő nehézsége a valónak, a különfélenek, tiszta fogalmakból – a concretnak az elvontból – való származtatása. Mind kettő, mint látók, külön kútfőből származik: a való, a különféle az érzékből, az előleges fogalmak eszünkéből s annak munkásságából; s mivel képzeleteink sem nem a dolgok magok, sem teremtő erővel nem bírnak, ész által az érzéket lehetetlen pótolni, s következésképen a valót az észszerüből származtatni. Ha ezen munkálódásban a tapasztalás egészen mellőztetik, okoskodásunk üres dialectical szójátékká válik, s egész philosophiánk, tartalmára nézve, a nihilismus' örvényébe süllyed; ha pedig *mellékesen használtatik*, a dogmatismus legalább az üres *formalismust* nem kerülheti ki. Erezték ezt a dogmatical philosophusok ezredek óta, s hogy egy lépéssel túlessenek a nehézségen, napjainkban az általános philosophia' hősei az *eszményinek s valónak azonságát* vitatják, ezen feltevés által üres

fogalmaiknak előleges úton tartalmat szerezhetni remélvén: így HEGEL SCHELLING után, SCHELLING az újplatonicus PLOTINT követve, PLOTIN PLATÓ' eszmék'-személyesítésére (hypostasis) állapotdván, mit PLATO, REID' ítélete szerint, ismét a locrii TIMAEUSTól kölcsönözött. Íme a dogmatical monisták legelmebb, s napjainkban – a németeknél, s viszhangosan nálunk – legnagyobb zajt ütő hypothesisnek eredetisége! melyet itt bár helyen kívül – már előre ki kellett tüntetnem, mivel e tárgy literaturánkban, az épen e percben folyó philosophiai vitatkozások' középpontja. Ha tudniillik a gondolkodás és lét egy s ugyan az; úgy szemlélődésünk teremő erővel bír, vagy inkább: fogalmink a tárgyak magok; mi szerint a valót s különfélét előlegesen szemlélődve fogalom-képezés által igen is lehet szerkeszteni, mert akkor a fogalom' elvont tartalma, egyszersmind a valónak concret foglalhatja, s így végtére elvből, nem bánom HEGEL' tiszta létéből, vagy annak magyar követői szerint a közvetlen vanból, az egész mindenséget, embert, istent és világot dialecticai úton ki lehet fejteni, mint ha abba eredetileg belé volna katulyázva. Azonban áll-e ezen feltevés? megmutatható-e? Nem különbözteti-e meg öntudatunk a gondolkodást a léttől, s ennél fogva egy s ugyan az-e a házfedélről lehullani gondolt téglá azzal, melly valóságosan lehull s az embert agyon sújtja?– mint VECSEI prof fejezi ki magát a Tud. Gyűjt.' 1838. évi folyama' I.

kötetében. Ennek bővebb vizsgálatát akkorra tartván fenn, midőn az *azonság' rendszerét* fejtegetjük majd, térjünk most tárgyunkhoz, s nyomozzuk ki a dogmatismus' kútfejét.

Ez, hogy röviden kimondjam, *a szemlélődés' önkénye*. A tapasztalási út hosszas, fáradságos, fénytelen: sokkal könnyebb, merész elméletekkel ragyogni, zajt ütni: s ki ne választaná a kevesebb fáradságba kerülő s nagyobb hírt s nevetígérő utat? E mellett a philosophusok' némi mentségére legyen mondva, a philosophiai kérdések olly természetűek, hogy feloldásokra nézve *hosszú halasztást nem tűrnek*. Philosophálásunk' vég feladata tudniillik eredeti törvényeink' s céljaink' kinyomozása lévén, hogy magunkat rendeltetésünkhöz képest, gondolkodva és cselekvőleg, elhatározassuk; a dolog' természeténél fogva, huzamosan nem maradhatunk eligazodás nélkül nem, mivel arra munkásságunk' minden percenetében szükségünk van, minek azután az a következése, hogy az észlelési utat mellőzve, szemlélődés által törekszünk boldogulni. Ezen, a philosophálás' sikerére nézve századok óta olly káros befolyású viszonyhoz, szerencsétlenségünkre még az járul, hogy szemlélődésünk a *távolabbi* (metaphysical) kérdések' fejtegetéseibe, mivel reánk nézve sokkal nagyobb érdekléssel bírnak, rendszerint elébb ereszkedik, mint az *elsőbbig lélektaniakba*; holott a metaphysicaik csak emezek' felvilágosítása után feloldhatók. T. i. a külvilág – mint már meg-

jegyzem – elébb vonván magára figyelmünket mint belsőnk, természetesen mindenek előtt ezen kérdésre fakadunk: Honnan van ez az elláthatatlan mindenség, melly körülvesz; mi oka, célja? s csak később térünk minmagunkra: s kérdezzük: Ki vagyok én? Honnan jöttem, s hová megyek? Milly viszonyban állok a világhoz? Mi rendeltetésem? A feleletek a szemlélődőt még távoljabb kérdésekre vezetik: Összetett vagy egyszerű lény vagyok-e? Milly természettel bír bennem a lélek? Különbözik-e a testtől? Mik az anyag' és szellem' egymás közötti viszonyai? Ezen. kérdések, mint látni, csak lélektanilag feloldhatók', minél fogva a philosopháló tovább folytatván szemlélődését, szükségkép ezen kérdésekbe ereszkedik belé: Mellyek szellemünk' tehetségei? Hogyan munkálódnak? Mikép határoztatik meg akaratumk? Hogy' jutunk ismerethez? Mellyek kedélyünk' különböző érzelmei, s mik szabályai? A távolabbi, metaphysical kérdések tehát a lélektaniak előtt tolakodván feloldásra, s philosophálásunk' természeténél fogva halasztást nem tűrvén, egész szemlélődésünk fonák menetet vesz, s dogmaticailag philosophálunk, a helyett hogy belső szellemi életünket észlelnők; kérdéseket törekszünk eldönteni, mellyek' feloldásához a szükséges lélektani adatokkal nem bírunk. Minden első philosophais ennél fogva dogmatical, egyeseknél s nemzeteknél, mint azt a philosophia' históriája is bizonyítja. E fonákság' orvoslására, mint a dog-

matismus' elválhatlan követője s kicsapongásai' fékezője, mutatkozik

b) A *scepticismus*. Fogalmát itt, végső túlságában, mint *általános tagadást* határozom meg? azon ismerétes mondás szerint: „nihil veri sciri posse, ne id ipsum quidem.” Hogy ezen értelem-ben a *scepticismus* maga cáfolja meg magát, alig szükség megjegyezni; mert ha semmi sem bizonyos és igaz: úgy az sem az, „hogy semmi sem bizonyos.” Az angolok és franciák azért a *scepticismust* a philosophiai módszerek közzé nem is számlálják, s helyesen; mert módszernek, útmutatásnak, a szemlélődés' olly módját nem mondhatni, melly nem csak a philosophiai igazságok', hanem általjában az igazság' *tehetségét* tagadja; s így azt követvén, törvényes és célszerű munkásságunk' szabályai' megismeréséről szó sem lehetne, magunkat gondolkodva s cselekedve nem tudnók *mire* határozni, következésképen rendeltetésünket illetőleg örökös setétségben bolyonganánk. A *scepticismus* tehát ellenlábosa minden ismeretnek általjában s a philosophiának különösen. Illy túlságokra tudnivalólag az nem vetemedhetik, kinek eredeti tehetségei épek, s törvényesen munkálódnak. Ellenben bizonyos *mérsékelt kétkedés* minden philosophiának ajánlható, hogy érett megfontolás s elegendő ok nélkül meggyőződéseit hirtelenkedve meg ne határozza.

Hogy' van az még is, kérdezhetné itt valaki,

hogy a scepticismus a philosophia' históriájának tanúsága szerint a philosophiában *állandóan* mutatkozik? Nem alapszik-e ezen tünemény valamely melyebb okon, magában az emberi természetben? Igen is, s ez vagy a *tévelygés*, vagy a *szemlélődési szertelensége*.

A tévelygés a scepticismusnak oka lehet, ha philosophálásunk egyoldalúlag vagy pusztán a tapasztalásból, vagy merőn tiszta fogalmakból indul, mert ekkor – mint megmutattam – szükségkép nihilismusra vezet, mi igenleges vitató formában az ismeret'általános tagadása. Így p. o. HUME' scepstise az ál empirismusból fejlődött ki. Mélyebb oka azonban a szertelenkedő szemlélődés. Eszünk tudniillik az általánosnak tehetsége, s ennél fogva elméletileg és gyakorlatilag végtelen eszmények (Ideal) után törekszünk, semmi lelki s testi állapottal, semmi ismeret és jólét' fokával állandóan meg nem elégedve. Ezen hajlamunk a tökéletesülés' hajlama; mert csak általa ösztönöztetve törekedhetünk mindig fentebb fokokra; de nem fékezve, s korlátlan önkényében a szertelenségig kicsapongva, ostorunkká is lehet;' mint midőn, MÓZES szerint, már ősapánkat a Paradicsomtól megfosztá. Gyakorlati tekintetben is, érzéki vágyaink végtelen boldogság után sóvárganak, kifogyhatatlan, hiánytalan boldogság után; noha a véges természet ebbeli kívánságainkat ki nem elégítheti, s korlátolt tehetségeink ily boldogságot nem képesek éldelni; s ha ebbeli

szertelenségünket nem fékezzük, életünk' boldogsága elégedetlenség által enyészik el. Hasonlókép, „elméletileg általános, semmi tévelygés vagy hiány által meg nem zavart és nem csonkult igazság s ismeret után törekszünk, véges és korlátolt tehetségeink' ellenére; s ha az ész ebbeli vágyunk felett uralkodását elveszti, s végre nem tagadhatjuk, hogy ismereteink nem általánosak, hogy a dolgokat csak úgy vehetjük észre s gondolhatjuk, mint ezt korlátolt érzéki s észbeli tehetségeink engedik: kétségbe esünk, s mert *isteni ismeretben* nem részesülhetünk, képtelenül és örülten minden *emberi igazságban* kétkedünk. – Forduljunk e két fonák módszertől

c) *A criticismushoz*, melly a dogmatismus és scepticismus közötti vitákból, mint közép út, az újabb időkben fejlődött ki. Alapítója a criticismusnak a mély tudományú KANT. Ezen módszer a dogmatismustól kölcsönözi a szemlélődést, mert a philo-sophia, lényege szerint, elvont tudomány, és csak ezen úton határozhatni meg a minden emberben egyenlő *egyetemes emberi természetet*, s annak *eredeti törvényeit*. De hogy ezen feladatában' a nihilismus' és formalismus' örvényeit kikerülje, a szemlélődést tapasztalásra, belső életünk' gondolkodási, érzemé-nyi és akarati tüneményei' észlelésére alapítja; következtetései' igazsága' biztosítására pedig a scepticismustól a mérsékelt kétkedést kölcsönzi, semmi állítását végkép megállapítottnak nem tartván, míg

annak szoros összeköttetése iránt közvetlen, előleges vagy utólagos meggyőződéseinkkel, elégséges okok által be nem bizonyodik. Lényére nézve tehát a criticismus a pszichologiai módszerrel egy s ugyan az, csak hogy KANT annak más irányt ad a criticáiban, tehetségeink' munkássága' körét, határait s törvényeit igyekeztven megállapítani, hogy így *törvényes hatóságukat szemlélődési tekintetben meghatározhassa*. A criticismust azonban a *kantianismussal* nem kell összetéveszteni. Maga KANT, ámbár a criticismus' alkotója, s jóllehet eriticái' fő iránya LEIBNITZ-WOLF' dogmatismusa ellen volt intézve, e módszert tételei' megállapítására tisztán nem használta, úgy nevezett tapasztalásontúli (transcendentalis) megmutatásokkal élven, a helyett hogy azokat egyszerűn öntudatunk' tetteire alapította volna. E nagy férfiú, úgy látszik, ebben nemzete' s ideje' előítéletének hódolt még némileg, s a criticismus' tiszta alkalmazását KANT' criticái' szerencsés javítójának FRIESnek köszönjük a legújabb időkben.

B.

ANGOL-FRANCIA OSZTÁLYOZÁS: ÉSZLELESI ÉS HY- POTHETICAI MÓDSZEREK.

E két nemzet' philosophusai a scepticismust, mint mondám, nem számolják a módszerek közzé, mert általa ismerethez áltáljában nem juthatni, te-

hát philosophiaihoz sem; ennél fogva csak annyi philosophiai módszert tártnak lehetségesnek, a mennyi ismeret-kútfő van: *egy előlegest: a hypotheticait, és egy utólagost: az észlelést.*

a) A *hypothetical* módszer nem egyéb, mint a németektől úgynevezett dogmatismus, mellyet ennél fogva – az ismétlést kerülvén – itt szükségtelen bővebben előadnom; csak azt jegyzem meg, hogy ezen elnevezés sokkal helyesebb és határozóbb, mivel lényeges bélyegét igen szerencsésen tünteti ki. Ha t. i. ezen módszer, mint megmutatám, önkényleg választott elven, tehát merőleg képzett feltevésen (*suppositio*) alapszik; mi egyéb az *hypothesisnél*? S ha azután kérdőre vesszük: vájjon megfelel-e ezen módszer céljának; helyesen magyarázza-e a létezőt; valót, istent, embert és világot? a felelet rá igen egyszerű: a hypothesisből, tehát képzelt feltevésből kiinduló philosophus magának e magyarázatot természetesen *csak képzeli.*

b) Az *észlelési* módszer ellenben a *tapasztalási* (mint ezt BACON óta a természettudományok is végtelen előmenetellel használják), vagy inkább szorosabb értelemben – a philosophiára nézve – a *lélektani*; a természettudományok ezt csak más tárgyra, a *külső természetre*, alkalmazzák, s más eszközöket használnak: a *külső érzékeket* t. i., midőn a bölcselkedő *belső érzékünk* s *öntudatunk* által, *szellemi életünk* gondolkodási, érzeményi és *akarati* tüneményeit észleli. Ezen tárgyi és eszkö-

zi különbség mellett *céljok* azonban egy. A természetbúvár észleli a természetet, hogy azt, törvényeit és céljait megismerje; ezt teszi a bölcsekedő is az emberi természetre nézve, s mind kettőnek törekvései egyformán csak úgy sikerülhetnek, ha ezen észlelés *semmiféle feltevések s előre kitűzött szándékok által nem zavartatik, s hiánytalan és teljes*: más-kép ezen elemekből behozás (inductio) által lehetetlen helyes és hiánytalan természettudományi vagy philosophiai ismereteket képeznünk.

A módszerek' teljes felvilágosítására, elméletük (theoria) mellett, *historiájok'* ismerete is szükséges. Philosophálásunk' természetes menetele szerint a külsőt előbb vévén tekintetbe mint belsönket, a philosophia' első próbatételei is természetesen a *külső természetet* tárgyazzák, s csak később térének igazi tárgyokra, az *emberre; alanyi s igazán lélektani* fordulatot pedig ezen tudomány. egyedül az újabb keresztyén philosophiában nyere. A gyermek is bukdácsol, míg lábai' ügyes használatát megtanulja, s ez mindenben úgy van, a kezdet elkerülhetlenül erőtlen, gyenge, silány, s a dolog' természete ellen van. hogy kiszámított s tapasztalás által meghatározott helyességű lehessen.

A dogmatismus tehát a legrégebbi módszer. A görög, római és középkori scholasticai philosophia' bélyege a *szemlélődési dogmatismus*: nem szándékom ugyan állítani, hogy a görög világ' lángeszű bölcsekedő! a tapasztalást egyáltalában nem ismer-

ték; maga ARISTOTELES' neve elegendő volna ezen főnák állítás' megcáfolására: de itt a fő irányról van szó, s ez kétségkívül szemlélődési vala. Eszünk hivatva lévén az igazságra, nem kételkedik hogy birtokába jutand, s rendeltetésünket olly közelről érdeklő tárgyak felett, millyenek a philosophiaiak, szemlélődik, ha az eredmény' helyességét biztosító kellékekkel (Erfordernisz) elégségesen ellátva nincs is. Így lett, hogy nem csak a philosophia, hanem a természettudományok is, az egész ó és közép koron át a szemlélődési úton bolyonganak, míg BACON, kitől az újabb philosophia kezdetét veszi, híres „Organum”-ával és „De Augmentis Scientiarum” munkájával szövétneket gyűjtván, azokat a tapasztalási útra nem igazítá, mellytől a természettudományok napjainkig el sem távoztak, általa végtelen előmenetelt nyervén; a philosophia ellenben, úgy szólván még BACON' korában, Franciaországban DES CARTES által inkább a szemlélődési úton folytatá menetét, e tekintetben elhatározottan követtette apanteista SPINOZA által, kinek philosophiájában a monistikai dogmatismus teljes bevégeztségében mutatkozik. Németországban LEIBNITZ' polyhistsorsága s WOLF' rendszeres esze s mathematical módszere, mellyet a philosophiára alkalmazá, a dogmatismus annyira meggyökeresíték, hogy azt KANT' mély eriticái sem y alának képesek kiirtani, s utána, FICHTE', SCHELLING-' és HEGEL rendszereiben, még kifejtettebb alakban sarjadozott elő.

A dogmatismus' túlságait a scepticismus' tagadása követte; eleinte ugyan még határozatlan formában, mert a philosophia maga még nem vala megállapítva, elveit, kútfejeit, bizonyossága' feltételeit teljesen ki nem fejtette. így jelent meg a SOCRATES előtti időkben a *sophisták* állításaiban mint *álokokkali vitatkozás, mint fogalom-zavarás*; SOCRATES után ellenben határozottabb formában: PYRRHO S TIMON által, de kivált SEXTUS EMPIRICUS' írásaiban; legteljesebben kifejtve HUME' tanításában; kinek kétkedései REIDet és KANTot az igazi módszer' megállapítására izgatták fel.

A *lélektani módszer*, vagy KANT által nyert irányzata szerint, *criticismus*, csak az újabb philosophiában fejtett ki. BACON ada rá útmutatást, követte LOCKE; de tisztán a philosophiára csak REID, a skót iskola' atyja által alkalmaztatott. Módszerét s nézeteit ROYER-COLLARD ültette át Franciaország' iskoláiba, hol CONDILLAC' ál empirismusát teljesen megbuktatván, most COUSIN s tanítványai JOUFFROY és DAMIRON a philosophiát ezen az úton művelik, bár saját, ecclecticai alakban. Németországban a lélektani módszer, KANT' criticismusával – mint mondám – tűnt fel, szószólója napjainkban FRIES; de szerény szava az általános philosophia' zajában elhangzik, s hoz-e a dogmatismus' e hazájában *e legújabb pszichologiai mozgalom* előmenetelt a philosophiára nézve? ezt a jövő évek határozhatják meg. Előbb, úgy látszik, az általános philosophiának fogytig ki kell mérítenie képtelenségeit.

HARMADIK SZAKASZ.

A PHILOSOPHIAI RENDSZEREK.

A módszerek' tanítmánya az ismeret' kútfejeit ismerteti meg velünk áltáljában, s különösen a *philosophiaét*; a rendszerek' előadása által pedig azon *elvek* világosodnak fel, mellyekre a philosophusok e tudományt, kezdetétől fogva, alapíták. Fő célja munkámnak eligazodás, útmutatás s philosophálásra ébresztés levén, itt csak a fő rendszereket adhatom elő, s azokat is nem egész terjedelmökben, hanem inkább vázlatokban; különben a philosophusok' tanítmányait Thalestől JOUFFROY-ig kellene leírnom.

A rendszerek' jól sorozott előadásával pedig azok után, miket eddig a philosophia' fogalmáról s módszereiről mondék, e tudomány' körében teljesen el fogunk igazodni; mert az egésznek áttekintete a lehetőségig legtökéletesebben ismertet meg az egyes részek viszonyaival. Tanuld SCHELLING vagy HEGEL' philosophiaját; mit nyersz vele? Az egésznek egy részét, mellyről nem mondhatod, milly viszonyban áll a többihez; általa nem vagy tudósítva azon más, különböző utakról, mellyeket a philosophálók az igazság' fölfedezésére megkísértének, nem vagy tehát bizonyos, hogy emberi tehetségeid, korod' műveltségi foka, s a tudomány' álláspontja

szerint a lehető legjobb utat választád-e, s fáradj művelésében vagy megalapításában, ezen kétkedéstől meg nem szabadulhatsz.

De hogy a rendszerek' tanítmánya bennünk illy szilárd meggyőződést eszközöljön; alapos, ingatlan, magából az emberi természetből keletkező osztályozáson kell alapulnia; olyanon, mellyből világosan kitessék, hogy minden lehető fő rendszereket előadánk, s azokon kívül határozatlan számú árnyéklatok s felszínek előállíthatók ugyan, de más fő rendszerek nem. A megmutatást erre, tetteleg adandom.

Határozatom szerint a philosophia munkásságunk' törvényei' és céljai' tudománya, mellyet szellemileg önállóságra kifejlett ember nem nélkülözhet, mert egyedül az általa adott felvilágosítások szerint határozhatja el magát törvényesen rendeltetése' teljesítésére. Összes munkásságunk részint *elméleti*, részint *gyakorlati* lévén, az ezen munkásság' törvényeit megállapító philosophiai rendszereknek is mindenek előtt két fő osztályra kell szakadni: *elméletiekre*, melyek az *ismeret és igazság'* okait s törvényeit magyarázzák; s *gyakorlatiakra*, mik cselekvéseinknek, a *jót s boldogságot* illető elveit határozzák meg.

Az ember érzéki eszes lény lévén, elméleti és gyakorlati munkássága – az ismeret és igazság szintűgy, mint a jó és boldogság – két kútfőből származik: *érzékiségből* és *észből*. Minden elméleti és gyakorlati rendszerek tehát munkásságunk' törvényességé-

gét, az igazat és jót, vagy *egy* vagy *két elvből* származtathatják, t. i. *kizárólag az érzékiségből*, vagy *kizárólag az észből*’ vagy végre *mind kettőből összesen*; minél fogva minden elméleti és gyakorlati rendszernek vagy *monisticai*, vagy *dualisticai* alakban kell megjelennie. Azok után, miket ismeretünk’ kútfejeiről a módszerek’ előadásánál mondék, világosság végett itt eleve ki kell mondanom, hogy azon rendszereket, mik – legyenek bármely állásponttól kiállítva – érzéki eszes lényünk’ csak egyik eredeti tehetségére támaszkodnak, *egyoldalúaknak* s *félszegeknek* tekintem, s *helyeseknek* csak azokat, mellyek tanítmányaikat természetünk’ *összes, fel nem darabolt tehetségeiből, az egyesült érzékiségből és észből, származtatják.*

ELSŐ F E J E Z E T .

ELMÉLETI RENDSZEREK.

Elméleti munkásságunk’ tárgya, mondám, az ismeret és igazság. Az ismeret’ okait vagy az ismeretek’ *tárgyaiba* lehet helyezni, vagy az ismeret-*tehetségbe*; azaz, vagy a tárgyak közt választunk egy legfelsőbbet, feltételetlent, mellyből, mint elvből, minden mást következtetünk, mi által minden határoztatik, mellynek minden alá van rendelve; vagy magában az emberben egy legfőbb munkásságot vagy tehetséget, melly minden ismeretnek törvényül szolgál, mitől minden igazság függ. Az elsők *anyagi* vagy *tárgyilagós* elvek, az utóbbiak *ala-*

kiak (formálisok) vagy *alanyiak*. Minden elméleti rendszer tehát vagy *alanyi*, vagy *tárgyilagos*.

A.

ELMÉLETI TÁRGYILAGOS RENDSZEREK.

Minden kezdő philosophálás tárgyilagos, mint' azt a tapasztalás s a história bizonyítja; midőn tehát a rendszerek' tanítmányát a tárgyilagos elvek' előadásával kezdem meg, úgy hiszem, szemlélődésünk' természetes menetét követem.

Tárgyilagosan szemlélődve, mint mondám, az igazságot a tárgyak' oldaláról magyarázzuk; szándékunk itt – s ez minden elméleti philosophia' fő feladatja – a *tárgyilagos igazság' megfejtése*, azaz, olly elvek' felállítása, mellyekből *képzeteinknek a tárgyakkal összeegyezése* önkényt következik, magyarázható, s tudományosan megmutatható. *Meggyőződésünk' okai* tudniillik lehetnek *alanyiak*, de *az igazság magában mindig tárgyilagos*, s melly nem az, nem igazság; mert, ha képzeteink a tárgyakkal me g nem egyeznek, mik egyebek, mint pusztá képzelgések? De hogy' leszünk bizonyosakká ezen összeegyezésről? Emberi természetünk'ből, tehetségeink' ismeret-módjából, *ki nem léphetünk*, hogy – valamelly anyagi, vagy nem bánom apocalyptikai ismeretmód szerint – *érzékeink' vagy eszünk' tárgyilagos igazságát* megbírálhassuk. Ez igazán nem is szükséges, mivel *eredeti tehetségeink' igazságáról közvetlenül meg vagyunk győződve*, más igazság pedig a tárgyilago-

son kívül úgy sem létezik, és ennél fogva, hogy mind az a tárgyokban is úgy van, a mit *érzékeink* vagy *eszünk* által *törvényesen* ismerünk meg. Egyedüli lehetséges próbaköve meggyőződéseink' igazságának tehát, *az ismeretnek ismeret-tehetségünk' eredeti törvényeivel való összeegyezése*. Ez lehető és elégséges, s elégséges annál inkább, mert az egyedül lehető, mit itt vizsgálatim' eredményeit előzve eleve szükség volt érintenem, hogy kivilágoljék, mikép philosophálásunk, tárgyilagos irányában is, alanyi természetét le nem simíthatja, s ennél fogva minden tárgyilagos rendszer is vég kútfejére nézve szükségkép *tehetségeink' valamelyikén* – egyen, többon, vagy mindnyájokon – alapúl. De térjünk fejtegetett tárgyunkra.

A tárgyilagosan szemlélődő ész, képzeleteinknek, tárgyaikkali összeegyezését eddig főkép három álláspontból igyekezék magyarázni s bebizonyítani.

1. *A külső és belső érzékek' álláspontjából.* Külső érzékeink által a természetnek *térben és időben* megjelenő tüneményeit veszszük észre; belső érzékünk által ellenben szellemünk' *gondolkodás-, érzés- és akaratbeli* jeleneteit, *egyedül időben*. E két rendű tünemények *jelenetökre* s *kútføre* nézve különböztvén egymástól, szemlátomást egy mélyebben fekvő *állomány tulajdonságai lévén*, természetesen különböző okoknak tulajdonítandók; a külső, térben és időben megjelenő tünemények' okát s állományát *anyagnak* nevezzük; a belsőben, téren

kívül, és csupán időben mutatkozókét ellenben *szellemnek*. Ezen osztályozás egy vagy mind kétoldalúlag véve, három tárgyilagos philosophiai rendszer' alapja, két *monisticai* s egy *dualisticainak*: 1. A *materialismusnak*, melly az anyag' egyedüli létét állítja, s ezen elvből magyarázza az ember és világ' minden tüneményeit. 2. A *spiritualismusnak*, melly a szellem' egyedülisége mellett harczol, ezen utolsó okból származtatván minden létezőt és történet; s 3. a *dualismusnak*, melly az ember és világ' törvényeit és céljait mind két elvből, tehát összesen anyagból és szellemből következteti.

2. *Az érzékiség és ész álláspontjából.* Az ember testénél fogva része az anyagi természetnek; hogy tehát a szemlélődés' elveit helyesebb összehangzásba hozza, szemlélődése fentebb fokra hág, s Összes *érzéki tapasztalható* ismeretét az *észbelinek*, csupán gondolhatónak, ellenébe teszi. Minden mit érzékeinkkel tapasztalunk, anyagi, véges, feltételes s ennek összeségét *világnak* nevezzük; gondolkodva, észszerint pedig ennek okát a feltételeetlenbe, általánosba helyezük: az *istenbe*: Im a két ellentétel, mellyekből kiindulva a szemlélődő ész, ismét három rendszert képeze, és pedig ismét két monisticait és egy dualisticait: a *naturalismust*, melly kirekesztőleg a világot s ennek anyagi lényét hirdeti egyedül létezőnek és valónak; a *pantheismust*, melly ezen egyedül létezőnek az általánost vagy istent állítja lenni; s a *theismust*, melly a világ' és isten' létet

egyformán elismeri, mindkét elvből a mindenség' tüneményeit magyarázván.

3. *A tárgyak' képzeletinkhezi viszonyából.* Ezen állásponton a szemlélődő ész magát az elméleti philosophic' fő feladatát veszi magyarázata' tárgyául. Öntudatunk által t. i. a *tárgyat* megkülönböztetjük annak *képzetétől*, s ismeretünk' ezen két elemét, amazt *valónak* (reale), emezt *eszményinek* (ideale) nevezhetjük. A megfejtendő kérdés tehát a szemlélődés' ezen álláspontján ez: Melly viszonyban áll a való az eszményihez? Az eszményi a valótól határoztatik-e, vagy a való az eszménytől? Mindkettő ugyan az-e? Vagy talán magában különböző, független alapon nyugvó, és saját kútfőből származó? A szemlélődő ész ezen kérdésekre – ha ismétlés' kikerülése végett a *való-eszményi dualizmust* ide nem akarjuk számítani – három monistieai rendszerrel felelt: 1. A *realismus* e kérdéseket egyedül a tárgy' oldaláról igyekszik feloldani, képzeleteinket csupán a tárgyaktól származtatván, s így azokkali összeegyezősöket állítván. 2. Az *idealismus*, az *énnek* munkásságából, melly (FICHTE szerint) eszményileg embert, istent és világot alkot, minél fogva a valónak –eredménye lévén eszményi munkásságunknak – azzal szükségkép össze kell egyeznie. 3. Az *azonság' rendszere* végre a létnek és gondolkodásnak *különbözetlenségét* (Indifferenz) állítja, minél fogva Össze nem egyezésekről szó sem lehetne. – Vizsgáljuk már meg mind ezen rendszereket fő vonalaikban közelebből.

I.

A MATERIALISMUS, SPIRITUALISMUS,
DUALISMUS.

1. *Materialismus.* Ezen rendszer, mint mondtam, az anyagot állítja egyedül valónak; a szellem tebát szerinte nem külön álló állomány, hanem csak az anyag' finomabb kifejlése. Elméleti tekintetben ennél fogva minden képzet, fogalom s eszme, csak a tapasztalásból származik s egyedül anyagi tárgyakat foglalhat magába; minden tapasztalásontuli képzetek pedig mint? szabadság, öröklét, isten, valótlanok, koholtak s üres agyszülemények. Gyakorlati tekintetben viszont *életünk fentartása* s a *jólét* fő céljaink; az *önszeretet* minden cselekvéseink' legmélyebb rugója; s mivel berniünk az anyagi természetnél egyéb nem munkálódik, minden anyag pedig hatásában a *szükségesség'* törvényéhez van kötve: az ember sem *szabad* akaratában, s munkássága nem lehet *erkölcsi* törvényekhez és célokhoz kötve. Nem létezhetik továbbá isten s öröklét; mert ha az anyag *egyedül való*, úgy e mindenség is *magától van*, tehát *öröklétű*, s a mit vallásnak, erkölcsiségnek s lelkismeretnek neveznek, csupán zsarnokok és papok által koholt, s a nevelés, oktatás s törvényhozás által zsenge korunkban *belénk oltott üres képzetek, s beteges érzemények*, hogy így egy más világ' – menny és pokol – ígéretei- s rettegéseivel, s egy nem létező

mindentudó s mindenható bíró' rémképével, az elbutított emberiséget orroknál fogva annál könnyebben, vezethessék. De mind ezekben nincs több valóság mint a *kísértetek' hitében*, melly szinte olly közönséges mint a vallás maga; ámbár nincs okos ember, ki azt ne nevetné, sőt a pór nép is csak éjfélkor rettegi rémeit, mert azok a napfényen magoktól elenyésznek.

Vizsgáljuk már meg ezen rendszer' minden erkölcsiséget és vallást megsemmisítő tanítmányát, fontosságához képest egy kissé körülményesebben.

Alap állítása a materialismusnak az anyag' *egyedülvalósága*. Milly okkal vitathatja ezt? Az anyag' valósága az *érzékek' tanúságán* alapszik; alaptétele tehát: *csak az való s bizonyos, a mit tapasztalunk, a miről érzéseink kétségtelenné tesznek; minden egyéb; koholt képzelgés s üres agyszülemény.* De áll-e ez? Az érzékek egyedüli kútfejei-e ismereteinknek? Mi a *tapasztalást világban* létezik és történik, azt igen is csak az érzékek által tudjuk meg; de ezen ismereteink egyedül a dolgok' külszínét illetik, csak tüneményeiket foglalják magokban; mélyebb, belső okaik ellenben, — mik nélkül magyarázhatlanok — érzéseinkkel fel nem foghatók; ezeket csak eszünk által nyomozhatjuk ki, csak *gondolhatjuk*, de ezt *szükségkép:* s ha előleges fogalmainkat helyesen alkalmazzuk, s általok többet nem következtetünk, mint a mire azok felhatalmaznak, minden csalódás' veszedelme nélkül; mert

előleges fogalmink szintazon eredeti tárgyilagos igazsággal bírnak, mint érzékeink, s vizsgálódó eszünk' ezen mélyebb benyomulása, a tárgyak' ismeretére mellözhetlen, mert *az okozat a hozzá gondolt ok nélkül meg nem fogható*; s ismeret, mint megmutatám, csak ismeret-tehetségünk' utólagos s előleges elemei' helyes egyesülete által alakulhat s képezhető. A materialismus' alaptétele tehát csalódáson nyugszik. Külső érzékeink' ismeretei legnagyobb világossággal, úgy szólván kézfoghatósággal bírnak; a szemlélődés' alacson fokán tehát, mellyen belső ismeret-törvényeink' eszméletéhez még nem jutunk, könnyen elhitetjük magunkkal, hogy az, mi legvilágosabb, nem csak legbizonyosabb, hanem áltáljában *egyedül bizonyos és való*. Azonban a szellem' léte szintúgy lélektanilag kétségtelen, mint az anyagé. Külső érzékeinkkel tudniillik a természetnek, térben és időben megjelenő tüneményeit vesszük észre; belső érzékünk által ellenben bellétünk' gondolkodási, érzeményi s akaratbeli tüneményeit, téren kívül, csak időben. Mivel előleges észfogalmink szerint minden okozathoz okot, minden tulajdonsághoz állományt gondolni kénytelenítettünk, a kívülről s belülről észrevett tüneményeket is okok- s állományoknak tulajdonítjuk, és pedig *olly természetűeknek mint a tünemények magok*: a természet térben és időben jelenkező tüneményei' okát s állományát *térben és időben létezőnek* gondoljuk s *anyagnak* nevezzük; belső életünk' gondolkodási,

érzeményi és akaratbeli, téren kívül mutatkozó tüneteményei' okát s állományát pedig *teretlennék* képzeljük, azaz a testek' tulajdonságaival: szélesség-, hosszúság-, nehézséggel stb. nem bírónak, s azt *szellemnek* nevezzük. Mi legyen az anyag és szellem tulajdonkép *lényére nézve*? Ezt *hasonlókép nem tudjuk*; mert a dolgok' lényét, mint már megmagyarázám, áltáljában nem ismerjük: de tüneteményeik különbözők, sőt ellenkezők lévén, józan észszel állományaikat is különbözőknek kell gondolnunk. Valóságok pedig és sajátásaik az érzékek, Öntudat s analógia' tanúsága által egyformán kétségtelenek, a szellemé szintúgy, mint az anyagé. Ha tehát a materialismus a szellem' valóságát tagadja, önmaga elveit dönti fel; az öntudat', az érzékek', az analógia' hitelességét megvetve, szóval azon bizonyítványokat, melyeken, mint látók, saját állításai' helyessége alapul.

Megvizsgáltuk a materialismus' elméleti alapját, lássuk már a gyakorlatit. – Szerinte cselekvési munkásságunk is, mint az elméleti, az érzékiség' és ész' törvényei által határoztatik, csakhogy itt célja más; t. i. nem az igazság, hanem a kötelesség és jog. Érzékileg ugyan, az igaz, szükségkép kéj után törekszünk, irtózunk a fájdalomtól, s életünket igyekszünk fentartani; e tekintetben tehát nem csak éledelet, haszon, szóval jólét, tagadhatlanul célunk; hanem ezen törekvés annyiban kétségkívül önző is, a mennyiben az *önszeretet* mind ennek s kivált az

élet' fentartásának egyik fő rugója: de el ne feledjük, mikép ezen érzéki önző munkásság, lényünk' hatási körének csak felére terjed ki, s hogy *szint-azon öntudat által*, melly érzéki törvényeink' s céljaink' valóságát bizonyítja, egyszersmind *eszünk s lelkiismeretünk' erkölcsi törvényei* iránt kétségtelen- né tétetünk, mik szerint *általános kötelezéssel* a *jónak* teljesítésére szorítottunk, még pedig nem tekintve, kéjjel vagy fájdalommal legyen-e ebbeli cselekvésünk összeköttetve, minél fogva erkölcsi cé- lunk a *legfelsőbb*, az érzéki jólétünket tárgyazó pe- dig ennek *alá van rendelve*. Ha tehát a materialis- mus gyakorlati tekintetben érzéki célunkat állítja egyedülinek lenni, s az ész és lelkismeret' parancsait s azoknak kötelezéseit tagadja: e tekintetben is ön- magát cáfolja meg; mert ezen kötelezések szintűgy öntudatunk által bizonyosak, mint az érzékiség' tör- vényei és céljai. A materialismus' elméleti és gya- korlati alaptételei tehát, mint látjuk, lélektani hiá'- nyos, egyoldalú adatokon alapulván, önmagokat semmisítik meg. De helyesebbek-e következteté- sei? Lássuk!

Képzeleteink, fogalmink, eszméink, a materia- lismus' állításai szerint, a tapasztalás' körét túl nem haladhatják, mivel egyedül az észrevevésből ered- nek, abból fejlődnek ki, mást pedig mint anyagot észre nem vehetünk. Honnan szármáznak hát, kér- dezem, a szellem', szabadság', erény', isten' és örök- let' fogalmai s eszméi? Valóságból ezek a materia-

lismus' elmélete szerint nem eredhetnének, mert tárgyaik nem anyagiak, tehát nem tapasztalhatók, sőt az anyagi tárgyak' ellentételei. Az anyag térben jelenik meg: a szellem téren kívül; az anyag szükségképen hat: a szellem szabadon; minden ez anyagi mindenségben véges, feltételes: az istent végtelen, feltételesen, általános lénynek gondoljuk; létre nézve az anyagi dolgok mulandók, tér s idő által korlátoltak: lelkünk' halhatatlansága pedig az idő s tér által nem korlátolt létben áll. Ezen eszmék tehát anyagból s tapasztalásból nem származhattak. Szellemi, szabad, istentől halhatatlanságra teremtett lény hogy' gondolhat szellemet, szabadságot, istent, Öröklétet, megfogható; de anyagiról, a szükségesség és mulandóság' törvényeihez kötöttről, ez megfoghatatlan. A materiálizmus ugyan szétvágja a csomót, mellyet fel nem oldhat, állítván: hogy ezen eszmék pusztá üres koholmányok, hogy ezek a lelkiismeret' beteges érzeménnyel együtt, a nevelés által még gyermekkorunkban belénk oltattak, s tárgyaik több valósággal nem bírnak mint a kísértéthitei: azonban közelebbről megvizsgálva, ezen állítás szemlátomást csak a' következetesség' szüksége által szűknek, s pszichológiai tudatlanságon alapulnak mutatkozik. Szellemünk – ezt megmutatám – áltáljában nem bír teremtő erővel, s ennél fogva egészen újat nem is találhat fel, nem költhet, tehát *egészen hamisat sem koholhat*. Még alkotó (productiv) képzelődésünk is alkotásai-

Ban kénye szerint csak érzékek által kapott elemeket rakhat össze: lótul p. o. testet, madártól szárnyakat kölcsönözvén, szárnyas lovat, Pegasust, képezhet. Ezen lény kétségkívül költött mint a Sphynx, Cerberus s illy neműek, mert a természetben nem léteznek; de egyes jegyeik a természettől vonattak el, tehát nem koholtak, hanem valók, igazak. így van ez minden más képzeleteinkkel is. A mondottakat fejtegetésünk' tárgyára alkalmazván kiviláglik, hogy erkölcsi s vallási eszméink sem lehetnek egészen üres agyszülemények, egészen hamis koholmányok. Az érzékiségből, az igaz, nem eredhetnek, de ha az észből sem erednének, emberek között soha felőlök szó s vitatkozás nem lehetne; mert akkor azokat egyáltalában nem gondolhatnók. Hogy pedig az észből származnak, bizonyítja szellemünkbeni létök, melly nem történetes, nem mulandó, hanem egyetemi, állandó, sőt örökös, mint az igazság', szépség' és boldogság' eszméi. Mert ha a vallási meggyőzések a hely és idő, kivált pedig a műveltségi fok' különbsége szerint különböző alakban mutatkoznak is: lényökre nézve mind a mellett mindenütt *egyek s ugyan azok*; mert az isten' s öröklét' hitében, minden *egymástól* akármikép elütő vélemények, megegyeznek. S épen mivel ezen meggyőződésünk *egyetemes* s lényére nézve *változhatatlan*, mint a szép, jó s igaznak alap-meggyőzések: *történetes okból* nem származhatik, hanem egyedül *eredeti- s szükségesből*, szóval az *észből*,

mely maga az általánosnak tehetsége, miszerint a vallási meggyőződések csak ott létezhetnek, hol ész, még pedig némileg már kifejlett ész mutatkozik, tehát nem az állatoknál, s nem a csecsemőknél. Ne vitassuk tehát, hogy az erkölcsi s vallási meggyőződések, hogy maga a lelkisméret, zsarnokok s papok, törvényhozás s nevelés által belénk oltott előítéletek. Ezen állítás, mint a száraz malom' állata, örökös körben forog. Honnan, kérdezem, jöhettek tehát a nevelésbe és törvényhozásba? s kitől? Emberek, törvényhozók, nevelők által úgy-e? De hiszen épen az a szóban levő kérdés. Honnan jöttek tehát az emberbe, törvényhozókba, nevelőkbe? Ezen magyarázat tehát a kérdést feloldatlanul régi helyén hagyja. A nevelés csak azt fejtheti ki az emberben, a mi benne létezik, a mire eredeti tehetsége van, tehát az igaznak, szépnek, jónak, a boldogságnak s vallásnak hajlamit. Ha ezek eredetileg benne nem léteznék, semmiféle nevelés nem volna képes őt tudományra, művészetre, vallásra stb. oktatni. A vallási képzetek, az igaz, tapasztalásképen a hely, kor' s műveltségi fok' alakjaiban s színeiben tűnnek elő: minél műveletlenebb a nemzet, annál durvább s anyagiabb vallási képzetmódja is; s ha a vallás' történeteibe tekintünk, láthatjuk, mikép a durva ember, tehetetlenségében, a természet' mind a három országához folyamodik, hogy az általános lény' képzetére érzéki alakot nyerhessen; sőt miképen alkotó képzelődése még a

koholmányhoz is folyamodik, a vallást torzképekkel gazdagítván: de mind e mellett tagadhatlan hogy mind ezen fonák képzetek igazi, de tisztán az eszméletben ki nem fejlett oka, az isten és öröklét' belső közvetlen hite. S vájjon a *kísértethívés* nem épen illy, keblünk' mélyében igaz, de fonákul kifejlett s alkalmazott hit-e? A régi egyiptomiak az istent bika (Apis) formában imádnak, s ha pór népünk a kimúltak' lelkeit véli szemlélhetni, mi bírhatja egyéb, ezt ezen, semmi tapasztalás által soha meg nem bizonyítható előítéletre? — mert épen a' szellem az, mi térben meg nem jelenik s ennél fogva nem szemlélhető, — mint a belsőkben eredetileg létező meggyőződés *szellemünk' enyészhetlen természetéről*, tehát *lelkünk? halhatatlanságának hite*, de melly mint minden az ész' szövétneke által fel nem világosított érzemény, mint az egyiptomiak' istenrőli képzete, babonás alakban fejezi ki magát.

De a materialismus tárgyilagos philosophálás által keletkezik; lássuk tehát ebbeli világ- s embermagyarázatát, egészben.

Ha az anyag egyedülvaló: úgy ezen anyagi mindenség igen is *önléttű*, tehát *örökkévaló* is? Valami *öröklétűt* az igaz fel kell tennünk, máskép mindent *semmitől és semmi által* eredettnek kellene tartanunk; a kérdés tehát csak ez: a *világ-e* ezen öröklétű valami, vagy egy általános ész, egy szabad erkölcsi mindenható lény, szóval az *isten*? Ha ezen öröklétű lény a világ volna, úgy annak *felte-*

teletlennek, általánosnak, kellene lennie; mert ön-maga' s minden valónak okát magában kellene foglalnia. A világ azonban tapasztalás szerint *véges feltételes, s nem általános*, mert minden a mi benne létezik, *korlátolva van*, s léte s hatása' okát *magán kívül* bírja, s így *az egész mindenség is összevéve*. Sőt épen ezen tapasztalás az, melly a szemlélődő észtt egy feltétlen, tehát általános ok' nyomozására s hívesére kényszeríti. S vájjon magyarázhatók-e e világ' minden tüneményei egy *anyagi öröklétű mindenség általi* Tapasztalásunk kétségtelenné teszi, hogy minden létező bizonyos *törvények* szerint hat, saját *célokat* valósít, s ezen célok koránt sem mind anyagiak, hanem *erkölcsiek* is, sőt ezek a *legfelsőbbek*, s mi valósításokra *általános parancsok* által le vagyunk kötelezve, mellyek alól magunkat semmi úton módon el nem vonhatjuk. Honnan eredhetett tehát ezen állandó örökös anyagi és erkölcsi rend? *Vak eset* által? De hisz ez nem létezik; mert minden a mi történik, változhatatlan okok, törve - nyék és célok szerint történik. Tegyük azonban, hogy lehető: alkothatta-e a vak eset a világ' tapasztalható rendét? De hogy' lehetne egy, állandó okok-, törvényekhez és célokhoz kötött világ egy ok, törvény, és cél nélkül ható eset' alkotmánya? Hát talán *szükségesség* által rendeztetett a világ? azaz szükségképen munkálódó erők által, mellyek az anyaghoz lényegesen tartozandók, s olly örökkévalók mint ez maga? De kérdezem: ki adott ezen örök-

Létű., szükségkép munkálódó erőknek állandó törvényt és célt, kivált erkölcsit? Ki kötötte azokat olly hatalmasan s változhatlanul irányokhoz, hogy azoktól el nem távoznak? *Célt csak esz tud gondolni* –, változhatlan törvényekhez kötött erők egy szabad, az erőknek szabályt s irányt adó alkotót tesznek fel; *erkölcsi célok* pedig csak *erkölcsi törvényhozó* által megfoghatók. Minden, mita természetben szemlélünk, a legkisebbtől a legnagyobbig, egy, fogalminkat felülhaladó mindenható ész' csodája, s mi ezt észnélküli, vakon munkálódó anyagi erőkből származtassuk s magyarázzuk? Lehetetlen! Eszünk megzavarodik, s szívünk borzad. Az anyag elevenítő *erők* nélkül gondolva *holt*; így tehát az *élőt a holtból, az eszest az észnélküliből* kellene származtatnunk és magyaráznunk!

Térjünk által minmagunkhoz. Ha az emberben anyagnál egyéb nem munkálódik, s az, mit szellemnek hívunk, csak az anyag' finomabb kifejlődése: úgy igen is a szükségesség s mulandóság' törvényéhez vagyunk kötve, mint minden a természetben; akkor életünk' fen tartása legfőbb törvényünk, melylyet semmiért e világon nem szabad feláldoznunk s az önszeretet cselekvéseink' legbelsőbb rugója. A. materialisták, ezen állításaik' alapja' megmutatására, azon tapasztalásokra hivatkoznak, mellyek *szellemünk' függését a testtől* bizonyítják, a szellem' elgyengülését betegségben s aggságban, az örültség' támadását az agy' sérelmei által stb. De mi emberek érzek-

szellemi lények vagyunk; munkásságunk egy, magában összehangzó, egység' eredménye, egyoldalúlag tehát sem érzékileg, sem szellemileg nem lehetünk munkások. Tárgyat tehát az érzékek' hozzájárulása nélkül nem gondolhatunk, érzéki eszközök' hiánya mellett pedig, anyagi világban, akaratbeli szándékainkat ki nem vihetnők. A lélek és test közötti függés tehát legbensőbb, de *nem egy*, hanem *mind két oldalról* való; mert szintannyi esetet hozhatni elő, hol a szellem' befolyása a testre szintolly hatalmas, mint a testé a lélekre, képes nem csak fellábadást szerezni betegségből, hanem betegséget, sőt halált is. A materialista tehát, szellemünk' anyagi-ságát szintúgy nem következtetheti e függésből, mint a spiritualista nem testünk' szellemiségét. *A mi egymástól függ, még nem ugyanaz.* „Azon tűz, mond REIMARUS, logicájában, melly jégből készült gyújtó-tükörből ered, a jégtől függ: de egy-e azért a jég a tűzzel? Nem.” – A materialismus által továbbá vitatott munkásságunk' szükségességét, önségét s létünk' múlandóságát illetőleg, tagadhatlan ugyan, mikép egy részről mint érzéki lények ösztönileg a kéjt óhajtjuk, a fájdalomtól irtózunk s a hasznot keressük; ez oldalról tehát munkásságunk kétségkívül szükségképen s önző, önszeretetből keletkezett; s mivel minden érzéki lények e minden-ségben a változás s mulandóság' törvényének alá vannak vetve, érzéki létünk' formájának is szükségkép változni kell: de más oldalról, eszünk s lelkismé-re-

tünk' – mint már mondtam – általános parancsai erkölcsi célok' valószínűsítésére köteleznek, sőt végnélküli tökéletesülésre, mi tulajdonképp rendeltetésünk; s minekutána eszünk s lelkisméretünk' ezen szavát *hazugnak* nem tarthatjuk, általános kötelezése alól magunkat *ki nem vonhatjuk*, s végnélküli tökéletesülésünk' hajlamát *céltalannak* tartanunk nem lehet: akaratunk' *szabadságát* s lelkünk' *halhatatlanságát* hinni *kényszerítettünk*. Mert valóban, ha valamit cselekednünk *kell*, fel kell tennünk, hogy azt *képesek is vagyunk tenni*, hogy szabadok vagyunk; s mi okból ajándékoztattunk volna meg a tökéletesülhetés' hajlamával, *egy* hajlammal, melylyen nemünk' méltósága alapú, ha az *kifejlését nem érhetné el*. A materializmus sem tagadja az *anyag' enyészhetlenségét*, megvallja, hogy az, mi egyszer létezik, többé nem semmisülhet meg: s a szellem, életünk' lénye, enyészhetnék-e el örökre? S valóban az emberiség' cselekedetei, dicséretére legyen mondva! sem származnak – maga a tapasztalás' tanúsága szerint – csupa önségből, hanem mutatkozik köztök a *szeretet*, diadalmaskodva olykor a leghatalmasb érzéki hajlandóságokon: a szerető feláldozza életét kedveséért, az anya gyermekeért, a hős hazájaért. S mi különös figyelmet érdemel, ezen Ön-feláldozást a népek' egyhangú szava minden időben, kivált ha az igazságért s emberi boldogságért történt, az emberi tettek' legnagyobbikának ismerék el, illy főnség iránt csodálattal, sőt mondhat-

ni, imádáshoz rokon tisztelettel megtelve. S méltán; mert ezen hősök szeretettől s kötelesség-érzemenytől vezetettve, az élet' *külső, érzékileg mulandó formáját*, örökös életök' *céljaiért*, az igazságért, jogért és emberi boldogságért, áldozták fel. Magas tettök az emberi rendeltetéssel, a vallás' eszméivel s keblünk' önkénytelen érzemenyével összehangzik, sőt ez utolsó csak a halhatatlanság' feltétele alatt magyarázható. Mert ha céljaink nem az igazság s a jó, hanem egyedül a jólét: úgy min boldogságunk a legfőbb cél, mellyet semmi másért nem szabad feláldoznunk, s így mind azok, kik magokat az igazságért és emberiségért feláldozták, az emberek' legnagyobbjai: SOCRATES és LEONIDAS, WINCKELRIED és ZRÍNYI, örült bűnös ábrándozók lennének; sőt ez esetben érzemenyünknek, a népek' egyetemes szavának, melly ezen tetteket magasztalja, egyenesen *hazugnak* s a *természet' tévedésének* kellene lenni. Sőt ha felteszszük, hogy minden cselekedeteink önzésből keletkeznek, s az önszeretet azok' egyedüli rugója: úgy végre ezen hősök csupa túlságos jólét utáni sóvárgásból ölék meg magokat, s a szertelen önszeretet volt éltök' gyilkolója. De ezen pont nem az az egy, hol a materialismus ember- s világ-nézetei ellenmondás és képtelenségbe bonyolódnak; legtermékenyebb e tekintetben minden tételei közt *szabad akaratunk' tagadása*. A mióta emberi társaság létezik, minden nemzet törvényesen bünteté a gonosztévőt, a jót jutalmazá,

vagy legalább jutalomra méltónak ítéle, tehát gyakorlatilag az emberi akarat' szabadsága iránt hitet bizonyíta: de hiszen ha szükségkép munkálódunk, nem vagyunk többé *erkölcsi lény eh, személyek, öncélok*, hanem *dolgok*, nem jobbak a pusztákon s erdőkön legelő állatoknál, sőt valódi gépelyek; s ez esetben az, ki lop és gyújtogat, szükségkép lop és gyújtogat; a károsodott, ki azt méltó bosszankodással bevádolja s büntetését sürgeti, szinte szükségkép bosszankodik, s kívánja a törvény' végrehajtását; bíró, továbbá, ki a gonosztévőt elítéli, sőt poroszló és bakó, kik az ítéletet végrehajtják, őt bebörtönözik, botozzák, vagy akasztják, szint-úgy csak anyagi természetük' kénytelenségétől vezetve munkásak. Az egész világ szemünk előtt bolondok'házává változik, mellyben minmagunk is gépelyi szerepet játszunk. „Valóban megütközve fordulunk illy képek után a materialistiai bölcshez, akaratunk ellen is gyanítván, hogy vájjon nem ön-maga szökött-e meg valamelly philosophiai örültek' házából, mert embert és világot olly örülten magyaráz. Legyen ez elég a materialismus tanítmánya' felvilágosítására, melly egyébiránt a philosophiai literatúrában különféle – majd finomabb, majd durvább – alakokban jelent meg, s mik közt elvre nézve kivált *három nemet* kell kitüntetnünk.

Legalsóbb fokú az *atomistiai* vagy *mechanikai* materialismus, melly a' világot végtelen kis testrészek' egyesületéből és mozgásából eredteti.

Ezen rendszer szerint holt gépelyzet minden, s be-
lőle léteges (organisait) élet nem magyarázható.

Felsőbb lépcsőn áll a *chemicai*. Ez az anya-
gok' minőségi különbségét már elismeri, s a vilá-
gót nem alkotja pusztán mennyiségi összerakás ál-
tal. A szellemnek tüneményei pedig szerinte a leg'
finomabb *életanyagból* magyaráztatnak, tűz, „világ,
légszesz, electrica! vagy galvanicai anyagokból stb.

Lenfentebb fokon áll a *dynamikai* materialis-
mus, melly a világtüneményeket *életerőből* magya-
rázza. Az anyagi tömeg szerinte igen is holt, de
benne erő található, melly minden mozgásnak oka, a
létegesített lényekben szintűgy mint az emberben,
csakhogy ebben legfelsőbb s nemesebb kifejlődésé-
ben mutatkozik s ezen erő a világ' mozgató elve,
lelke. Ez a *hylozoismus'* rendszere. Minekutána
minden erő csak állományban gondolható, kérdez-
zük: ezen életerő' alapja, ezen állomány, ezen
világ' lelke, térben létezik-e vagy nem? Ha igen,
úgy *anyagi*, s régi helyen állunk; ha nem, a mate-
rialismusból a *spiritualismusba* estünk át, mellyet
a materialismus' históriája után azonnal megmagya-
rázunk.

A legrégebb görög iskolának, a *joniainak* phi-
losophiája materialistcái volt. THALES, ANAXI-
MANDER, PHERECIDES, ANAXIMENES s HERACLIT
a világot anyagi egységnek tekintek, s ennél fogva
annak legfőbb anyagi alkotó okát önmagában kere-
sek. Ezen dynamical materialismus mellett LEUCIPP,

DEMOCRIT és EPICURUS által atomistikai materialismus fejlődött ki, melly a világot oszthatatlan anyagi parány okból (atom) állítá össze. Az újabb időben a XVIII-ik századi angol s francia philosophiában a materialismus megújult erővel fejlődék ki. GASSENDI, HOBBS, a francia encyclopaedisták, LA METTRIE; HELVETIUS sa *Système de la nature* szerzője, pártfogói s terjesztői valának. Ezen materialismus azonban természetére s kútfejére nézve különbözik a régi materialismustól. Emez egy alacsony műveltségi foknak, egyoldalú s hiányos, de ép szüleménye volt; a philosophiai ész első lépéssel le nem rázhatta az érzékiség' bilincseit, s el vala még fogódva alacson ismereti foka' tulajdon módjában, minélfogva materialismusa *cosmologiai* tulajdonságú: midőn az újabb francia *psychologiai* természetű, s a korszellemnek érzékiségbe s önzésbe való elmerüléséből keletkezett. Természetünk ellen van tudniillik, hogy gondolkodva más elveket kövessünk mint gyakorlólag, s mivel lángoló érzékiség, szenvedelmek s kedvenc bűnök' fékezése nehezebb mintázok' elméleti sophisticated igazolása: innen van? hogy erkölcstelen emberek rendesen hajlandók ál okoskodások által lelkiismeretök' bíróságát elaltatni s mivel szavát el nem némíthatják, azt hazugnak kiáltani. Ezzel azonban nem azt akarom állítani, hogy ezen rendszer' követői szükségkép erkölcstelenek. Az ember nem mindig következetes? s a materialismus *külső okokból* is támadhat. Az or-

vosok, természetbúvárok p. o. örökké anyaggal foglalatoskodván, abba könnyen annyira elmerülnek, hogy mást anyagnál nem látnak, s végre meg nem foghatják, mikép e világon olly lények és tulajdonok is létezhessenek, mellyeket a herbáriumban s a boncoló késsel fel nem találhatni. Ezek egyes, titkos követői a materialismusk; de vannak idők, társasági viszonyok és műveltségi fokok, mellyekben s miken a materialismus nyíltan s *tömegben* lép fel, s ekkor birodalomra s kivált egyházra nézve *historiai jelentőségű*. Ha valamely nép között a műveltség, a régi durvaság' százados homályát fel kezdi deríteni, a világosság a setétséggel küzdeésbe jő, s a régi meredt társasági formák nem tágnak, akkor e nemzet' értelmességének szelleme úgy szólván természetszükséggel ellenkező túlságra vetemedik, hogy a fejlődésének ellent álló nyomást meggyőzhesse; mert az. ellentétek felserkentik egymást, s csak ellentétek küzdenek egymással. így volt ez Angliában BOLINGBROKE és SHAFTESBURY, Franciaországban DIDEROT és HELVETIUS' idejében. A materialismus illy korban az egyházra nézve épen az, mi a republicanismus a birodalmat tekintve, sőt ezzel egyesül is, politicali tanját követvén. Ezt láttuk a francia forradalom előtt 's folytatában. Természet elleni szövetség, mellyet csak a harc' kénytelensége szül! Mert Americában, hol illy ferde viszonyok nem léteznek, a szabadság a vallásossággal karöltve jár, sőt annál buzgóbb, a pietismusig

kicsapongó, mennél nagyobb a szabadság. HETÉNYI JÁNOS (a magyar philosophia' történetírásának igen jeles rajzában) hazánkra nézve is a terjedő materialismus ellen panaszkodik. Szükség volt tehát róla bővebben szólnom; ez a philosophus' tisztje. A nemzet' érzelmeinek orgánuma a költész, hagy nyilvánítsa ő ennek legtitkosabb vágyait, adjon szót s hangot félelmeinek, szeretetének, s gyűlölségének; de neki vele egy fokon, vagy csak egygyel magasabbon kell állnia, máskép rokon kebelre s vizshangra nem talál; a philosophusnak ellenben a kor s helyzet' történetes véleményein s szenvedelmin túl kell emelkednie, s önállóan a változatlan igazságot nyomoznia, szövétneket gyűjtva nemzetének, elővilágítva pályáján. Régi tapasztalás ugyan hogy nemzetek mint egyesek többnyire csak önkaron tanúinak. Mint szabad erkölcsi lények önállóságra törekszünk, magunk akarunk tapasztalni, mm szemünkkel látni, min eszünkkel Ítélni; azért nem öromest hiszünk másoknak, vagy magunkat ügyesbeknek, okosbagnak tartjuk, s ahelyett hogy mások bal esetein tanulnánk, nem ritkán ismételjük hibáikat s azokért épen olly keservesen lakolunk: de mind a mellett mások példáin okulás, egy része az etelbölcsességnek, s kétségbe kellene esnünk az emberiség' sorsán, ha azt tennők fel, hogy a nemzetek más népek' szerencsétlenségén meg nem okosodva, mind untalan szintazon hibákba bukandanák. Az idők nem múlnak tehát el egészen tanulság nél-

kül, s mint van lassú haladás a tudományban, úgy van az életbölcsetségben is. Anglia és Franciaország, meggyőzvéen fejlődése' akadályait, túlságaiból most már kijózanodott, s a mint political tekintetben a republicai – Európában alapokban szűkölködő – szélsőségből, alkotmányi monarchiára tért vissza, úgy hitre nézve is, a materialismus csak elkülönözött egyes tünetényekben mutatkozik még Franciaországban is, úgy hogy már napjainkban COUSIN' leglelkesebb tanítványa, JOUPFROY, ellenmondás' félelme nélkül ezt meri kérdezni *): „Et n' est-ce pas une vérité devenue triviale, que c' est, le propre de la demiscience de douter de Dieu, et que chaque nouvelle découverte dans la connaissance de la nature vient mettre dans une nouvelle lumière la providence, et les autres attributs du suprême ouvrier, qui l' a créée et la gouverne.”

2. *Spiritualismus*. Ezen név alatt közönségesen a szellem' függetlenségét az anyagtól szoktuk érteni; itt azonban tanítmányát – a materialismussal ellentétben – végső szélsőségében veszszük, melly értelemben a *szellem' egyedülvalóságát* vitatja. Szerinte tudniillik *szellem minden, ez a dolgok' lénye*: a mit pedig anyagnak nevezünk, ennek csak *külső formája, lét ege, tüneténye*, vagy saját kitétele szerint: *az anyag megtestesült szellem*. Mert a dolgok' valódi lénye, szerinte, élet, szabadság, erő és munkásság, ennél fogva szellem

*) Oeuvres complètes de Thomas Reid. Paris, 183G. Introduction CX. lap.

nem létezik csupán az emberben, hanem szerte az egész mindenségben, az embertől a megmerevedett kőig, de itt még kötöten, beléburkolva az anyagi tünemény' durva leplébe, midőn a természet' emelkedő lépcsőzetén át, kifejtődve s kitisztulva, az erkölcsi lényekben mint öntudat és szabadság, tetőpontját éri el.

Különös módosítása ezen rendszernek a *hylozoismus*. Szerinte az egyes szellemi egyedek' sokasága s empíriái korlátoltsága összefoly egy egyetemi szellemi állományba, s ez a mindenség' egyedüli igazi lénye, minden más csak tünemény.

De akármely alakban tekintjük is a spiritualismus' állításait, egyoldalúságokból sohasem vezetnek ki. A materialismus' bökkenője a szellem' tétel, gondolat-, érzemény-s akaratbeli tüneményei, ezeket térben jelenkező anyagból nem magyarázhatja: úgy viszont a spiritualismus az anyagnak térben mutatkozó jeleneit tétel szellemből nem; s ha a materialismus ezen kérdéseinkre: hogyan eredhet a holtból, szükségesből, észnélküliből az élő, szabad és eszes? felelettel adós marad: úgy a spiritualismus viszont nem képes megmutatni: hogyan testesülhet meg a szellem?

3. *Dualismus*. A materialismus és spiritualismus' rendszereit egyoldalúaknak találtuk; mert embert és világot, külső és belső érzékeink' egyesült álláspontjából, nem magyaráznak, hanem *félszegül* csak egyből vagy *másból különvéve*. Vitásaik azért

megsemmisítik egymást viszont, feldöntvén az öntudat' közös alapját. Az anyag és szellem t. i. egyenlő bizonyossággal bír, s bár lényöket nem ismerhetjük is meg; de létök s valóságok az öntudat' ellenmondhatlan tanúságán alapszik, s így csajt azon philosophiát lehet józannak s igaznak tartanunk, melly a mindenség' ezen két alap elvét elismeri s embert és világot, azoknak okait, törvényeit és céljait, azokból magyarázza.

Ezen dualismus a philosopháló ész' minden álláspontjain újra meg újra kerül elő, az elméleti és gyakorlati, tárgyilagos és alanyi rendszereknél, minél fogva – szükségtelen ismétlést lehetőség szerint kerülvén – itt kívánjuk annak csak vázolatát adni.

Eszünknek sajátja az *egység' törvénye*, s mivel ennek tárgyilagos igazságán nem lehet kételkednünk; minden philosopháló önkényt hajlandó előre feltenni: hogy minden magában egy összehangzó egység, az ember szintúgy, mint a világ; minél fogva a philosophálás' minden álláspontjain *monistícai*, embert és világot *egy elvből* magyarázó rendszereket találunk, s ezeknek annyiban igazok van, a mennyiben tárgyilagos tekintetben kételkednünk nem lehet, hogy ember és világ belső lényökben egy, magában összehangzó egész. De szellemünk a dolgok' lényébe nem hat, minden philosophálásunk azért *lényegesen alanyi természetű*, érzékeink' észrehevésén, öntudatunk' adatain alapuló, ezen álláspontokból pedig kiindulván,- az anyagi és

szellemi tünemények' s ennél fogva belső okaik' *különbsége* tagadhatlan, s így a dualismus' határpontján túl nem nyomulhatunk. Tapasztalás szerint t. i. minden a mi létezik és történik, ellenkező erők' viszonthatásai által létesül: vonzó és távoztató erők munkálkodnak a physical természetben, az emberben érzékiség és ész, sőt, még gondolkodásunk is csak a tétel és ellentétel' működései által lehetséges, ezek elemei minden keletinknek. Azonban ezen ellentételek egymást nem semmisítik meg, hanem inkább munkásságra ébresztik, határozzák; s egyensúlyba hozatván, harmoniás egységre jutnak. A monismus szemlátomást összetéveszti tehát az *egységet* az *egyféleséggel és azonsággal*; a mi helytelenség! mert emberben és világban a *különféleség egységre van olvasztva*.

A dualismust ennél fogva a philosophálás' ezen állaspontján is igaz rendszernek kell elismernünk. A materialismus feldönt minden erkölcsi törvényt és célokat, minden vallási eszmét; a Spiritualismus minden érzékieket: a dualismus, mindkettő' egyoldalúságát kikerülvén, egyesült érzéki és erkölcsi természetünk' törvényeit és céljait elismeri, s a vallás' eszméit is helyben hagyván, okra, törvényre s célra nézve embert és világot öntermészetünkkel egyezőleg magyaráz.

Azonban a józan dualismusban is némi odahajlás a monismushoz tagadhatlan; a mennyiben a *szellemnek elsőbbséget tulajdonít az anyagi ter-*

mészét felett. S valóban! hol egyesekben s nemzetben a polgárisodás, műveltség s nemesülés halad; ott a szellem' uralkodása kitűnő, mert hiszen az feltétele minden tökéletesülésnek.

II.

NATURALISMUS, PANTHEISMUS, THEISMUS.

Tárgyilagos szemlélődésünk' e második fokán a külső és belső érzékek' álláspontját elhagyjuk, s *összes érzéki ismereteinket az észbelinek állítjuk ellent.* Minden, tudniillik, mit érzékeink által belsőleg s kívülről észrevehetünk, *érezki, véges, feltételes, mulandó.* Ez a *természet* vagy világ. Eszünk által ellenben az *érezkfelettit, végetlent, feltételetlent* és *Örökkévalót* gondoljuk – az *istent, Világ és isten* tehát tárgyilagos szemlélődésünk' ezen álláspontján azon tárgyak, mellyekből *egyenként* vagy *együtt véve* a mindenség' tüneményeit magyarázhatjuk, mire nézve a philosophusoktól három út próbáltatott; t. i. *naturalismus*, melly feladatját az *összes érzékiség'* álláspontjából igyekszik megfejteni, a *világ'* *egyedülvalóságát* állítván. Elve: *természet minden,* vagy: minden feltételes, véges, mulandó, lét, s kivüle s felette nem létezik egyéb. Továbbá a *pantheismus*, melly az *ész'* nézetéből indul ki. Szerinte *isten minden,* csak az általános bír igazi léttel és lényvel; minden feltételes s véges ellenben csak látszat, tulajdonság s jelenésmód az általánosan, csak mülékony tünemény. Végre a

theismus az egyesült érzékiségből és észből indái ki, s mind kettőt, a feltételest és feltételetlent, világot és istent, valóknak ismeri el, a feltételesnek okát a feltételben, tehát a világnak az istenben helyezvén. Lássuk már ezen rendszereket egyenként.

1. A *naturalismus*, mint mondám, csak a véges és feltételes világnak, tehát az anyagi természetnek valóságát ismeri el, lényben tehát megegyezik a materialismussal, ámbár tanítmányát más nézőpontból fejt ki; mert a véges és feltételes világhoz hozzá tartozik az ember is és szelleme; de szerinte ezen szellem pusztán az organismusnak következménye. Elve hasonlólag az ál empirismus' félszeg állítása: csak az való, igaz és bizonyos, a mi érzékeink' tanúságán alapú; minden érzékfeletti, erkölcsi s vallási fogalmak tehát üres képzelmenyek. Gyakorlati tekintetben tanítmánya csupa eudämonismus (boldogságtan); mert ha bennünk anyagi természetnél egyéb nem munkálódik, kéj- s haszonnál más célokat nem ismerhetünk. Históriai eredetére nézve is az empirismusból származik; feltalálói az angol empiristák, ámbár később kivált Franciaország' felsőbb társasági köreiből terjedt el; s most a féltudás s felületes világnézet' rendszere, a materialismushoz abban is hasonló, hogy első tekintetre nagy evidentiával, úgy szólván kézzelfoghatósággal, látszik bírni, amelyebb tekintet előtt azonban lélektani adatai' hiánya, s tanítmányának ellenkezése eszünk' s lelkisméretünk' legfelsőbb erkölcsi köve-

teleseivel szembe szökő. Mert az embert – szinte úgy mint a materializmus – akaratlan gépelylyé változtatja, a természetet pedig tátongó sírrá, melly minden létezőt elnyel, hogy azt, vakon munkálkodva, új formákban újra megszüljje. Szerinte minden, a mi van és történik, örökös önmagába visszatérő körben forog, vak, senkitől nem alkotott, ész s akarat nélküli szükségességtől mozgatva, nem eszmélve honnan? nem tudva miért? nem sejtve hová? Az ész' világosság után sóvárgó törekvéseit mély homály borítja be, mellyből egy sötét alak' szava így hangzik elő: Ember! minden bölcseséged hiú és sikereden; kövesd ingereidet; ne higgy semmit, cselekedd a mit akarsz és tudsz! – Valóban jó mákony a lelkisméret' elaltatására! Hogy azonban ezen félszeg, pusztán érzékiségünk' munkásságán alapuló tanítmány, eszünk' felsőbb követeléseit ki nem elégíti; azok után, miket a materializmus körüli eligazodás végett mondék, szükségtelen hosszasan magyaráznom. A naturalizmus' állításai, mint minden egyoldalú nézetből keletkező rendszeré, ha azokat tovább fejtegetjük, önmagukat cáfolják, sőt semmisítik meg. Mert ha e világon, e feltételes, véges dolgok' összeségén kívül, semmi más nem létezik: úgy e világ semmi más által nincs korlátolva, tehát nem véges, hanem *végtelen*; sőt mivel egyedülvaló, önmagától való is, következésképen léte' okára nézve is mástól nem függő; s így önálló, nem fellételes, hanem *felteteletlen*, (*Áta-*

lános. Ezen következtetés az egész rendszert feldönti, mert alapállításainak ellentétele. Elve tehát, mint látjuk, mélyebben vizsgálva, a szemlélődőt maga vezeti a véges- és feltételestől a végetlen - és feltételetlenhez.

2. *Pantheismus.* Egyik túlságból az ember könnyen másba esik. Hogy a philosopháló ész a naturalismus' istentagadását kikerülje, a pantheismus' karjai közé veti magát, állítván: *minden isten.* Vizsgáljuk meg ezen, a német általános philosophia által pártolt rendszert, legújabb divatosságához képest, egy kissé körülményesebben.

A naturalismus egyedül érzékiségünk' álláspontjából indulván, s kirekesztvén az észet, a világot vitatja egyedül valónak, s minden erkölcsi s vallási eszméink' valóságát tagadja; a pantheismus ellenben, nem méltatván az érzékiséget, s világnézetét egyedül ész által (az érzemény és képzelődés' segítségével) szerkesztvén, ellenmond az érzékek' tanúságának, s minden véges- és feltételesnek: minélfogva a pantheismus szintűgy szükségkép *világtagadás*, mint a naturalismus istentagadás; mert az ész elszakadva az érzékiségtől, csak *egyetemes fogalmakkal és általános eszmékkal bír*; és szerinte az egy általánosnál (istennél) *más* nem létezhetik, s ez az *egyetlen állomány, lény, valóság*; a világnak valósága ellenben csak *látszatos*, s a benne létező dolgoknak csak annyiban tulajdonítható, a mennyiben az álta-

Jánoson mint tulajdonságok, járulékok (Accidenzen), s tüneténymódok jelennek meg.

A pantheismus' criticájára átmenvén, első pillanatra látható, hogy gyöngesége, a naturalismussal egybevetve, épen az ellenkező oldalon van. A naturalismus ki nem elégíti az ész' magasabb erkölcsi és vallási követeléseit, a pantheismus viszont érzékink' tanúságával ütközik össze. Ha az általános az *egyedülvaló*: úgy véges és feltételes dolgok, igen is -, nem létezhetnek, tehát ezen feltételes és véges világ sem. De melly állítás ez? A józan ész minden időben megbotránkozott olly elméletekben, mellyek az érzéket a csalódás' kútfejévé tevék, s méltán'; mert az észrevevés az igazság' eredeti alapja s így bizonyossága okoskodás által el nem dönthető. Valóban, a világ' valóságát semmikép el nem lehet vitázni! De mivel a pantheismus ezen állítást, fő tétele' feláldozása nélkül, jóvá nem hagyhatja, a valóságos dolgok tünetényeit merő látszattá, lényegtelen jelenetmóddá alacsonítja le, mi által azonban az érzékiség' ellenmondását ki nem kerülheti, mert ezen tehetségünk – épen *a. valóság' létege lévén* – általa ellenállhatlanul kényszerítve érezzük magunkat megvallani, hogy a mit látunk, hallunk, szagolunk stb, nem pusztá látszat: hogy tehát a világ (az embert is beszámítva) nem lénytelen tüneténymód, hanem el nem vitázható tetteges valóság. S vájjon mikép jut a pantheista azon állításához: hogy minden, isten; hogy az általános az egyedül-

való? *Előleges fogalmakból, szemlélődve* ν *mellőzve minden tapasztalást.* Ezt utóbb bővebben meg kívánván magyarázni; itt előlegesen csak azt jegyzem meg, hogy az illy úton képzelt eszméjének *tartalma és jelentősége* nem lehet, mert ezt szemlélődésünk csak tapasztalás által nyerheti. Ha visszamenő (regressiv) úton az általánost mint a feltételesnek – ember- és világnak *részleges* (rationales) *okát* gondoljuk; akkor ezen eszmék' eszméjének való tartalma van; mert ez esetben az istent, mint a mindenség' teremtőjét, fentartóját s igazgatóját képzeljük; de előlegesen, világ előtt és világ nélkül, nem más, mint ok, minek okozatja –, állomány, minek tulajdonsága – hiányzik: szóval az egész gondolat üres szóvá silányul – *semmivé!* S illy üres semmiből magyarázd azután a mindenséget, embert s világot, törvényeivel és céljaival! Az eszmét magát előleges úton a pantheismus kiállíthatja ugyan, mert az általános' képze, mint categoria, eredé tileg eszünkben létezik; de hát a *létezőt* és *valót?* Ezek más, külön kútfőből származnak, az érzéki-ségből, tehát előleges úton annál kevesbbé előállíthatók, minél bizonyosabb, hogy eszünknek teremtő ereje nincs. Lássuk p. o. e tekintetben SPINOZA' pantheismusát, mellynek szilárd következetessége annyira magasztaltatik. Rendszere' elején egy egyszerű állományáll, minden empiriái tartalom nélkül. Ez merő üres elvonás; mert általános lét, külön valóságos lét nélkül, nem gondolható. S ezen

nem való; hanem csak képzelt állománynak, azután két mondomány (praedicatum) tulajdonítatik: *kiterjedés* és *gondolkodás*. Honnan? Hiszen ezek az anyag' és szellem' észrevevésén alapuló mondományai, mik az állomány' tiszta fogalmából nem következnek, sőt egysége s egyszerűségével ellenmondásban állanak. SPINOZA azonkívül egyenesen kijelenti, hogy állománya nem felosztható 5 itt pedig az egységben *kettőség* állítatik. Ezen következtetéshez tehát egyedül *tapasztalást úton* juthatott; külső érzékeink által tudniillik az anyag' tünevényeit veszszük észre *térden*, lényeges bélyeg ok a *kiterjedés*-, belülről pedig öntudatunk' segítségével szellemi életünk' jeleneit, s ezek a gondolatok, érzések s kívánságok – vagy, mivel minden érzemény és akarás' eszmélete is csak képzelés által lehetséges – a *gondolkodás*, Im a pantheismus' nagymestere két mondománya! SPINOZA, tehát itt titkon a tapasztalást lopta meg, melly nélkül tiszta észleges rendszerében egy lépést sem tudna előre tenni, a valónak tulajdonait meg nem határozhatná, sőt azokról nem is álmodhatnék. S ha így nagy nehezen a végesség, feltételelesség, sokaság s különféleség, a pantheismus' mindenségébe belé vonatott, s vele együtt a *tökéletlen* és *rosz is*: ez által megint az állomány' egysége semmisítettik meg, s megjmem foghatjuk, mikép férhessen a véges, tökéletlen és rós, az isten' általános tökélyű szent lényével össze.

Gyakorlati szempontból megbírálva, a pantheismus legszentebb erkölcsi érdekeinket sérti. Mert ha minden feltételes, csupa lény telén látszat, járulék (Accidenz) s jelenésmód az egy általános isteni állományon⁴ úgy az ember is csak illyféle lénytelen látszat s járulék; mi által szellemünk⁵ önálló lény s személyességünk megsemmisítettik, megszűnünk független önálló egyedek lenni. S valamint a pantheismus⁶ tanítmánya szerint minden az istenben van: úgy minden, *isteni szükségesség* által történik is, mi az emberi akarat⁷ szabadságával s az erkölcsi betulajdonítással össze nem fér. De a jó s rosztól alapfogalmaink is elveszítik lényeges jelentésüket; mert ha minden különbség és ellenmondás altaljában csak valótlan látszat, s minden csak egy lény, az isteni: úgy a jó s rossz közt valóságos különbség nem gondolható, a lét⁸ igazi lényében vagy az istenben, minden jó, a mint van ^{*)}). Ném jobb helyzetbe állíthatnak a vallás⁹ eszméi: a halhatatlanság, belső lénye szerint, nem más, mint azi egyes emberi szellem¹⁰ önálló lényessége. De ezen lényesség a pantheismussal össze nem fér, az emberi szellem szerinte nem önálló, s valamint az isteni lényből mint tüneménymód, mint árnyékkép származott: úgy ezen végtelen minden-egységbe megint felolvasztatik, megszűnvén egyed lenni. Vég-

*) Itt a kulcs a legújabb pantheista, Hegel¹¹, ezen szavai¹² értelméhez: Alles Avas vernünftigt ist, ist wirklich, und was wirklich ist, ist vernünftigt.

re az isten' eszméje sem leli a pantheismusban azon támaszt, mellyet első pillanatra ígér. Alapdogmája, az igaz: *minden, isten*; de vájjon ezen pantheistical isten az igaz isten-e? az-e melljet vallási szükségünk kivan? A pantheismus' istene, mint látuk s utóbb még bővebben látni fogjuk, nem a mindenható isten, a világ' teremője, fentartója s igazgatója; nem személyes, erkölcsi, szabad, általános lénj, mellyhez a vallásos ember az élet' bajaiban? mint személyesített gondviseléshez folyamodhatnék: hanem az általánosnak előleges, tehát minden tartalomtól üres categoriája, semmi való, hanem pusztá képzelet.

Ezen elméleti és gyakorlati fogatkozásai mellett, első tekintetre csodálkozunk lehetne, hogy a pantheismusnak minden időben számtalan hirdetői és követői valának. Találjuk ezen tanítmányt a kelet' vallási rendszereiben, a nyugotnak első philosophálási próbáiban, elhatározottabban az *eleati* iskolában, PLATON' bölcseleteiben (Philosophem), még kifejlettebben az újplatonikusoknál; njomdokai az egész középkoron keresztül nem enjésznek el; egyes gondolkodók, mint SCOTUS ERIGENA JÓZSEF s a mjsticusok, illy nézetűek valának. Az újabb' időben a pantheismus új ragyogással tünt fel SPINOZA' mély elméjű tanítmányában, s napjainkban SCHELLING, HEGEL s követői által Németországban széles folyamként áradott szét; mi cáfolhatatlan bizonyosság arra, hogy magában az emberi kebelben

mélyebb alapjának léteznie kell. Magyarázzuk meg ezt lélektanilag.

A pantheismus, mint már érintem, az észből fejlődik ki, az érzemény és képzelődés' hozzájárul-tával; első kútfeje tehát

A vallásos érzemény és képzelődés. Az istenfélő minden tüneményben istenit, örökkévalót sejt: magát az istent; s ezen merő alanyi érzemény, tárgyilagositva, *istenlétté változik át minden végesben – minden – istenné.* A pantheismus e tekintetben a polytheismussal rokon: valamint ez az egyes véges tüneményeket egyes istenekre változtatja át; úgy a pantheismus a tünemények' minden-séget minden-istenné. Ezen istent mindenben sejtő, mindenben úgy szólván közvetlenül szemlélő érzemény, forrása Ion az indusok' pantheisticai val-lás-rendszereinek, kivált a *bramin, buddhista* és *dschaina* félének, Chinában a *fohi* vallásnak, Ja-pánban a buddhaismusból származott *budsoénak*, Perzsiában, az uralkodó dualisticai vallás mellett, a pantheistical mysticus *zsofifélének*. A *kabbala* és az *újplatonismus* pantheismusa, úgy mint a számos *mysticusoké*, szinte ezen vallási érzemény' bélye-gét viselik.

Második, nem kevésbé divatos, kútfeje a pantheismusnak a *félszeg logical szemlélődés*. Isme-retünk' logikai osztályozása szerint a rendszer' ele-jén a *legfőbb, legegyetemibb fogalom áll*, melly minden *más* fogalmat magába foglal, mellytől tehát

mindnyájan összesen függenek, s ez a *logically feltételetlen*, vagy *általános*. A logikai rendszer' ezen formáját a logikai pantheizmus átviszi a létre, az összes létei' elejére egy legegyetemibb létet helyezvén, egy *minden-létet*, mellyben minden külön lét befoglaltatik. Felcseréli tehát a *logikai feltételét lent*, azaz *minden gondolatot? legfelsőbb feltételét, a valódi feltételtelennel, a lét¹ legfelsőbb feltételével*. A pantheistai isten ennél fogva igazán *nem valósággal*, hanem *csak logicialag feltételetlen*; mert nem más, mint a *mindennek, a tiszta létnek üres elvontsága*, a legegyetemibb fogalom, mellynek az alantiabbak' egész összesége alá van rendelve. S a pantheista ezen üres elvontságnak, ezen pusztán logikai minden-egységnek *valóságot* tulajdonít, azt *istenné személyesíti!* A mint a legegyetemibb fogalomban, a logicialag feltételetlenben; minden külső fogalmak vagy gondolatok befoglaltatnak: úgy minden külön létet a mindenségben, az istenben lévőnek hisz, mellyen kívül semmi nincs, hanem csak látszat. Fonák nézetében a *képzetek' logikai bellete a legegyetemibb fogalomban, a dolgoknak istenbeni valódi belletévé* változik át.

Ezen logikai eredet' bélyegét és lelkületét kitűnőleg mutatja az *eleátoti minden-egytanja*, mint azt XENOPHANES, PARMENIDES és ZENO előadák. PLATON az eszméket személyesíté (hypostasis;), s ezen csirából az újplatonikusok, részint mysticai,

részint dialecticai pantheismusa fejlődött ki, melly hasonlólag a logikai egység' formáját, a dolgok' valóságos egységévé az istenben változtatá át. De az új pantheismus' ősapja SPINOZA' tanítmánya is, szint ezen eredetű. Általános állománya vagy istene, magyarázata szerint, olly lény, melly minden lehető mondományokat magában összesít, egyetlen egy mondomány' tagadása nélkül, s ez semmi más, mint azon logikai általánosság, a pusztá lét' azon legfelsőbb fogalma, melly a különlét' minden fogalmait magába foglalja; mert való lénynek véve, lehetetlen s képtelen volna, mivel minden mondományok' egyesülete, még az ellenmondóké is, valóságos lényben gondolhatatlan. Maga SCHELLING' pantheismusa minden ábrándos pipere mellett, belsejében illy logikai természetű. Már sokszor jegyeztetett meg, hogy az ő *eszmény-valójának* (ideal - real), vagy *alany-tárgyilagóságának*, (subjectiv-objectiv) *azonsága*, vagy *különbözetlenség' pontja* (Indifferenzpunkt) üres lényegtelen elvonások; s valóban általok nem nyerünk mást, mint megint azon logikai egységet, azon legegységesebb fogalmat, mellyben minden ellentételek megsemmisítetnek. Úgy nevezett *értelmi szemlélése* (intellectuelle Anschauung), ha nem a képzelődés maga (tehát költés), a tiszta gondolkodásnál, azaz a tiszta lét' képzeténél egyéb nem lehet, HEGEL' legújabb pantheistical rendszere végre ezen logikai értelmet világosan fejezi ki; mert tanítása szerint, a tiszta lét' legegységesebb

temibb fogalma, az általános vagy isten, a fogalom dialecticai kifejlődése pedig maga a lét' kifejlődése.

Mind a két esetben tehát a pantheismus' származási oka: *tárgyilagósítása egy merő alanyi munkásságnak*. Az első esetben keblünknek a véges' tüneményeiben istent sejtő érzeménye, isten' valódi jelenlétével cseréltetik fel; a másodikban, a logical legegységemibb, tehát feltételetlen fogalom, való feltételetlenné változtattatik át. De mind e mellett ezen *hajlandóság* az alanyi érzemény és képzelet' tárgyilagósítására magyarázhatlan maradna, ha ehhez magában az emberi lélekben mélyebb alap nem találtatnék' s ez *az általánosnak eszméje maga*, szóval az *istené*, melly az emberi kebelben gyökereszik, s az ész' teljes jogával tárgyilagós igazságot követel. S ím itt az átmenet, a

3. *Theismushoz*. A naturalismus az érzékek philosophiája, segítettve az értelemtől; vele az ész össze nem békéltethető; mert a végest csak a végetlen által képes megérteni; a pantheismus az ész s érzemény' tanítmánya, de vele ellenkezik az érzékek' tanúsága, melly a véges és feltételes' tagadásának ellene mond. Mind két elv, mint láttuk, egyoldalú s önmegsemmisítésre vezet. A *theismus* ellenben érzékre és észre támaszkodván, egyformán elismeri a világ' és isten' valóságát, de úgy, hogy a *véges- és feltételesnek oka az általánosba helyeztessék, a világé az istenbe*, így a theismus, összeegyezve minden tehetségeinkkel, gyakorlati köve-

teleseinket s az erkölcs és vallás' szükségeit is kielégíti. Hogy elvét a pantheismustól helyesen megkülönböztethessük, az istent nem az állomány', hanem inkább az *ok?* fogalma alatt kell gondolnunk, tehát nem mint a világ' *lényét*, hanem mint *okát*' *A deismustól* pedig a theismus abban tér el, hogy az isten' eszméjét a *világtól elkülönözve nem képzelem*. Az isten a theismus szerint nem csak hajdani teremtője a világnak, hanem annak szüntelen fenntartója is; minden a mi van és történik, hatalmas által áll fenn és történik; mert a feltételes, léte' okát magában egy percig sem bírhatja.

S ím itt a pont, hol e dualisticai rendszerben is eszünknek a monismushoz odahajlása látható. A theismus az istent és világot egyformán valóknak ismeri el ugyan, de az isten a felsőbb, határozó? uralkodó eszme, mellynek a világ alá van rendelve.

III.

REALISMUS, IDEALISMUS, S AZ AZONSÁG' RENDSZERE.

A philosophálás' ezen harmadik álláspontján maga az elméleti philosophiának fő feladata, t. i. *képzeleteink'* *Összeegyezése tárgyaikkal*, válik fejtegetésünk' tárgyává. A gondolkodás, eltekintve a tárgytól, pusztán *eszményi* (ideális) munkásság; vizsgálatának közös tárgya pedig a létező vagy *való* (das Reale); más szavakkal „tehát az itt szóba vett kérdést így fejezhetjük ki: milly viszonyban áll az

eszményi a valóhoz? A *való-e* az *első, főbb, határozó*, s az eszményi csak a tőle *származott, általa határozott-e?* vagy pedig megfordítva, az *eszményi-e a fő s határozó*, s a való a *tőle eredő?* Vagy talán az eszményi és való közt *nincs-e különbség*, s mindkettő *egy-s ugyan az!*

Fogjuk fel a kérdést élesen. *Tárgyilagosság*, mint mondám, képzeleteinknek *tárgyaikkali összeegyeztetésében* áll, tehát az *eszményinek összeegyeztetésében a valóval*. Hogy ennél fogva ismereteink igazak lehessenek, először eredeti *ismerettörvényeinknek* szintúgy mint a *tárgyaknak*, tárgyilagossággal kell bírni: s másodsor, *mindkettőnek egymással kell összeegyeztetni*. A szemlélődés' ezen álláspontján tehát törvényeink sa *kültárgyak' tárgyilagossága nem tétetik előre fel*, hanem azt kérdezzük: *vájjon létezik-e tárgyilagosság általában?* S ha igen, az eszményinek vagy valónak tulajdonítható-e az? Továbbá: *miképp származik egyik a másikból?* S *összeegyeztetésüknek* miéivé, *tárgyilagosságoknak* mi az alapja?

A szigorú monizmus' álláspontjáról ezen kérdésekre, három felelet lehetséges, s e szerint három rendszer:

1. Az ismerés a *tárgyak által határoztatik meg*, az alanyi tehát a tárgyilagostól függ, a *való* az általános: *realizmus*.

2. A tárgyak az ismerés *által határoztatnak*, a tárgyilagosság az alanyitól függ, az *eszményi* az általános: *idealizmus*'

3. Az ismerés és tárgyai közötti különbség hamis feltevés, mely valóságban nem létezik: *az eszményi és való magában egy s ugyanaz*, s ezen eszményinek és valónak azonsága az általános: *azon-ság' rendszere*. Lássuk már most ezen rendszereket egyenként.

1. *Realismus*. Minden félreértés' távoztatására meg kell jegyezni, hogy annak elvét, a közönséges életben divatozó dualistiai értelmétől eltérve, végső tulságában fogom fel, a mint az t. 1. az idealismussal homlokegyenest összeütközik. Ezen kiterjedésben a realismus nem csak a kültárgyak' valóságos, képzeletünkön kívüli létét vitatja – mert ezen értelemben kiki realista –: hanem eredeti, önálló, *képzeletünket általánosan határozó valóságokat is, mi szerint szellemünk puszta szenvedő fogékonyság, mely csak annyiban lehet munkás, a mennyiben erre a tárgyak által kénytelenü-tetik*. Ezen feltevés állván, képzeletünk' összeegye-zése a tárgyakkal igen is kétséget nem szenved, mert altaljában azoktól származván, tolok el nem térhetnek, tehát különbözők sem lehetnek.

Az eszményinek lehozását pedig a valóból a realismus kivált két úton próbálja.

a) Az *okság'* fogalmából. Az ismeret a tárgyak' okozatja; ezek a képzetek' okai; szellemünk-re a dolgok hatnak, *benyomást okozván*, s ezen benyomások *képzeletünk*. Szellemünk e tekintetben üres viasztáblához hasonló, mellyre a tárgyak' ha-

tásai lenyomatnak. Íme az *empirical realismus*' képzetmódja, melly eredményeiben a materialismussal összeegyeztik, s minek hiányos észlelésből származó nézeteit nem nehéz kimutatni. Ismereteink igen is egy részről a tárgyaktól függnek, mivel ismeretetheységünk egy oldalról szenvedő fogékony-ság: de csak igen felületes pillanat' figyelmét kerülheti el, hogy más oldalról önállólag munkás, sőt ezen önmunkásság túlnyomónak mutatkozik azon ismeretekben, mellyek a tapasztalást felülhaladják, erkölcsi és vallási természetűek, s mik – bár ezt a realismus tagadja s jóllehet érzéki kézfoghatósággal nem bírnak – szintolly tárgyilagos igazságúak, mint a szenvedő fogékony-ságunkból közvetlenül származottak.

b) Egészen ellenkező úton indul meg az *észleges* vagy *szemlélődő realismus*. Ez az átmenetet a valóból az eszményihez, a *tiszta létből*, logikai származtatás, vagy szemlélődési szerkeztetés által, igyekszik létesíteni. Ezen tiszta lét, szerinte az általános, az egy mindent magába foglaló állomány, mellyen minden más lét csak mint járulék vagy tünemény-mód jelenkezik, szóval a pantheismus' cikkelyében általam szóba vett, s az újabb német SCHELLING-HEGELféle philosophia által csak más formákban újra feltálat SPINOZA' üres – pusztán képzelt – állománya, mellyből embert és világot sem származtatni, sem magyarázni nem lehet, mivel egyedüli kútfeje a tiszta ész, a való és létező' ismerete pe-

dig csak érzékeink' munkássága – észrehevés – által szerezhető.

De ha a realizmus az eszményit a valóból semmikép nem származtathatja: úgy általában nihilizmusba sülyednie kell, mit azoknál fogva, miket eddig e tekintetben mondék, könnyen átláthatni. Minden ismeret' létesülésére t. i. a *tárgyon* kívül a *megismertető alany s munkásság* is szükséges; a realizmus azonban e feltételek' csak egyikét teljesíti, s így *megsemmisíti az ismeret' lehetőségét*; mert a tárgy s valósága, szellemünk' megismerő munkássága, a nem-én az én nélkül, ismeretet nem képezhet j s így eredménye hasonló a semmihez.

Gyakorlati tekintetben a realizmus épen olly kevésbé felel meg követeléseinknek. Ha a való az általános, eszményi munkásságunk pedig egyáltalában tőle függő s általa határozott: *úgy akaratunk' szabadsága meg van semmisítve*; mert a szabadság nem más *szellemünk' önálló munkásságánál*. A tárgyak t. i. szükségkép úgy léteznek a mint vannak, minél fogva a természetben a szükségesség' törvénye uralkodik; ha tehát gondolkodva s cselekedve egyáltalában a tárgyaktól határoztatunk, kétséget nem szenvedhet, hogy tetteink a szabad akarat helyett, külső kénytetés által hajtának végre. Ez, úgy hiszem az empirical realizmusra nézve világos; de a szemlélődési sem szenved kivételt; mert a mint amannál minden a *természet' szükségessége* által történik, *úgy* ennél *isten*i szükségesség által, mit

SPINOZA is elég világosan fejez ki azon állításában: „hogy a jog a hatalommal egyenlő, s minden a mi létezik, jó és jogos, mert létezik.” De épen ez bizonyítja a realizmus' gyakorlati fonákságát. Elméleti ismereteink igen is a tárgyakkal kezdődnek, itt a való az eszményt megelőzi, munkáságra felgerjeszti: de gyakorlati tekintetben az *eszményi elem az első*, s a cselekedet ebből származik közvetlenül; mert minekelőtte cselekedhennék, tudnunk kell *mit?* ismernünk kell a tárgyat, célt, s eszközöket; csak ezen eszményi működés után határoztatik akaratumk, s így valósítunk belsőbből kifelé valamit, a mi még *nincs*, de a minék – legalább erkölcsi tethnél – létesülnie *kell*; cselekvésünk tehát, s így a való, eszményi munkáságunk' következése.

2. *Idealismus.* Ezen rendszer ellenkező kút-főből szintolly félszegül származván, a realizmussal hasonló, de ellenkező képtelenségekre vezet. Tanítmánya szerint, mint mondám, a való, megfordítva az eszményitől határoztatik, tehát *minden létező tárgy az* – ember, világ, isten – *gondolkodásunk* által; mert *ismerő énünk' teremtményei s gondolkodásunk kívül nem is bírnak valósággal.* Ha ezen nevezetes képtelenségű elvet elfogadjuk, belőle igen is képzetink' összeegyezése a tárgyakkal következik, mivel ez esetben teremtő erővel bírnak, magokat a tárgyakat alkotják, s így velők nem is ellenkezhethnek. Az idealismus' bökkenője csak az,

hogy ezen egész feltevés merő költés, *a gondolat mindig csak gondolat marad, és soha sem változik letté, valóságos tárgygyá.*

De épen ez oknál fogva az idealizmus ellenfelének, a realizmusnak sorsában részesül: nihilizmusba süllyed; mert tárgy nélkül ismeret nem létezhetik, nem lévén *mit* ismernünk. Az idealizmus' képzelt ismerete tehát pusztá képzeltetés, üres agyszülemény. Legyen itt szabad nézetem' erősítésére FICHTE' általános idealizmus' némelly fő vonatait rajzolnom; nagyban ő úgy is a legújabb német filozofusok közt a legeredetibb, s ezen eredetiség olly nevezetes képtelenségű, hogy rendszere már ennél fogva is mint csodálatos ritkaság megismertetést érdemel; mi mellett azonban, kérem, hogy csodálatos képzeletmódja' szokatlan kitételei rovásomra ne írassanak.

FICHTE alanyi elvét mindenek előtt az által igyekszik lehető tisztán kiállítani, hogy az éntől (Ich) mindent elgondol, miben ez más által határoztatik; így nem marad más mint az én' tiszta önmunkássága. Ezen tiszta én mint önmunkásság azután az általános, azaz önlétének s egyszersmind minden más létnek oka; az én önmagát teszi (setzt sich). De az énnel tételével – az alany' eredeti cselekvésével – mint általánossal, még a véges, a tünemények' világa nem tételik; itt tehát azon kérdés támad: mikép származtassék a véges az általánosból, a nem-én az énből, a levő az önmunkásságból? FICHTE' elve

szerint ennek is az én' munkásságából kell eredni: mert az egyes dolgok az én' egyes munkálódásai vagy tettei, tehát semmik az énen kívül. Az én magának ellenállít (setzt sich entgegen) egy nem ént (Nicht-Ich), de ezen nem-én nem az énen kívül lévő valóságos lét, hanem csak az én' tetteinek visszasugárzása, melly eltűnik, mihelyest a tevésnek vagy alkotásnak munkássága megszűnik. Itt kérdeznünk lehetne: mikép van az, hogy az az én magának egy mást, egy nem-ént ellentesz, midőn mint általánosnak önmagával meg kellene elégednie? FICHTE' felelete erre: az én lényegesen munkásság, a munkásságnak pedig tárgyra van szüksége, mert *hatni akar*. Mint nem-én korlátozza ugyan az ént, de az én maga az, melly magát korlátozza, tehát önmagának szabadon tesz ellenkorlátokat. Így szerkeszti FICHTE elvéből a létet, a végest, korlátoltat, a világot, embert, istent, s mind ez nem más mint teremtménye az önmagának korlátokat ellentevő ének. S mivel ezen korlátok csak az énen léteznek, a lét, s ennél fogva a mindenség is, minden tüneményeivel, csak az énen valami s ezen kívül semmi stb.

Bűnhődném a magyar józan ész ellen, ha illy fonáságok' hosszas cáfolatába ereszkedném. Már az alapállítás maga: hogy az *én* képzeleti az énen kívül tárgyilagos igazsággal nem bírnak, megsemmisíti, a tárgyak' valóságával együtt, minden gyakorlati céljainkat; mert képzeleteink' tárgyai nem csak a külvilág, az anyagi természet, hanem az emberi-

ség és az isten is, s ezek mind valótlan árnyékképekké változnak át, mellyek elenyésznek, mihe-lyest általunk nem gondoltatnak. Minden erkölcsi, jogi és vallási viszonyaink továbbá megsemmisítet-nek; mert kötelesség nem köthet képzeletünk szülte valótlan lényekhez, jogokat nem tulajdonít-hatunk annak, ki személyességgel nem bír; s hogy' folyamodjunk imádva egy fejünk alkotta istenhez, kinek azonkívül valóság nem tulajdonítható, ki gon-dolatunkon kívül nem létezik?

De ha az idealismus' árja által minden semmi-be sodortatik is, egy pont, úgy látszik, tengeri sziklaként rendületlenül áll: énünk s annak mindent alkotó munkássága. De ez is pusztá csalódás; mert képzeleteinknek tárgya a külvilágon kívül *minmagunk' énje is*, s nem csak az empíriái, testünk s érzéki lét-ünk, hanem szellemünk is, az én' legbelsőbb lé-nye. Saját tulajdona az az embernek, hogy önma-gát eszméletében ismerheti meg; s így FICHTE' tanít-mánya szerint, magának *minnenénünknek is*, mint más tárgyaknak, a mennyiben önképzelei' tárgyává leszen, *valótlan látszattá s üres álomképpé* kell vál-nia, mellynek képzeletünkön kívül tárgyilagos igaz-ság nem tulajdonítható, s melly azonkívül nem is lé-tezhetik. S valóban, ezen *általános nihilismust* FICHTE maga elég őszinte megvallani azon híres szavakban, mellyeket egész tartalmok szerint, híven, annál is inkább ide kell iktatnom, mivel tagadhat-lanúl az újabb német philosophia' képtelenségeinek

tetőpontja: *) „Állandó sehol sem létezik, sem bennem sem kívülem, hanem egyedül szünet nélküli változás. Én létről sehol nem tudok semmit, még önmagáméről sem. Nincs lét. – Én magam áltáljában nem tudok s nem vagyok. Képek vannak; ezek az egyedüli a mi létezik, s ezeknek önmagokról tudomások van képek’ módjára – képek, mellyek el-lengnek a nélkül, hogy valami volna mi előtt ellen-genének, s mik egymással képekről származó képek által összefüggnek, minden jelentés s cél nélkül. Én magam egyike vagyok ezen képeknek, vagy inkább én az nem vagyok, hanem csak egy zavart képe a képeknek. – Minden valóság csodálatos álommá változik át, élet nélkül, mellyről álmadoznánk, s szellem nélkül, melly álmadoznék, álomban, melly egy magáról álma-dozó álommal összefügg. A *szemlélés* ezen álom; a *gondolkodás*, minden lét és valóság’ kútfeje, mely-iyet képzelek, erőmnek, létemnek, céljaimnak – ezen álom’ álma.” Kinek esze a megtébolyodhatás’ határán olly közel bolyong, mint JEAN PAUL’ Ti-tánjában a humoristicai Schoppée, ezen fichtei ál-talános idealismus bani elmerülés által könnyen ezen a határon is túl szökhetik.

3. *Az azonsági rendszer.* A realizmus és idea-jismus, mint látók, egyoldalú nihilismusba sülyesztő rendszerek, mivel az ismeretet félszegül tehetsége-ink’ csak egyik kútfejéből, az érzékiségből, vagy

*) Bestimmung des Menschen, 142 lapon.

észből származtatják, mi lehetetlen; mivel érzéki szenvedő fogékonyságunk a valót ugyan előállíthatja, de nem az észszerűt; eszünk ellenben igen is az észszerűt s elvontat, de néma valót, különfélét, összetetet (concrétet). Illy körülmények között, úgy látszik, kénytelenítettünk azon rendszerhez folyamodni, melly az épen tőlünk fejtegetettek' félszégeit kikerülvén, *ismeretünk' mindkét lényeges elemét, a valót és eszményit, felsőbb fogalomban Összefoglalva egyesíti: az azonság-rendszerhez;* mert alapelve állván, képzeletink' összeegyeztetéséről a tárgyakkal többé szó sem lehet, mivel ez esetben az eszményi és való, a gondolkodás és lét, képzet és tárgy, egy s ugyanaz.

De kérdezzük az azonsági philosophusokat: melly okból állíthatják ezt? S ím a felelettel e mai napig adósok maradtak. Ez pusztá feltevés, merő hypothesis. Logicaileg véve az egység igen is magasabb fogalom, mint a különféleség (Differenz); ez utóbbi tehát fogalmaink' sorában amannak alá van rendelve, sőt abban befoglaltatik; logicaileg tehát az eszményi-és való egy a gondolkodás' szintűgy, mint a lét' *fogalmában;* mert mindkettő *gondoltatik* s *létezik* is: de ezen *pusztán gondolt egység, nem valóságos egység,* legkevésbbé pedig valóságos azonság; ez iránt eszméletünk által minden kételkedésen felül bizonyosak vagyunk. A valónak ismerete érzékek' munkásságából keletkezik, az eszményié eszünkéből, s ezen eredeti tehetségeink

munkássága egymást ki nem pótolhatja, minél fogva az eszményi és való lényegesen különböző; gondolatink nem a tárgyak magok, hanem csak eszményi működések, a tárgyak pedig gondolkozásunkon kívül független léttel bírnak, mellyben legkisebb különbséget sem tesz, gondoljuk-e azokat, vagy nem.

SCHELLING ugyan e hypothesis' bebizonyítására egy külön létegre hivatkozik, az úgynevezett *értelmi, vagy észbeli szemlélésre*, melly által, szerinte, a végesnek különbségén felül emelkedünk s az általánost örökös egységében szemlélhetjük. A baj csak az, hogy ezen mysticai létege olly közönséges embereknél, mint a nem-azonság' philosophusai, hibázik, s a lélektan azt eddig föl nem feledezhetette. Érzé ezt HEGEL, s hogy philosophiáját ezen mysticai elemtől megtisztítsa, *logikai elvre* alapítá rendszerét. Ő is, azonságára nézve, túl emelkedik ugyan az érzékiség' és értelem' alacson nézetein magasabb szemlélődésre, az ész' általános tudásának álláspontjára: de létege nem az ábrándozó szemlélés, hanem *a tiszta szemlélődő gondolkodás*, melly minden empirical tartalmától megszabadulva, *a fogalom' dialecticai mozgása által tartalmát teremt*. HEGELnél tehát a *tiszta* (minden empirical tartalomtól ment) *lét'* fogalma, a lét maga, összetes valóságában, s a gondolkodás' kifejlődése, vagy a fogalom' dialecticai processusa, egyszersmind a lét' kifejlődése. Philosophiája tehát tudományos dialectical kivitele az azonság' rendszerének. Hogy ezen

tiszta gondolkodás, melly tartalmát maga teremti, egészen *alaptalan lélektani költés*, azok után, mi-
ket eddig megmutattam, majd szükségtelen bőve-
ben bebizonyítanom. A tiszta lét' gondolkodása csak
a létnek előleges *catagóriája*, üres forma, melly
tartalmát egyedül az érzékektől nyerheti; mert a
lét mint *első*, azaz *létező nélkül* gondolva, *valót-
lan semmi*, mellyből a létezőt s valót a fogalmak'
akármelly dialecticai alakoskodása által olly bizo-
nyosan *nem* lehet szerkeszteni, mint kétségtelen,
hogy gondolkodásunk teremtő erővel nem bír.

Mind ezen képtelenségek mellett azonban, az
azonság' rendszerének, mint a vele rokon pantheis-
musnak is, eszünkben mélyebb alapja van; t. i. köz-
vetetlen hitünk *eszünk' tárgyilagos igazsága iránt*,
s ezen legfelsőbb tehetségünk' *egység-törvénye*;
csak hogy az azonság' rendszere ebbeli eredeti meg-
győződéseinket egészen fonákul és hamisan használ-
ja. Eszünk' tárgyilagos igazsága iránti hitünk t. i.
minden gondolkodásunkat állandóan követi, s más-
t nem mond annál: hogy mind az, a mit ezen tehet-
ség' törvényeivel összeegyezőleg megismerünk, a
tárgyakban is úgy van, valóság s léttel bírő; ez tehát
nem elv, mellyből valamit származtatni, vagy épen
rá rendszert állapítani lehetne. Szintúgy az egység'
törvénye, mint minden előleges törvényeink, *üres
forma*, melly tartalmát csak az érzékektől nyerheti,
s ennél fogva mint *szabályozó* (regulatív) elv, az
érezékektől kapott ismeretanyag' elrendezésére hasz-

«álható ugyan, de nem mint *alkotó* (constitutív), *szekesztésre*, vagy ismeretünk' rendszere' kifejtésére. Ha eszünk korlátlan általános önmunkásság volna, akkor gondolkodásunk' tartalmát teremthetné, vagy a különfélét – tüneményeivel s lényével együtt – egy pillanattal egységben szemlélhetné: de érzéki korlátoltságunk mellett, az ismeret' anyagát egyedül érzékeink által nyerjük, s eszünk' eredeti törvényei ennek csak *formát, szükségességet s egységet* adhatnak. A tapasztalásból kiindulva, visszamenő úton, a különfélét elvonás által mindig felsőbb egyetemes fogalmak alá sorozva, végre egységhez juthatunk ugyan; de az egységből – mint ezt már a pantheismusnál megmutattam – a különféléhez s valóhoz soha sem lehet érnünk, mivel ez örökké üres és holt forma marad; a különféle és való pedig külön tehetségéből származik, mellynek munkásságát az ész soha sem pótolhatja ki. Az azonság' rendszere tehát az ál rationalismus' előítéletén alapszik, melly kizárólag eszünk' önmunkásságához s egységi törvényéhez ragaszkodik, s az érzék és tapasztalás' jogait félre ismeri. Azért sem SCHELLING, sem HEGEL nem valának képesek –akármelly fordulatokban törekvének is holt általánosságok-, egységök-, s különbözetlenségökből kivergődni–szekesztéseiknek való tartalmat teremteni; minél fogva az azonság' iskolájában már régóta elvonásai' üressége iránt panaszok keletkeztek, miket SCHELLING egy ideig képzelődése s természettudomá-

nyi ismeretei' gazdagságával, s HEGEL szigorú tudományos módszerével elnémítanak ugyan: de most a képtelenség' kimerítésének ideje közeledvén, ezaj hathatóságra s terjedésre nézve mindegyre növekszik, magának HEGELnek némelly tanítványai is, üres formalismust, az elvontbani örökös elsülyedést, s az egyeteminek egyoldalú pártolását vetik szemére, az egyedi, személyes és szabadnak elhanyaglásával.

A tárgyilagos szemlélődés' ezen legfelsőbb álláspontján is tehát, mint az előbbieken, a philoszopháló ész nem képes csupán egy elvből az ismeretet és igazságot leszármaztatni; az eszményi nem magyarázható a valóból, sem a való az eszményiből: épen olly kevésbé sikerül összeegyeztetésök az azonság' felsőbb fogalmában; s így végre itt is *dualismusra* vezettetünk, mellyet a viszonyokhoz képest, mikből keletkezik, *való-eszményinél*: kell neveznünk, s mint igazit elfogadnunk; mert e két elem' *összeegyezése* nélkül nem létezhetik igazság, tehát igaz ismeret. Ha t. i. képzetink a tárgyakkal össze nem egyeznek – mit tárgyilagos igazságnak nevezünk – akkor áltáljában nem lehetnek igazak, mivel ez esetben merő valótlan agyszülemények. Képzetink' ezen összeegyezése a tárgyakkal azonban *tárgyilagosan be nem bizonyítható*; mert tehetséginkből s azoknak saját ismeretmódjából *ti nem léphetünk*, hogy más ismeretmódok szerint egyes

ismereteinket, *az ismereten kívül*, tárgyaikkal összehasonlítsuk, s összeegyezősöket vagy egymástól eltérésöket meghatározhatunk; mi azonban nem is szükség; mert senki sem kételkedik eredeti tehetségei' tárgyilagos igazságairól, ezekről közvetlenül minmagunkhoz viseltető eredeti hitünk által meg vagyunk győződve, kétkedésünk tehát *a tárgyilagos igazságot nem is illetheti*, hanem csak *az alanyit, képzeteink s ismereteink összeegyezősét eredeti ismeret-törvényeinkkel*, mivel minden tévelygésünk egyedül ezeknek *hamis alkalmazása által adott esetekre* elkövethető. S ím itt egy fontos philosophiai eredményre akadunk. *Minden igazság t. i. természeténél fogva tárgyilagos*. Meggyőződéseink lehetnek *alanyiak* is, ha alanyi okokra támaszkodnak; de az igazság, melly nem tárgyilagos, nem igazság többé. Ezen tárgyilagos igazságot minden eredeti tehetségeinknek kell tulajdonítnunk, különben az igazságra való képességgel sem bírhatnánk, mit józan észszel nem állíthatunk, mert maga ezen állítás' igazságának lehetősége már eszünk', tárgyilagos igazságát teszi előre tel. Kétkedésünk tehát, mint mondám igazán csak *az alanyi igazságot* illetheti, s így ismereteink' Összeegyezősét ismeret-törvényeinkkel, minél fogva *minden meggyőződéseink, igazságok'* végső okaira nézve egy általjában *csak alanyiak lehetnek*, s ezen összeegyezős vagy ellenkezés, ebbéli vizsgálódásaink' *egyedül lehető tárgya* s az igazság' *próbaköve* (criteriuma). S ím itt a mé-

lyebb ok, mellytől határozva, a philosophiát mindjárt e munka' elején, eredeti törvényeink' s céljaink' tanjának, s a psychológiát *alaptudományának nevezem*. Minél inkább tért, úgy szólván, a philosophia magához, annál elhatározottabban tért el tárgyilagos útjáról. Majdnem az egész újabb philosophia BACON óta – ha a német dogmatismust kiveszszük – alanyi természetű. A tárgyilagos rendszereket is vég-; re psychologiai tévelygésekre és hiányokra kelle visszavezetnünk; mert az ismeret áltáljában szellemünk' szüleménye, s alanyi próbakőnél mást nem bírunk. Ezt átlátván a philosopháló ész, a tárgyilagos rendszerektől alanyiakra tért, s az ismeret és igazság' végső okait *szellemünk' törvényeiből* igyekezék kifejtteni.

B.

ELMÉLETI ALANYOS RENDSZEREK.

Ezen körben egész philosophálásunk más irányt nyer. Itt nem képzeteink' összeegyeztését a tárgyakkal igyekszünk bebizonyítani, hanem azt mint minden kérdésen felül lévőt előre felteszszük, s csak ismeretünk' Összeegyeztését törvényeivel vesszük kérdőre. *Munkásságunk' törvényessége* tehát azon pont, melly körül itt minden vizsgálódásaink forognak. Előadom a dolgot röviden, de teljes terjedelmében. Mi emberek elméletileg és gyakorlatilag vagyunk munkások; gondolkodva, érezve, akarva.

Ezen munkásság akkor törvényszerű, ha először minden elméleti és gyakorlati munkásságunk *öntörvényeivel és céljaival* –, s másodsor, ha a különböző tehehetségü, törvényű és célú munkásságok *egymással megegyeznek*. Nem lehet p. o: a második kellék szerint igaz, a mi kötelességeinkkel, jogaink vagy a vallás' eszméivel ellenkezik; nem lehet jó, mi nem igaz, minek vagy az észrevétel, vagy eszünk' elméleti törvényei ellenmondanak. Ezen két rangbéli összeegyezés képezi tehát munkásságunk' teljes törvényességét, s ha ez megvan, akkor az ember önmagával egyezőleg céljait valósítja, s rendeltetésének lehetsége szerint megfelel, mi a philosophiának legfőbb követelése. Nem ok nélkül bírálám meg ennél fogva a tárgyilagos rendszereket is ezen zsinórmérték, azaz elméleti és gyakorlati törvényeink s céljaink' viszonyos összeegyezése vagy ellenkezése szerint. A philosophia, mint az igazság és ismeret általjában, nem egy tehetség' szüleménye, hanem mindnyájáé, *az egész emberé* öszevesen. Lényünk magában egy elválhatlan egység, minden munkásságunkban azért összes tehetségeink *közvetlenül* vagy *közvetve* vesznek részt, s csak teljes, minden oldalú összeegyezésök teszi e munkásságot törvényessé. S mivel a philosophiának tárgyai elvontak, a szemlélésnek alá nem vethetők; s mi, mint már többször mondtam, egyáltaljában az ismeret' igazságát, az ismereten kívül meg nem bírálhatjuk, hanem csak annak összeegyezését ismeret-

törvényeinkkel, mi ennél fogva emberi meggyőződéseink' igazságának egyetlen próbaköve: mind ezekből láiható, mikép az igazságnak ezen alanyi zsinórmértékét a philosophiában annál lelkiismeretesebben kell használnunk, mennél inkább túl emelkedik szemlélődésünk a tapasztaláson, s a tévelyeghetés' lehetőségének van kitéve.

A mondottakat fontolóra vévén kiviláglik, mikép a szemlélődés' ezen álláspontján is igaz philosophiai rendszer csak *minden tehetségeink' összehangzó munkásságából keletkezhetik*. De a philosopháló ész itt is, mint tárgyilagosan szemlélődve, *minden lehető utakat* meg akara kísérteni, s minden tehetségeinkre, sőt azoknak lehető összetételeikre is rendszereket építe.

A legegységemibb ellentételt természetünkben az érzékiség és ész képezi; amabból az *empirismus*, ebből a *rationalismus* fejlődött ki. De egyes tehetségekre is lehet – legalább *látszólag* – rendszereket alapítani: a *Sensualismus* ennél fogva pusztán érzékiségünket választja kútfejéül, a *reflexiói philosophia* az értelmet, a *kedély' philosophiája* az érzeményt, a *mysticai szemlélődés* az ést. Lehető világosság után törekedvén itt is, mint a tárgyilagos rendszereknél, eleve kijelentem: hogy ezen rendszerek, egyoldalú kútfejeik miatt, egyről egyig *fél-szegek*, s hogy ezen állásponton is az igazi philosophia egyedül az, melly ismeretünk' minden kútfejeit használja, összes elméleti és gyakorlati tehetség-

geink' törvényei- s követeléseivel Összehangzásban van, s gyakorlati tehetségeink' követeléseit is méltatja: szóval a *synthetismus*. De lássuk ezen rendszereket már egyenként.

I.

EMPIRISMUS ÉS RATIONALISMUS.

Egymás mellé állítva fejtegetem e két rendszert, hogy sajátásaik annál jobban kitűnjenek.

Az *empirismus* azon félszeg feltevésből indul ki, hogy minden ismeretünk egyedül tapasztalásból ered, szellemünk tehát merő érzéki fogékonyság, önmunkásság nélkül. Nézete szerint minden fogalmink, ítéleteink, eszméink, az *észrehevésből fejlődnek ki*, s nem mások mint *átváltozott érzések*. Elve ennél fogva: Csak a mi az érzékek' tanúságán alapul, igaz s bizonyos; minden egyéb koholt, valótlan képzelgés.

A *rationalismus* szerint ellenben minden ismereteink korlátlan önmunkásságból, általános észből származnak. Elve: csak az, miről eszünk, függetlenül minden külső behatástól, győződik meg, igaz; minden érzéki s tapasztalati ismeret ellenben pusztán külszín s csalódás.

Ezen túlzó irányzatban e két rendszer, az igaz, a philosophiának históriájában nem jelenik meg, mert ismeretünk egyik vagy másik lényeges elemének általános kirekesztése, az ismeretet egyáltalán-

ban megsemmisíti. Azonban tagadhatlan, hogy minden rendszer, kisebb vagy nagyobb mértékben, állításait ezen kútfők' egyik- vagy másikából meríti, s ennél fogva kisebb vagy nagyobb joggal e rendszerek' valamelyikéhez számlálható. Az empirismus' nyomaira már a legrégebb görög philosophiában akadunk, név szerint a *joniai iskolában*, mert a tapasztalati világ' valóságát elismeré s törvényeit nyomozá. Az *eleatok'* tanítmányában ellenben a világ' valótlanágának elve s a világnézet' szerkeztése előleges fogalmak' útján, világosan kitűnik. Szint ezt találjuk PYTHAGORASnál, kinek számelvei alapban nem mások mint tiszta fogalmak. Azonban mind ez csak kezdet vala; bevégeztebb rendszerek a philosophia' históriájában csak Platonnal s ARISTOTELESSzel kezdődnek, s az öskornak ezen két legnagyobb bölcese egyszersmind az, ki a philosophiának azon egymástól elvált, különböző, tapasztalati s észleges irányát jegyzé ki, mellyen idejök óta napjainkig halad. PLATO' képviselője lön a rationalismusnak, midőn az igazi lét' ismeretét velünk született eszmékből származtatja, az érzéki igazságot a lénytelen' változó' ismeretének tartván. ARISTOTELES ellenben, az egyetemes ismeretekhez elvonás által a való- s különféléből jut, s így azokat a tapasztalásból származtatván, az empirismus' feje s támasza lön. PLATO' rationalismusa eleinte – támogatva a keresztyén vallás' dogmatical irányától – az *újplatonikusok'* iskolájában uralkodott, utóbb ARI-

STOTELES' empirismusától túlszámalytatott, míg végre maga az aristotelismus, a középkor' *scholasticai philosophiajában*, üres logikai rationalismussá fajult. Az újabb philosophiában ezen két különböző út azonnal kitűnt, a mint e tudomány önállóságra jutott BACON a tudományokat a behozás' (induction) elve által javítani törekedvén, a természet-tudományokban s philosophiában, az újabb tapasztalati iskola' alapítója lőn, melly, philosophiára nézve, Angliában kivált LOCKE, a franciák koztt CONDILLAC által képeztetett ki, itt a XVIII-dik századi materialismussá aljasodván el. CARTESIUS ellenben – ámbár ő is, mint *cogito, ergo sumja*. mutatja, öntudatunk' tettéből indul ki – rendszerét fogalmak' segítségével építi, s így kezdője az újabb rationalismusnak, melly SPINOZA, LEIBNITZ S WOLFban hatalmas művelőkre talált. Az empirismus és rationalismus' elvei kivált azon vitatkozásban koccantak össze, melly LOCKE és LEIBNITZ koztt az emberi ismeretek' eredete s a velünk született eszmékről támadt. Altaljában a gyakorlati életben forgolódo angoloknál s a szemlélhetővel foglalkodó franciáknál mindig az empirismus uralkodott; a politicalai életet nélkülöző s gondolatvilágba elmerült német tudósoknál pedig a rationalismus. A legújabb időben REID és STEWART DUGALD, LOCKE' félszeg empirismusát megdöntvén, Britanniában a lélektani módszert hozák divatba, honnan ez BOYER COLLARD által Franciaországba áthelyezve, vele CONDILLAC'

tanítmánya buktattatott meg, s most COUSINTÓL, az *eclecticai iskola*' alapítójától, s tanítványaitól a *philosophia*' tovább művelésére lelkesen alkalmaztatik. Németországban KANT a maga eriticáiban egy részről LOCKE' empirismusát, másról WOLF' rationalismusát egész egyoldalúságaiban tünteté ugyan ki, de a rationalismus' ezen hazájában tanítmányaiból ez, a legújabb azonság' rendszereivel, megújult hatalommal fejlődött ki, s HEGELben legteljesebb, a scholasticai philosophiára emlékeztető kiképzését éré el.

„Minekelőtte az empirismust és rationalismust lélektanilag gyökerében s következtetéseiben megvizsgálók, ezen rendszerek' általános characteristicáját előre kell bocsátanom. Mind a két rendszer gyökere szellemünkben ágazik el, de félszegül. Az érzék, szemlélés és tapasztalás ismeretkútfeje a különnek, egyesnek, egyedinek, különfélének, az érzéki tulajdonságoknak, tetteknek, valónak, szóval ismeretünk' tartalmának. Az ésből erednek, az értelem' gondolkodó közbenjárása által, az egység, szükségesség, lény, ok' stb egyetemi fogalmai, ismeretünk' formái. Az empirismus ennél fogva felülmúlja a rationalismust a tárgyak' gazdagsága, szemlélhető elevenése, s ismeretköre' térj esz the tési képessége által. E tekintetben a rationalismus szegény, néhány formulákra s törvényekre szorítkozik, melly éknek a tünemények' végetlenségét alárendeli; elzárkózik fogalom-rendszerébe, mellyben

mintegy belé bűvölve könnyen megfásul. A rationalismus holtnak és üresnek látszik az empirismus' élethevéhez képest; mert a szemlélés a dolgokat egyedi elevenségben, levelök, színök, húsok és vérök' életteljes pompájában tünteti elő, midőn a rationalismus csak üres formák s egyetemi fogalmak' s törvények' holt csontvázaival bír. De más oldalról a rationalismus felülmúlja az empirismust szigorú tudományos formájával, következetességgel, a tudomány' egészének egyetemi áttekintésével s belátása' mélységével. Az empirismus el nem igazodva bolyong az egyes észlelések közt, tetteket tettekre halmoz, elrendelés és belső összeköttetés nélkül, könnyen eltéved az egységek' végtelen tömkelegében, s az el nem rendelhető anyag' tomérkedése által könnyen agyon nyomatik, mert csak a rationalismus kötheti – egyetemi törvényei s formái által – a dolgok' sokaságát s különféleségét egységbe össze, csak az rendelheti el ismeretünk' tömegét összefüggő egészszé s uralkodhatik felette.

Ezekből megfogható, mikép az empirismus' követőit kivált a nagy tömegben, a rationalismusét a felsőbb műveltségű egyedekben kell keresnünk. A tapasztalás ismeretink' legkorábbika, az ész, egyetemi törvényeivel, későbbben fejlődik ki; mert a kültárgyak hatnak érzeinkre, minekelőtte gondolkodni kezdenénk. S az emberek' nagy tömege rendszeren az alsóbb tapasztalási műveltség' fokán áll meg, s csak igen kevesen fejlenek ki az igazság' törvényei'

szabad eszméletére. Az empiristák a racionalistákat ábrándozóknak s henye szörszálhasogatóknak nevezik, kik a való világtól elszakadva, józan nézeteiket képzelgésekkel zavarják; a racionalisták ellenben, felsőbb álláspontukról, az empiristákra sajnálkozva néznek le mint korlátolt fejű, tudományos észszel nem bíró emberekre, kik felsőbb nézetekre fölemelkedni nem bírnak.

Módszeri szempontból tekintvén a dolgot, az empiristák sokkal kedvezőbb viszonyban mutatkoznak. Az empirizmus a tapasztalás' egyes adataiból indulván ki, behozás és elvonás által, lassan és vigyázva egyetemi fogalmakra s törvényekre emelkedik, s végre az ismeret' elveit, mint vizsgálódási' végső eredményjét, állapítja meg; s így szemlátomást eszméletünk' természetes kifejlődési útját követi, melly egyszersmind a nyugodt, nyílt szemű, alapos philosophálásé is. A racionalizmus ellenben mindjárt első lépéssel az egység és egyetemiség' álláspontjára hágván, önkényleg és hirtelenkedve állítja fel legfelsőbb elveit, s gondolallanul kap a végső eredmények után a nélkül, hogy azokat megkivántatólag megállapítaná; élvezni akar munka nélkül, aratni a természet' fáradságát kerülve. S mivel merészebben, elhatározottabban s ragyogóbban lép fel, mint az egyesén, fáradságosan átvergődő empirizmus, külseje által könnyen megvesztegeti a gondolatlan kényelmes nevendéket, különösen pedig kecsegteti a könnyelmű, felületes láng-

észt, melly inkább elmés összelés (combinatio) s merész hvpothésisek által szeret ragyogni, mint hosszas és fény nélküli észlelés' útját megkísérteni. De ezen rationalismus be nem teljesíti ragyogó ígéreteit; ő teremtője azon légi rendszereknek, mik épen oíly könnyen enyésznek, mint támadoztak.

Világos és biztos bírálatot azonban e két rendszer felett csak akkor adhatunk, ha azokat lélektanilag gyökerében vizsgáljuk meg. Ezen szempontból kiviláglik, hogy mind a két rendszer magában *egyoldalú* és *önkényes*, mivel mindegyik csak egyet használ azon elemekből, mellyekből az emberi ismeret keletkezik: *érzékeink' szenvedő fogékonyságát, vagy eszünk' önmunkásságát*. Az azonban teljesen kétségtelen lélektani tett, hogy az emberi szellem, sem pusztá fogékonyság, sem önmunkásság, hanem fogékony és felizgatható önmunkásság, vagy is olly önmunkásság, melly a külső felizgatás' feltétele alatt áll. Ezen alapírányt minden növény, minden állat, minden élő organismus mutatja: egész életök' folyama külső behatás, s erejük' belső munkássága által határoztatik. Tápszert nélkül semmi anyag, semmi valóságos kifejlődés nem létezhetik; de a iéteges/ii (organisch) élet' belső formája s ereje nélkül, szint-úgy semmi feldolgozás, semmi áthasonlítása (assimilatio) a nyert anyagnak, semmi elhatározott alakulás nem gondolható. Sem a tápszerek' felvétele élő csira nélkül, sem maga az élő csira tápszert nélkül nem képes élőléteges teremtményt képezni, s életét

fentartani. Mint a szivacs felszívhatja ugyan a tápláló nedveket; de mivel léteges erőben szűkölködik, a tápszert fel nem dolgozza, s levelet és virágot nem hajt. Úgy a lélek, ha pusztán behatásokat felvevő fogékonyság lenne, a tárgyakról soha képzetekre nem jutná. – S a mint a mag elkülönözve minden felizgató s tápláló anyagtól, ned-, földnapfény- s melegtől, örökké holt mag marad: úgy a lélek sem munkálhatna elméletileg és gyakorlatilag, ha egyedül önmunkásság vagy ész, s nem egyszersmind érzék vagy fogékonyság is volna.

Az emberi szellem magában egy *összehangzó egység*; minélfogva tapasztalási és észszerű ismereteinkben minden tehetségeink *közvetlenül* vagy *közvetve* nem csak *részt vesznek*, hanem egymást munkálva *keresztül is hatják*, úgy hogy külön munkás- s ágaikat – elvonáson kívül, valóságban – egymástól a nélkül el nem is választhatjuk, hogy az ismeretet áltáljában meg ne semmisítsük. Látok p. o. valami élő fát; a látás e tárgy' valóságáról, levelei' színéről, az ízlés gyümölcsei' ízéről tesz bizonyossá. Igen; de ezen élőfa' képzetéhez nem juthatnánk, ha már észrevevése előtt a *valóság s lét'* kategóriái bennünk *előlegesen* nem léteznének; levelei' színét s gyümölcsei' ízét nem vehetnők észre s nem ízelhetnők, ha ezen ismeretet a látás' és ízlés *eredeti törvényei lehetőségessé* nem tennék. Továbbá minden észrevevés, világosságára s teljességére nézve, a *figyelemtől* függ, tehát már maga az

észrevevés sem ered pusztán szenvedő fogékonyságból, hanem abban szabad önmunkásságunk is vesz részt. Az észrevevés nem is tudósít pusztán ezen élőfa' színéről, hanem alakjáról s időbeni életéről is, mi a *tér* és *idő* tiszta fogalmait előre felteszi. Ha végre ezen élőfa egész léteges életét, gyökere, törzsöke, ágai, levelei, virága s gyümölcssei' teljes egymásra hatását akarom felfogni, és mind ezt az élőfa' fogalma alatt egységbe kötni, hogy mint *külön dolgot*, mint egy *egész*et képzelhessem, ahhoz nem kevesebb mint a *lény*, *ok*, *okozat*, *viszonthatás*, *állomány* és *egység'* *előleges fogalmai* kívánatnak. Szint azon viszony kerül elő, ha ezen élőfáról ítélni, p. o. meg akarom határozni, a gyümölcsfákhoz tartozik-e vagy nem? Ez esetben megízlelem gyümölcsét, s ha azt édelhetőnek találom, így okoskodom: Minden élőfa, melly édelhető gyümölcsöt terem, a gyümölcsfákhoz tartozik. Már pedig ezen élőfa' gyümölcse, mint tapasztalom, édelhető. Tehát a gyümölcsfákhoz tartozik. Az előtétéi, mint látni, s egyszer már kitüntetem, egyetemes *észbeli* ismeret; az utótétel külön érzéki *tapasztalás*, s csak egybevetésük után fejlődik ki a *következmény*. Foszd meg az ítéletet egyik vagy másik tételétől, lehetetlenné teszed az ítélest. Ez pedig minden ítéleteinkről állván, tagadhatatlan, mikép az empirismus mindig csupán a külön s egyesnek ismeretével bír, sohasem az egyetemivel; mindig a különfével, sohasem az egységgel; az esetivel és

valóval, nem a szükségessel; a tettekkel, nem a törvényekkel: a rationalismus ellenben az egyetemivel, ‘egységgel s szükségessel, de nem a külön esettel, különfélével, s történetessel. Az empirismus ezt meg is vallja, nem tagadván, hogy az egyetemiség, szükségesség, egység’ stb fogalmaira szükség van: de ezen fogalmak’ eredetiségét s önállóságát szellemünkben tagadja, s azokat *érzéki ismereteinkből törekszik származtatni*, mi nem sikerülhet. Tudva van, mikép angol empiristák, LOCKE és HUME, az egyetemi fogalmak s törvények’ származását a tapasztalásból magyarázák. Az ok és okozat’ összeköttetéseinek képzete p. o. szerintök onnan keletkezik; mi szerint egy tüneményből másokat eredni látunk, s így végre *hozzá szokunk* azokat szükségkép összekötőiteknek gondolni. De mi a tüneményeknek csak egymásra hatását, vagy együtt létüket vesszük észre, nem az ok és okozat általi belső összeköttetését is; tehát ezen észrevett együttlét’ ismétlése által hozzá nem szokhatunk az okozat’ összeköttetése’ szükségképeni képzetéhez, mivel ezen képzet az egyes észrevevésekben elő nem kerül: az ok és okozat’ összeköttetését nem látjuk, nem halljuk, hanem a látott és hallott dolgokhoz *hözza gondoljuk*. Az oknak fogalma nem is ered bennünk az okozatok’ észrevételével, hanem minden *tapasztalás előtt*; s attól *függetlenül* állítjuk, hogy *minden dolognak van oka*, ha azt *nem ismerjük is*. Az ok’ fogalmának ezen eredeti *egyetemisége* és

Szükségessége tehát az érzékek' egyes észrevevéseiből semmikép nem magyarázható, s ez minden egyetemi és szükséges fogalminkkal szintúgy van. Erkölcsi és vallási tekintetben ez még szembeszökőbb. Cselekvésink belsőnkől erednek, közvetve gondolkodásunk . s érzésünkből, közvetlenül akaratunkból; itt tehát, mint már egyszer megjegyzem, a való szemlátomást eszményi munkásságunkból származik; valósítunk valamit a mi még nincs, de a minnek eredeti erkölcsi törvényeink szerint történni kell, s valósítjuk azt szabadon: ez lénye az erkölcsi tettek; a tapasztalható valóság pedig érzékeink' tanúsága szerint nem valósít szabadon erkölcsi célokat, hanem anyagiakat és szükségkép. Erkölcsi képzeleteink tehát annál kevésbbé származhatnak a tapasztalásból, minél bizonyosabb, hogy erkölcsi kötelességink' valósítását, sőt a jónak lehetőségét is tagadnunk kellene, ha előre fel nem tennők, hogy ezen anyagi, szükségképen munkálódó, törvényeknek alávetett mindenség végső irányában erkölcsi célok-nak van alá vetve. S ezen feltevésen alapszik KANT' isten' létének híres megmutatása is, s méltán, mert mint FICHTE mondja: „mi kötelességeink' lehetőségének múlhatlan feltétele, annak általánosan igaznak kell lennie, sőt kötelesség azt igaznak tartani.” Hogy végre a szabadságot, istent és halhatatlanságot illető vallási eszméink, a tapasztalásból nem származhatnak; ezt azok után, miket eddig mondték, alig szükség bizonyítanom; mert ellentételei a véges, mu-

landó s a 'szükségesség' törvénye alá vetett anyagi természetnek.

Legbiztosabban támaszkodik az empirizmus a *valóság' ismeretére*, mint a neki legsajátabb- s legbizonyosabbra. De ebben is csalatkozik. A való-
nak s létezőnek ismerete, igen is, észrehevés-, ér-
zékeink által eszközöltetik; de a *valóság'*, a *lét'*
tiszta fogalma *eredetileg az észben létezik*, mint úgy
nevezett categoria. Ha ez így nem volna, hogy'
jöhetnénk a való', a létező' ismeretéhez? Nagy té-
vedés tehát azt hinni, hogy a valónak ismerete pusz-
tán a tapasztalás által vitetik véghez, hogy csupán a
tárgyból, az érzés' segedelmével, ered. Ha ben-
nünk minden észrehevés előtt a lét' fogalma ered-
tileg nem léteznék? ha azt észelve és gondolkodva
a valóra nem alkalmaznók: a dolgok' minden beha-
tásai érzékeinkre a létezőnek képzetét bennünk elő
nem teremthetnék. Ezen eredeti fogalmunkra va-
ló rávitel nélkül észrehevésink üres képzelődések- s
valótlan agyszüleményektől semmiben sem külön-
böznenek s ismeretünk valóság nélküli kép játékká
válnék. Az szintolly tévelygés, a lét' fogalmát ta-
pasztalás által lelkünkbe belé akarni csúsztatni,
mint HEGELLEL a lét' fogalmából minden létezőt szer-
keszteni törekedni. Az empirizmus tehát, elkülönöz-
ve az ész' munkásságától, a *természet' körében* sem
áll szilárd lábon, mert ész nélkül áltáljában min-
den ismeret lehetetlen, mint ezt a részint nálunk
embereknél élesebb érzékekkel bíró állatoknál lát-

hatjuk. A természet nem egyes dolgok' sokasága, nem esetékes tünemények' halmozata; lénye *egység és törvényesség*. Ha tehát az érzések ismeretink' egyedüli kútfejei Tolnának; *úgy* annak egyes dolgok' végtelen sokaságára, pusztá halmozatra, rend, törvény s egység nélkül, fel kellene oszlani, szóval a természet' ismerete lehetetlenné válnék, s így minden rendszer is, a materialisticei szintúgy mint akár-melly más; sőt egyenesen a scepticismus' Örvényébe sülyednénk, mint ezt HUME' példája mutatja, kinek kétkedései az ál empirismus' hiányos, félszeg s hamis nézeteiből keletkeztek.

De nekünk magyaroknak, kik geographiai fekvésünk- s a köztünk divatozó német nyelvnel fogva, kiváltkép a német általános philosophia' egyoldalú befolyásának vagyunk kitéve, inkább a ratio - nalismus' túlságai ellen kell óvakodnunk. KANT' halála után t. i. a német philosophia, REINHOLD, FICHTE, SCHELLING és HEGEL által, mindig újabb fordulatokban, tudásunk' egészét teljes összes tartalmával tiszta fogalmakból s a tapasztalástól függetlenül, szemlélődési úton törekvék következtetni, szerkeszteni, kifonni – ámbár illy módon ismeret-tartalomhoz vagy való ismerethez lehetetlen jutni, mivel ismeret-tehetségünk' előleges formái *egyedüli feltételei az ismeret' lehetőségének*; minek okát már abban kimutattuk, mivel ismereteink' két nemei, a tapasztalásbeliek és észszerűek, *külön kútöböl származnak, s egymás által kipótolhatatlanok.* A német

általános philosophia azonban magát ezen is túl tudá tenni, oly processusokat találván fel, mik által *gondolkodva az ismeret' tartalma alkottatik*. FICHTE' általános énje *Önmagának tesz korlátokat eUen*, s íme a nem-én, a külvilág, létesül; SCHELLING szerint az eszményinek és valónak azonsága *elkülönözi magát sarkaira* (Pole) s az átmenet az eszményiből a valóba eszközölve van; HEGELnél a való, tiszta gondolkodás' útján, *a fogalom dialectical mozgása által* teremtetik; t. i. logikai tagadás által, magának ellenfélét, másképlétet (Anders seyn) tesz ellen; melly ellentételt utóbb a felsőbb fogalom' egységében megint eltörleszti, s ím ezen másképlétben a *fogalom maga* teremti az ismeret' összetes való tartalmát. Illyesmit lehet *mondani*, de *gondolni* és *képzeln*i nem. S ím itt az ok, melly a német általános philosophia' megfoghatatlanságát magyarázza. FICHTE, SCHELLING és HEGEL *olly dialecticai operatiokat kivannak tőlünk, miket nem tehetünk, mert nem léteznek*. S hogy' legyen azután az a mi psychologia és logikai valótlanágokból van következtetve, gondolható, érthető és való? De létezzenek bár ezen merően koholt működések, tegyük, hogy az én önmagának a nem-én' korlátait „ellenteheti,” az eszményinek és valónak azonsága sarkaira elkülönözhető; a fogalom maga a philosopháló' hozzájárulása nélkül, dialecticai mozgását eszközölheti – mit nyerünk általa? A gondolat-egység és üresség mindig csak gondolat - egység és

üresség marad, és soha sem változik át létté, akár-mint hányjuk, vessük és forgassuk a dolgot.

S így végre világos, hogy sem a rationalismus? sem az empirismus *magában* hiánytalan, minden-oldalú s teljes philosophiát nem alkothat, sőt mindkettő elkülönözve egymástól, múlhatlanul nihilismusba enyésznek; mert szellemünk, oszthatatlan munkásságában összehangzó egység lévén, minden oldalú s teljes ismeretre csak összes ismeret-tehetségeink' összeegyező munkássága által juthatunk. A philosophiának feladatja tehát, ezen álláspontról tekintve, e két rendszer' a szerinti egyeztetése, hogy az egyes az egyetemivel, a különféleség az egységgel, a valóság a törvényszerűséggel öszhangzó egységgé olvadjon.

II.

SENSUALISMUS.

Ezen rendszer nem más tiszta empirismusnál, ennek legalsóbb lépcsőjén, legközvetlenb formájában. Elve a közönséges életben következendő, általam már többször érintett nézetben jelezkzik: csak az, a mit hallok, látok, érzek, röviden: a mit érzékeimmel észreveszek, igaz, minden egyéb üres képzelődés. Szerinte tehát érzéki létnél más nem létezhetik; s mert az érzékek alatt közönségesen csak a külső érzékek értetnek, nem más mint *testi*. A Sensualismus azért elméletileg min-

dig *materialismus*, gyakorlatilag *eudaemonismus* (boldogságtan), tehát tiszta érzéki *philosophia*, melly azon *psychologiai* tévelygésen alapszik, hogy minden ismereteink egyedül a tárgyaknak érzékeinkre való behatásai által képeztetnek s szellemünk pusztán szenvedő fogékonyság.

III.

LOGICAI RATIONALISMUS.

A logikai *rationalismus*, vagy az értelem' *philosophiájának* elve: *egyedül az igaz' mi bebizonyítható*. Az értelem' *philosophiája* tehát a megmutatás' mindenhatóságán alapul, sőt általa alkotatik; vagy inkább ez alaptévedése; mert az *értelem* az igazságnak nem eredeti, közvetlen kútfeje, mint az érzékiség vagy ész, hanem csak *közvetett*. Egész munkássága ennélfogva fogalom-alakításban s ítélemben állj de az érzékiségtől és észtől elszakadva, sem ismeret-tárggyal, sem formával nem bírhat, mert az értelem az észtől kapott ismeret' formáit az érzékektől nyert ismeret'anyagára csak *alkalmazza*. Ha tehát ezen, magában üres tehetség ismeretünk' egyedüli kútfejévé tétetik; nem nyerhetünk mást pusztá gondolat-formáknál, a határozatok, osztályozások' s bizonyítások' száraz vázánál, minden élet, hús, vér s szellem nélkül. Elve tehát minden alanyi rendszerekéi közül a legügyefogyottabb ' legüresebb.

IV.

REFLEXIÓI PHILOSOPHIA.

A sensualismus az érzékiségből ered, s azért van ismeretanyaga, de szorosán véve nem tudja azt magyarázni, mert ahhoz gondolkodás szükséges, mellyel csak az értelem bír; az értelemnek ellenben volna ítéleterejé s tehetsége, de ismeretanyaga nincs, minek, magyarázatára használhatná: s így örömet egymás' fogyatkozásai' kipótlására egyesülnek. Ez a reflexiói philosophia. Elve: *nem csak az igaz, mi érzékeink által észrevehető, hanem az is, mit az észrevételből származtathatunk, vagy mit bebizonyítani lehet.* Köre ezen philosophiának a tapasztalási világ, mert ez érzékeink' tárgya, s tovább magyarázata nem is terjedhet, ámbár e szűk körben tagadhatlanul sok *bizonyossággal bír*; tárgyai t. i. szemlélhetők lévén, érzékkel és értelemmel felfoghatók s megítélhetők, ennél fogva a reflexiói philosophia *tudásra* emelkedik: de elválva az ész' magasabb tehetségétől, az érzéki világ' mélyebb, tapasztaláson túli okaiba nem képes hatni, erkölcsi s vallási követeléseinket ki nem elégítheti, s így, mint kútfejeiben hiányos, az egyoldalú rendszerekhez tartozik.

V.

ÉRZEMÉNYI PHILOSOPHIA.

A reflexiói philosophia nem emelkedik az érzékin s végesen túl, s ennél fogva ki nem elégítheti

a kedély' magasabb követeléseit; a hívő szív azért az *érzéshez* folyamodik, melly a fogalom' közbenjárásától függetlenül jeleli ki a hit' eredeti meggyőződéseit, lemondván minden ismeretről és tudásról, s megelégedvén az öntudat' s lelkiismeret' közvetlen tanúságával. Ezen nézet a reflexiói philosophiával szemközt, kétség kívül helyes és igaz; mert ismeret-tehetségünk nem pusztá érzék és értelem, hanem ész is, s mint olyan általános eszmékkal bír, miket a közvetlen érzemény kijelel, belsőkben irántoki meggyőződést szülvén, s energiájával az érzéki tárgyak' szemléltetését némileg kipótolván; de mind a mellett színtolly tagadhatlan, hogy philosophiát pusztán az érzemény re állapítani nem lehet, mivel ez *nem eredeti ismeretkútfő*, tehát *tárgyilagos igazsággal sem bírhat*. Az érzemény t. i. eszméletünk által csak azt jeleli ki, mi bennünk *van* vagy *történik*, tehát vagy lelkünk' *közvetlen meggyőződéseit*, vagy észrehevési, gondolkodási és akarati munkásságát, azt előzve, kísérve vagy kötve, s *ez utolsó esetben* szintúgy *tévelyeghet* mint *Ítéletünk*, vagy *akarataunk*; sőt ha az értelem' szövétnekével fel nem világosíttatik, *minden előítéletek? elfogadására igen is hajlandó*. A szemlelődőnek tehát, ki philosophiáját tárgyilagosan meg akarja alapítani, túl az érzeményen, mint pusztán közvetett igazságkútfőn, az ész' közvetlen tárgyilagos igazsággal bíró tehetségéhez kell folyamodnia, s felőle szellemünk' eredeti meggyőződéseit lélektani úton kifejtenie. Érzé ezt maga JA-

COBI is, az érzemény-philosophia' lelkes terjesztője, minél fogva utóbb, előbbi nézetétől eltérve, az érzemény helyett az *észt* nyilatkoztatta ki meggyőződésink' közvetlen kútfejének.

VI.

ESZMÉNYI RATIONÁLISMUS, vagy MYSTICAI SZEMLÉLŐDÉS.

Találtattak végre bölcselkedők, kik philosophiai nézetöket csupán *az észből* – elválva a többi tehetségektől – törekvének kifejteni. Ezen elkülönzésben az ész mással nem bír, mint érzékfeletti, általános eszmékkel, mikről, mivel az érzéknek és fogalomnak alá nem vethetők, *tudás* lehetetlen. A theosophusok és látnokok azonban minden időben *érezkfeletti szemlélési tehetséggel* kérkedtek, mi által, mysticai ábrándokba merülve, az isten' létét közvetlenül szemlélhetni állíták, p. az újplatonikusok, a középtor' mysticusai, BÖHME JAKAB S többek, kikhez némi különbséggel SCHELLINGet és HEGELt is számíthatjuk; mert mindkettőnek philosophiája *általános tudást* tanít, nem csak a szemlélhetőről, hanem az érzékfelettiről, sőt az általánosról is. Ezen tudást SCHELLINGnél, mint már érintem, észbeli szemlélés eszközli, HEGELnél pedig a fogalom' dialecticai mozgása, melly a valót összeszetes létében teremti. Eszünk azonban nem a lá-

tás vagy szemlélés' tehetsége, hanem az eszméké, s szellemünk' minden elméleti munkássága *gondolkodás* vagy *képzelődés* lévén, ha SCHELLING és HEGEL feltevései valódi s létező munkásságok, az első a *képzelődésnél* – melly a költés' körébe tartozik – más nem lehet; a második pedig igazán *logical gondolkodás*, azon különbséggel, hogy annak helytelenül, alkotó erő tulajdonítatik: mert istenről s öröklétről valóságos ismeretet és tudást – az érzékfeletti, észrehevésnek áltáljában alávethető nem lévén – semmikép sem lehet szerezni. Hogy pedig korlátolt emberi ismeretünket általánosra nem emelhetjük, már a módszerek' fejtegetésénél megmutattam. A logical rationalismust és mysticai szemlélődést tehát, a határait ismerő s azokban szerényen megnyugvó józan ész, mint a philosophiai gőg s ábrándozás' képtelen szülöttest, egyformán megveti.

Mind ezeknél fogva itt az alanyi rendszerek' végén, úgy hiszem, azon vég eredmény tűnik ki: hogy egyes tehetségekre, vagy azoknak egyoldalú Összetételeikre, helyes philosophiai rendszert alapítani nem lehet, s ez egyedül összes tehetségeink' munkásságából a szerint keletkezhetik, ha minden tehetségünk, egy részről *saját körében, öntörvényeivel összeegyezőleg munkás*, másról pedig többi tehetségeink' munkásságával összeegyezik s harmóniás egészet képez. Illy, lényünk' minden elméleti tehetségei' összeegyező munkásságával keletkező ala-

nyi rendszert KRUGgal *synthetismusnak* nevezhetünk. S ím átmehténék a gyakorlati rendszerek fejtegetésére, ha tervem szerint az alanyi elveket végre még a philosophia' históriája által fel nem kellene világosítnom.

Hogy valaki philosophiai nézetét pusztán *egy* tehetségre alapítsa, nem olly könnyen történhető, ezt csak *főleg* egyik vagy másik tehetséggel lehet próbálni. Leggyakrabban a philosophálók az egyesült érzék és értelem-, vagy ész és érzeményből indulnak ki, mivel *érzégi* és *esz* természetünk' ellentétele, a monismushoz való hajlásunknál fogva, a *való-* vagy *eszményi világnézet'* szerkesztésére készitet. Ezen ellentétel p. o. már PLATO és ARISTOTELES közt látható. Az első, szellemének eszményi irányához képest az ész' felsőbb rendű ismeretét, tál a fogalmakon, az eszmékben keresé; midőn az utóbbi minden tudásunkat a catecoriák' losicai formáiba akará szorítani. Így PLATO az ábrándozó mystical philosophiának lön alapítója, ARISTOTELES a logikai módszeré. A közéjekor' *scholasticai philosophiája* ez utóbbit'köveie, mert egész bölcselkedése főleg a philosophiának a theologiára alkalmazásában állott, mire logikai módszerét igen jól használhatá. De utóbb is, midőn a philosophia a keresztény dogmatica' bilincseiből kiszabadult, s szabadabb gondolkodás kezde terjedni; a félszeg logikai értelem' uralkodása egészen meg nem szűnt. A CARTESIUSTól létre hozott s SPINOZA által használt úgy-

nevezett *mathematical módszer* t. i. nem más a logikai megmutatás' módjánál, melly utóbb WOLF-lól teljes bevégzését nyeré. Átala úgyszólván egy új scholasticismus kerekedik fel, a mennyiben t. i. az egész emberi ismeret a határozat', bebizonyítás' s osztályozás' logikai formáiba szorítottatott, az egész pliilosophia a megmutatástól függővé tétetett s üres formalismussá s logikai formák' csontvázává törpült. KANT vala az, ki itt is lélektani úton haladó criticáival a dogmatismust – melly épen a logikai értelem' elvére alapuló tanítmány – megrendíté, az ismeretnek az értelem mellett az észben egy felsőbb, eredeti kút-főt mutatván ki. De ezen criticismus munkáját be nem végzé. KANT a helyett, hogy az ész' előleges igazságait lélektani úton, eszméletünk' tetteiből hozta volna le, megállapításokra úgy nevezett tapasztalás feletti (transcendentalis) megmutatásokkal élt, akaratlanul s önmagával ellenkezésben, kora' s nemzete' előítéletinek némileg hódolván. Annál fényesebb JACOBI' érdeme, ki az ész' közvetlen igazságait a reflexió' bilincseitől megszabadítván, az eszményi rationalismus' elvét világosan s energiával kijelelé, ámbár azt tudományosan még nem vala képes megállapítani. E tekintetben FRIESÉ a dicsőség, mert a mi JACOBINál csak dús és mély kedély' ömledezése volt, azt ő lélektanilag magából az észből hozá le, a németek közt legtokéletesben az érzékiség, értelem és ész, tudás és hit, fogalom, érzemény és eszme' viszonyait és határait magából

az emberi szellem' törvényeiből fejtven ki, s így minden egyes tehetségük' jogait biztosítva, a nélkül hogy a többieket sértetnének. Azonban Németországban ezen lélektani úton fejlődő criticismus csak akkor jöhet teljes divatba, ha elébb azon tulajdonságok ki lesznek merítve, mellyekre részint KANT' tapasztalás feletti idealismusa ada alkalmat, s mik a német philosophusok' legzajongóbb részét az eszményi rationalismus' minden képtelenségeibe buktatták, mint ezt utóbb a legújabb német philosophia' történeti rajzában bővebben megmagyarázandjuk.

MÁSODIK FEJEZET.

GYAKORLATI RENDSZEREK.

Elméleti munkásságunknak célja, mint már többször mondtam, az ismeret s annak igazsága. Ezt, mint látók, tárgyilagosan meghatározni nem vagyunk képesek, mivel képzetink' összeegyeztését a tárgyakkal, az ismereten kívül meg nem vizsgálhatjuk; mi oknál fogva, csak alanyi igazság' criteriumával bírnak, t. i. képzelinknek elméleti és gyakorlati tehetségeink' törvényeivel összeegyeztetésük' bebizonyodásával. Elméleti tekintetben ennél fogva tárgyilagosa és alanyi rendszerek léteznek; ellenben minden gyakorlati philosophia s rendszer, természeténél fogva, csupán alanyi természetű, mert cselekvési munkásságunk egyenesen s közvetlenül belsőnkől ered, vagy inkább ezen különbség és

ellentét itt; elenyésszik, mivel e körben nem az igazság' viszonyai s ismeretmódjai vétetnek kérdőbe, hanem a *tetté* és jóé, mik mint bel munkásságunk' eredményei, egyenesen csak akaratumk' szándékaira s ennél fogva ennek törvényeire, és céljaira vitet-hetnek.

Az ember – mint többször mondám – eredeti munkásságában összehangzó egység, s benne gyakorlatilag is szint azon tehetségek munkálódnak, mellyek elméletileg, tehát az érzékiség és ész, csak-hogy *cselekvési irányban*, tehát nem gondolva az igazat, hanem *tettleg a jót vagy a jólétet való-sítva*. Ezen külön körben az érzékiség mint *ösztön, vágy és szenvedély* mutatkozik, eszes természetünk mint *akarat, lelkiismeret és gyakorlati ész*.

Azon ellentét pedig, melly elméletileg érzékiségünk s eszünk között mutatkozik, itt is újra előkerül. Érzéki természetünk szükségkép *óhajtja a kéjt s ir-tózik a fájdalomtól; az önfentartás* ösztöne munkás bennünk, s ennek segédje az *önszeretet*. Minden érzéki munkásságunk' célja ennél fogva a jó *ér-zéki alakban* y tehát minden a mi *kéjt, éldeletet* vagy *hasznot* ígér, szóval a *jólét*, vagy általános eszme' formájában gondolva: *a boldogság*. Ellenben eszünk s lelkiismeretünk' törvényei szerint az *erkölcsi jót* való-sítani köteleztetünk, *általános*, semmi kivételt nem szenvedő *parancsok* által. Ez tehát *minden munkásságunk' fő célja*, me Ilynek a többiek össze-ütközés' esetében *alá vannak rendelve*, s minek

előmozdítására bennünk a kegyesség', hasonszenv és *szeretet*' érzeményei munkásak.

Minden dolognak két vége levén s egy közepe, s így a nézetek is ellenkező szélsőségekre s közép útra ágazván el,' gyakorlati munkásságunk' előadott formájából szükségkép – a fél színeket és árnyéklatokat ide nem számlálván – három fő rendszer keletkezik, *hét monisticai*, miknek neveit COUSIN' példája szerint a régi görög filozófiától kölcsönözzük: az *epicurismus*, melly kirekesztőleg egyedül a boldogságot tűzi ki célunkul a *stoicismus*, melly törvényes munkásságunkat egyedül az erkölcsi jónak valószínűsítésére szorítja, s végre a *socratismus* *), melly mindkét céljainkat egyesítve, rendelteté-

*)Cousin csak a két előbbi rendszert nevezi meg, a *socratismus* nevezetet én merem. S ím' felriadok örömmében, hogy literatúránk' legújabb követelése' értelmében is *eredetinek* nevezhetem magamat, mi alatt nem értünk hevesebbet, mint *egészen újat s eddig még fen nem lévőt!* Nem tudatlanságon alapúl-e ebbeli követelésünk? ez nem ide való kérdés. Részemről legalább ezen eredetiségre csak kénytelenségből vetemedtem. Az epicurismusra megvan az *eudaemonismus'* szava; de ez a stoicismussal nem hason analogiájú, s ha a socratismus helyett az *ethicismust* használok, szint' ezen nehézség fordul elő, nem tekintvén hogy szint'olly szokatlan. Nem vala tehát más menekvésem mint közép rendszeremet az epicurismus és stoicismus analogiája szerint socratismusnak neveznem, mert elve csak ugyan Socrates' tanítmányával teljesen összeegyezik, az időre, bírálóim' szemességére s tudományom' gya-

sünket a boldogság' s erény' egyesületében lenni állítja, de úgy hogy összeütközés' esetében jólét után törekvésünk az erkölcsi törvényeknek alá rendeltessék. Vizsgáljuk meg ezen rendszereket közelebbről.

I.

EPICURISMUS.

Tanítmánya szerint gyakorlati munkásságunk' törvényessége, mint mondám, egyedül érzékiségünk' törvényei és céljai által határozottatik; jó tehát egyedül az, mi *kéjt, hasznot, szóval jólétet* okoz; az *önszeretet* cselekvésink' legmélyebb ösztöne; erkölcsiség s erény pedig üres hangok, miket a politica, a nevelés' segítségével, belénk oltá; mert társaságban is a közös haszon s jólétünkre való tekintés azon rugók, miktől vezetettünk, mik szerződésink' alapjai s minden viszonyainkat létesítik.

Minekelőtte az epicurismus' criticájára átmennék, ezen gyakorlati nézet' külön árnyéklatit kell kitüntetnem. Legalsóbb neme a *hedonismus*, melly csak testi kéjt ismer, s cselekedésinket merő *önzésből* eredtetí. Magasabb fokra emelkedünk, ha a *szellemi* kéjt jólétünk' egyik elemévé teszszük, s legmagasabbra, ha az *erkölcsit*, melly az erény' gyakorlatából ered. Itt már az átmenet a socratismushoz látható, sőt az eudaemonismus ezen nemesebb ár-

rapodásái'a hízván: nem létezik-e rá más, már használt kitétel, s így nem származik-e forcirozott eredetiségem is pusztá tudatlanságból?!!

nyéklata, már annak némelly elemeit magába foglalja; erkölcsi gyönyör szeretet nélkül nem lévén gondolható, ámbár e cselekvésmód kétségkívül még az epicurismus' körében forog, mivel pusztán gyönyör által határozott erkölcsi tett, alapjában még is csak gyönyör-vadászás, tehát kútfejére s határozó okaira nézve, nem tiszta erkölcsiség.

Criticáját illetőleg, mindenek előtt meg kell ismernem, hogy az epicurismus egy oldalról természetünk' hajlamaira támaszkodik, tehát e részről helyes. Érzékiségünk' törvényei és célja igen is törvényszerű munkásságunk' egyik fele; de itt az a kérdés: *teljes és egyetlen-e* ezen munkásság, hogy *összes cselekvésünknek ezen* törvényeket és célokat lehessen szabályul kitűzni? Az epicurismus ezt igen is állítja, tagadván az ész és lelkiismeret' magasabb, erkölcsi törvényeit s célját, azokat a nevelés által belénk oltott üres képzelgések' sorába utasítván. Szükségtelen itt ezen körben forgó, és semmit nem bizonyító állítást újólal cáfolgatnom; csak azt kérdem: milly közvetlen alapon nyugszanak érzékiségünk' törvényei és célja? Az eszméleten úgy-e? S ím ' szintezen nyugszanak eszünk s lelkiismeretünk' törvényei és céljai is; s így, ha az epicurismus az ész' törvényeit és célját tudja, önmaga alapját dönti fel, önmagát semmisíti meg. Vagy tán az erkölcsi jót, a *kötelességet* s *jogot* lehetne az érzékiségből származtatni? Ez lehetetlen, mert egy tehetség a másik' munkásságát nem pótolhatja ki. Érzékiségünk *szük-*

ségkép jóiét után vágyakozik; erkölcsileg pedig szabadon az *erényt* valósítjuk; első esetben vezetők az *önzés*, másodikban a *szereket*; munkásságunk' e két nemei tehát kútfőre, célra, törvényeire és rugóira nézve egymástól különböznek.

Az epicurismus is tehát, mint minden monistiai rendszer, egyoldalú, s ennél fogva célja' valószínűsítésére is elégtelen. Miben áll p. o. az emberi boldogság? Magunk kívül létezik-e az, vagy belsőnkben? Magunkban kétség kívül, de egyszersmind külső okozatok' következménye. Hogy magunkat boldogoknak mondassuk, életünket sanyarúság és önkény ellen kell biztosítanunk, erre tehát *szerecsés külső viszonyok* szükségesek; de viszont *testi lelki épség* is, hogy helyzetünk' szerecsés körülményit, a természet' s társasági élet' örömeit éldehessük; s ha mind ezt fentartani, sőt gyarapítani szándékunk, egyszersmind minden lelki és testi ereinket *tökéletesítnünk* kell; mivel csak így nyerhetjük a lehető legnagyobb képességet a természet s rossz indulatú emberek' ellenséges hatásai' megakadályozására, s a legnagyobb, minden oldalú s nemű éldeletre, sőt ez után jótékony s közhasznú munkásságunkkal le is kötelezzük polgártársainkat a szeretet' kötelességei' teljesítésére, tehát jólétünk' közös előmozdítására. De ez mind még nem elég. Az ember csak belsőleg – gondolkodásában s akaratjára nézve – igazán szabad, külsőleg pedig a *sorsnak* is alá van vetve, miszerint boldogságunkat illető vágyaink' s kívánsá-

gaink' teljesítése nem függ egyedül akaratunktól, hanem száz történetes dolgok' összetalálkozásától – a *szerencsétől*, s így, ha min magunkat szerencsétlenné nem akarjuk tenni, *önuralkodással* s *lemondási szellemmel* kell bírunk, hogy a sors' elkerülhetetlen csapásait férfiasan tűrjük, s füstbe ment reményeinket ne sirassuk, hanem azzal *elégedjünk meg*, mit a sors elérünk s éldelelnünk enged. így ha kívánságunk szerint nem boldogíthatjuk is magunkat, *legalább boldogtalanságunkat nem eszközözendjük*. De lássuk: teljesíti-e az epicurismus a jólét' ezen feltételeit? Az érzékiség magára hagyva, ész által nem korlátolva, szertelen vágyaival szükségkép önző gyönyörvadászattá, féketlen kéjéldeletté fajúl; mert tökéletesülhetési hajlamunk szerint minden vágyaink természetüknél fogva *végtelenre terjednek*, s így végtelen boldogság után is sóvárgunk, boldogság után, mellynek ne legyen semmi hía, soha ne szakadjon vége. Ha fontolóra nem vesszük is, mikép illy szertelen sóvárgás' kielégítése egyoldalról polgártársaink' jogai' rövidsége nélkül nem gondolható; úgy másról kétséget nem szenvedhet, hogy célját, a valódi jólétet nem érheti el. Mert minél szertelenebb jólét s éldelet után törekszünk, s minél féktelenebbül éldelelnünk, annál inkább szaporodnak s terjednek vágyaink és szükségseink, midőn szerencsétlenségünkre szintazon időben erőnk, éldelet-tehetségünk s pénzünk kielégítésökre s éldelelhetésre fogy; s így – számba sem véve, hogy eb-

béli kívánságaink' beteljesedése inkább a szerencsétől, mint akaratunktól függ – végre kifogyott erővel, pénzzel s éldelet-tehetséggel, tenger kívánsággal s szükséggel állunk szemköztt, mik, a vadászott boldogság helyett, egyenesen az elégedetlenség, életcsömör' karjaiba vezetnek. De a társaság' boldogsága sem állhat meg illy gyakorlati philosophia mellett. Küzdés, harc, minden élet, s ha valamelly nemzet' egyedei magokat az egésznek alá nem tudjak rendelni, ha minduntalan csak Önkény ok et s hasznokat vadászszák, mások' jogai' sértésével: ágy együttlétük s szövetségök nem jólét', hanem boldogtalanság' magvát rejt magában; s ha ezen önzéstől megtelt társaság' polgárai azután közös célokért férfiasan vérzeni és halni nem tudnak, a népek' súrlódásában függetlenül fenn sem tarthatják magokat, s elébb utóbb meghódítatván, önkény' járma alá kerülnek, sajnálkozást is alig érdemelve.

II.

STOICISMUS.

Ezen rendszer kizárólag a *gyakorlati ész* és *lelkiismeret'* philosophiája, minélfogva érzékiségünk' törvényeit és célját nem méltatva, egyedül erkölcsi törvényeket és célokat ismer. A boldogság szerinte nem célja rendeltetésünknek, hanem csak az *erény*; a fájdalom nem rózsz, hanem egyedül a *vetek*; az erényes ember pedig *mindig és szükségkép boldog*, s erre a *bölcsesség* ad útmutatást.

Végső túlsága ezen nézetnek a *cynismus*, mely, mint a stoicismus, a legfőbb jónak az erényt tartja ugyan, de ennek lényét szabad, a külvilágtól független *nélkülözésben* helyezi.

Ha a stoicismus' állításait fontolóra vesszük, tagadni egy oldalról nem lehet, mikép részint természetünkben – még pedig annak legmagasabb tehetségein – alapszanak, tehát igazak és kötelezők. Az erény igen is a legfőbb jó, mert erkölcsi célunk a legmagasabb; boldogsági vágyunk ennek alá van rendelve, mint az érzéki ösztönök az erkölcs' törvényeinek áltáljában; mert kéj s haszon, szóval jólét után, csak akkor törekszünk törvényesen, ha ebbeli cselekvésünk kötelességeinkkel s polgártársaink' jogaikkal nem ellenkezik. De más oldalról abban a stoicismus csalatkozik, hogy az erényt – érzéki természetünket nem méltatva – *egyetlen* célunknak lenni állítja; mert a boldogság is az, bár alárendelt. Hibáz továbbá, ha a fájdalmát rosznak, a kéjt jónak lenni tagadja, s végre hogy a boldogságot az erénnyel szükségkép összeköti, arra a bölcseségen kívül más utat nem ismer. Mert a bölcsesség' célja egyedül az erényes élet; boldogságra pedig azonkívül még sok külső és belső körülmények es tulajdonok szükségesek, mikre nem a bölcsesség, hanem egyedül az *okosság* (Klugheit) adhat útmutatást, sőt szigorúan véve az sem egészen; t. i. a sors' hatalma akarataunknak nem hódolván, külső körülményink' gyarapodása s jólétünket feltételező testi

lelki állapotjaink részint nem magunktól, hanem a szerencsétől függnnek: s így végre a bölcsesség inkább óvó eszköz, hogy *magunkat szerencsétlenné ne tegyük*, magunk okoztunk rosszakat ne szenvedjünk, s azokat, miket a bal sors hibánk nélkül ránk ró, nyugodtabb lélekkel tűrjük. A bölcs' bármi szilárd akaratának is nem lehet azon varázs hatalma, hogy a fájdalmat megsemmisítse s magát (mint ezt a stoicus CICERO Atilius Regulusról állítja) kínok közt is boldognak érezhesse; mert ámbár lényünk egy magában összehangzó egész: érzéki és erkölcsi természetünk mind a mellett külön tehetségen alapú, s így mindkettőnek munkássága egymástól független lévén, a jólét sem lehet az erénynek szükségképeni következése. Míg tehát az ember ember marad, azaz érzéki természetét megtartja, tekintettel kell lennie ebbeli törvényeire és céljaira is. A stoicismus tehát, minden fellengő erkölcsisége mellett, egyoldalú rendszer, s még nagyobb mértékben a cynismus. Önuralkodás, lemondási szellem igen is szükséges az életben, nem csak erkölcsiségre, hanem boldogságra is; annyiban tehát ezen nézet helyes; de az erkölcsiség nem kívánja hogy magunkat nélkülözések által szükségtelenül sanyargassuk, sőt érzéki természetünk ezt egyenesen tiltja, mi azonkívül azon túlságban, mint ez a régi cynicusoktól gyakoroltatott, az illedelemmel, sőt emberi méltósággal is ellenkezik.

Mind ezen egyoldalú túlságok mellett azonban

tagadni nem lehet, mikép a stoicismus, sőt a cynismus is, magas, férfias, fellengő erkölcsiségtől áthihletett, rendszerek, mikhez magasabb lelkek mindig némi rokonszenvvel szítanak, s mik a régi világ' magas lelkületű bölcseit s hőseit képezni segíttek. Minden emberi méltóság, minden erkölcsiség, akaratunknak önuralkodása, s érzéki vágyaink s külső történetes helyzetünköni felsősége által határozatik; s ezen uralkodást, s akaratunk' felsőbbségét a stoicismus, sőt a cynismus is élénken tünteti ki; a stoicus bölc önmagának elég, a cynicus az egész világot nélkülözheti. Illy igazán hősi szellemet békében, a mindennapi élet' prosai foglalkodásai között, nélkülözhetőnek vélek; de jöhet a kísértés' órája, hol a nemzetnek, az élet' legfőbb javaiért, igazságtalan hatalom ellen, életre halálra küzdenie kell, vagy annak martalékul esik; s ez óra próbálja meg életelvei' helyességét. Ha akkor is a fájdalom a legfőbb rász, mellytől mindenek felett irtózik, s a hazát s függetlenségét felébb nem becsüli életénél; legszerencsétlenebb esetben neve eltűnhetik az élő nemzetek' sorából: midőn enyésztt bizonyosan csak stoicus, fájdalomtól s haláltól nem irtózó, sőt a sorssal is bátran szembe szálló szellem, tarthatja fel.

III.

SOCRATISMUS.

Az emberben az érzékiség és ész gyakorlati tekintetben is összehangzó egységgé olvadnak össze, ha

törvényszerűen munkálkodnak, s ím ezen összeegyező munkásságra alapítja a socratismus dualisticei rendszerét. Tőle az 'érzékiség' törvényei és célja, mint anyagi természetunktől, elválhatlanok, elismertetnek, helyben hagyja jólét utáni törekvésünket, a fájdalmat rosznak, a kéjt, gyönyört, mindent a mi boldogít, érzékileg jónak vallja: de más oldalról elismeri az ész' és lelkiismeret' követeléseit is, tehát erkölcsi célunkat s az erény' törvényeit, még pedig mint felsőbbeket, mert valósításokra általános parancsok által köteleztetünk. Kéj s jólét utáni törekvésünket tehát csak annyiban tartja törvényszerűnek, a mennyiben eszünk' s lelkiismeretünk' törvényeivel összeegyeztethető, kötelességeink' gyakorlatával s mások' jogaival nem ellenkezik, féketlen érzéki gyönyörök' vadászatává s asszonyos puhassággá nem fajul. Mert a socratismus önuralkodást s lemondási szellemet kíván, sorstól kénytetve vagy kötelesség-érzésből, s ámbár rendeltetésünk' valószínűsítésére nem csak szellemi és erkölcsi épséget és tökélyt, hanem testit is kíván, s ennél fogva életkálauzul a bölcsesség mellett az okosságot is oldalunk mellé rendeli, jóvá hagyván ha külső körülményinket s hatáskörünket minmagunk' s polgártársaink boldogítására, s nemesítésére lehetőség szerint gyarapítjuk s terjeszteni igyekszünk; más oldalról viszont *mérséklést a kívánságban s éldeletben, s elégletet* (Genügsamkeit) kíván, a fájdalomtól és haláltóli való puha irtózást kárhoztatja, a bátorságot,

vagy inkább férfiaságot (virtus) sarkalatos erénynek tartván, melly nélkül szilárd s diadalmas akarat nem gondolható, fordítottassék az bár minmagunk' tökéletesítésére, polgártársaink' céljai' előmozdítására, vagy a nemzet' világ ügyei' diadalmára. Mert erény, kötelesség s jog csak olt állhatnak fel, hol szilárd férfias akarat által támogattatnak, s bátor kar védi. Midőn tehát a socratismus e módon gyakorlati életphilosophiánkat összes tehetségink' összhangzó törvényszerűségére állapítja, azt hiszi, hogy rendeltetésünk' gyakorlati valóítására minden oldalú, teljes, érzeki és eszes természetünkkel lehetőségképen összeegyeztethető útmutatást ad; úgy vélvén, hogy a boldogság is egyesekre mint nemzetre nézve *legjobban* – a mennyiben t. i. ez tőlünk s nem a sorstól függ – csak többi céljainkkal összeegyeztetésben elérhető; tehát testi lelki tökéletesülés és erkölcsiség' útján, mellytől eltérvén, testi épségünket, vagyonunkat s lelki nyugalmost kockáztatjuk, vagy épen a büntető törvény' széke elébe kerülünk. A mennyire ez tőlünk függ, mondám, mert a socratismus erkölcsi célunkat minden környülmények között valósíthatónak tartja ugyan, mivel a jó, lényében, szándékink' tisztaságában s akaratunk' erkölcsiségében áll, tehát a külső, történetnek alávetett sikertől független: de azon igénytől szabadkozik, hogy mindenkit kivétel nélkül a boldogság' paradicsomába vezethet, ez véges, a sorsnak alávetett természetünkkel ellenkezővén. Ha a socratismus' tanít-

mányait követjük, bizonyosan minmagunkat boldogtalanná nem fogjuk tenni, sőt *boldogságra méltókká*; minhibáink által bűnhődve, érzéki és erkölcsi rosszak nem fognak nyomorítani, s a vétünk nélkül ránk háramlottakat férfias elszántsággal türendjük: s így midőn legfőbb erkölcsi célunk egyáltalában szabad akaratunk' hatalmába adatik, az érzékinek elérésére is, mint hiszszük, legjobb útmutatást nyerünk, a mennyire ez t. i. korlátolt, véges s a sorsnak alávetett lényektől valósítható. S im szint ezt kell társasági tekintetben is mondanunk. Fonák nézet az, melly a nemzet' egyik vagy másik célját kirekesztőleg igyekszik előmozdítani. Tökély, harmónia nélkül, gondolhatatlan. Az erkölcsi cél igen is nemzetre nézve is a legfelsőbb, de a mellett a többieket el nem szabad hanyaglanunk, mivel egymással eredetileg össze vannak kötve, s elszigetelve teljes hatással elő nem mozdíthatók. Az anyagi érdekek' kielégítése terjeszti a vagyonosságot és jólétet, a vagyonosság viszont eszköz értelmi művelődésre, melly nélkül erkölcsi szépség és nemesülés nem is gondolható, mert helyes cselekvés-maximák csak a felvilágosítás' útján nyerhetők; az erkölcsiség ellenben viszont követőit a boldogságra érdemessé teszi s az értelem' műveltségét nemesíti. Szóval, csak olly nemzet felelhet meg teljesen rendeltetésének, lehet boldog, művelt, erényes, hatalmas, s az emberiség' dísze, melly összes céljait

egymáshoz viszonyában összeegyezőleg mozdítja elő s terjeszti.

Minden philosophálás' egyik fő feladata, elméleti meggyőződéseinknek a gyakorlatiakkal való összehangzásba hozása lévén, hogy gondolkodva s cselekedve, minmagunkkal összeegyezőleg lehessünk munkások; itt azon kérdés kerekedik: mely elméleti rendszerekkel egyeznek az itt előadott gyakorlatiak össze? Az epicurismus kisebb nagyobb mértékben rokon a materialismus', naturalismus'és realismus' tárgyilagos, és az empirismus', Sensualismus' és reflexiói philosophia' alanyi nézeteikkel; a stoicismus tárgyilagos tekintetben spiritualismussal, theismussal s idealismussal, alanyiban pedig a rationalismussal, érzemény-philosophiával és mysticai szemlélődéssel; a socratismus végre a tárgyilagos dualismussal, s alanyi tekintetben a synthetismussal.

A gyakorlati rendszerek' históriájára menvén által, itt mindenek előtt SOCRATEST kell neveznem, a philosophia' atyját, ki ezen nevét kivált gyakorlati tekintetben érdemlé meg, mert a philosophiát tárgyilagos, a világ' okait kutató irányáról, valóságos közvetlen tárgyára, az emberre, s kivált erkölcsi természetére s kötelességei' megállapítására fordítá. Előtte és utána philosophia soha hozzá fogható hatást nem tett, olly dús virágzásra ki nem

fejlett, minek oka azonnal kiviláglik, ha (mint e munka' szerzője) SOCRATES' nevezetességeit XENOPHONTól érettebb korunkban olvassuk. A józan ész' genieje szól itt, egyszerű, kristályvilágosságú nyelven; semmisen emberibb, érzéki és erkölcsi természetünkkel összeillőbb, mint e tanítmány. 'Illy alapra azután bizvást palotákat lehet építeni. SocR-VTES után a gyakorlati philosophia azonnal ellenkező szélsőségekre ágazott szét. ARISTIPPUS eudaemonismusra hajlott, s unokája ARISTIPPUS METRÓDIDACTUS egész a hedonismusig sülyedt. Ellenben ZENO a stoicismust, s ANTISTHENES a cynismust hozák szőnyegre. EPICURUS pedig a tőle elnevezett rendszert, melly időnkben az eudaemonismus' értelmében divatoz, ámbár azt alkotója sokkal neme- sebb értelemben tanítá, a szellemi és erkölcsi gyönyöröket a testieknél felebbvalóknak állítván, s a boldog életet nem egyes éldeletekben, hanem a testi és lelki szükségek' kielégítése által eszközölt fájdalomatlanságban (Schmerzlosigkeit) helyezvén. A keresztény vallás' szelídséget, tűrödelmet s a gondviselésbēni megnyugovást lehelő szelleme, a régiek' férfias, s kivált a stoicismusnak büszke s független lelkületű moráljával nem igen hangzott össze, mi oknál fogva az újabb philosophusok' rendszerei inkább a socratismushoz hajlanak, a XVIII. századi francia materialismus pedig az epicurismust, sőt annak legaljasabb nemét, a hedonismust p' árt fogó Iá, mint ezt a *Système de la nature*-on kívül leginkább

LA METTRIE' munkái, Potsd. 1750/L' école de la volupté, Leyd. 1748. L'homme plante, Potsd. 1748. stb, mutatják, mikről RAIMARUS helyesen jegyzé meg, hogy tartalmokat tekintve, azokat igazán l' homme bête et plus que bête-nek kellett valla címezni.

B E F E J E Z É S.

Ez első könyv' végén, összes áttekinthetés végett, összefoglalom röviden eddigi fejtegetéseim' eredményeit.

Kezdő literatúrában, mondám, az írónak a tudományok' *haladásán* nem lehet még munkálkodni, hanem egyedül azok' *meg állapításán*. Ez a philosophiára nézve nem kis feladat, mert ingatlan lábra s egységre még nem lépett. Hogy tehát első lépés^sel hamis útra ne tévedjünk, eleve éretten fontolóra kell vennünk é tudomány' tárgyát, határait, kútfejeit, s bizonyossága' feltételeit, hogy így fő elve^vire nézve eligazodva, az egy igazi philosophiát el ne vétsük, s meghonosíthassuk. Erre pedig a philosophia' históriájának tanulmánya elutasíthatatlanul szükséges, mert napjainkban a philosophiát újra fel nem találhatjuk, hanem annak tárgyát a természetben vizsgálva, a már eddig fennlévő philosophiákból az igazit józan eriticával ki kell szemelnünk.

Erre nézve mindenek előtt a philosophia' fo-

galma s határai iránt kell eligazodnunk, hogy tudhassuk mit kelljen philosophiának tartanunk, mit nem, s azután – a szilárd álláspont meg lévén nyerve – annak helyes művelése' *módját* s *elveit* meghatározhassuk; mire legcéliányosb út, a philosophia' históriájának tanúsága szerint is, az eddig felállított minden mód- és rendszerek' *összehasonlító criticája*; mert a részeket – viszonyukban egymáshoz – csak az egésznek áttekintete által ismerjük meg voltakép.

Eredményünk ez volt: Az ember mint okos és szabad lény, rendeltetését csak előre ment belátás s szabad elhatározás után valósíthatja, s ennél fogva törvényei s céljai iránt kénytelen szemlélődni, melly munkásság' eredménye a philosophia. Ezen szemlélődés elutasíthatlan lévén, általa egyszersmind a philosophia' tárgya, határai s e tudomány' ágai változhatlanul megállapíttatnak.

Szintolly változhatlanul határozatnak meg továbbá lényünk' érzéki és eszes természete által a philosophia' *módszerei*, *mik*, *kütfőre nézve*, *tapasztalás-* vagy *szemlélődésből* keletkeznek. Azonban, mivel lényünk egy magában összehangzó egész, ismeretre, tehát philosophiaira is, sem egyedül tapasztalás, sem csupán szemlélődés által nem tehetünk szert, hanem arra mindkét eredeti tehetségünk' törvényes, összehangzó munkássága szükséges.

Ennél fogva egyoldalúlag, természetünk' bármelly elszigetelt tehetsége által philosophiai *rend-*

szert nem lehet felállítani. Elméleti, mint gyakorlati tekintetben hamisak tehát a monisticai rendszerek, igaziak ellenben – akármely körben s szempontból tekintve – a dualisticaiak, ha t. i. kettős természetünkől *összeegyezőleg, törvényesen* vannak származtatva.

Az igazságot pedig áltájjában *tárgyilagosan meghatározni nem lehet*, mivel tehetségeinkből ki nem léphetünk hogy más s idegen ismeretmódok által képzeateinknek a tárgyakkali összeegyezésüket vagy nem egyezését meghatározhassuk. Az igazság próbaköve tehát *fogalmink' s ítéletünk' összeegyezése ismeret-tehetségünk' eredeti törvényeivel*, minél fogva minden igazi rendszer, s így minden *philosophia* is lényegesen *alanyi természetű*. Hogy a törvényesen képzelt fogalom tárgyilagossággal bír, e felett minmagunk s eredeti tehetségeink' igazsága iránti hitünk biztosít, másképp – tárgyilagosságnál más nem létezőn – az igazságtól egészen el volnánk zárva.

Tehetségeink között mind a mellett különbséget kell tennünk. *Eredeti s közvetlen igazsággal* csak az *érzék* bír s *eszünk' előleges fogalmi és eszmei*. Igazságuk iránt, a világ' kezdetétől fogva, ép eszű ember soha sem is kételkedett. Ellenben az *értelem* s ebből keletkező *ítéleteink*, szabad, az *önkénynek alávetett* munkásságunkból származván, egyedül az észre ve vésből, előleges fogalmakból vagy eszmékből merített, tehát *közvetett. igazságban* részesül-

hetnek, csak akkor nincsenek a csalódásnak alávetve, ha azokat *adott esetekre helyesen alkalmazzuk*, tehát midőn *törvényszerűek*, azaz eredeti törvényeinkkel összeegyeznek.

Kettős természetünk' ezen törvényes munkásságából szükségkép két különböző, de mindkét részről törvényszerű, világnézet, keletkezik: az érzékiség' *valóságos* világnézete s az ész' *eszményije*. Az elsőnek tárgyai érzéki dolgok, tehát szemlélné töséggel bírok, s ezen ismeret' neme *tudásnak* nevezetik; a második a tünemények' belső, a tapasztaláson túl lévő okaikat illeti, s ennél fogva szemlélhetőséggel nem bírhat, de belső *bizodalommal*, melylyet *érzeményünk* gerjeszt. Ezen eszményi ismeretmódot az angolok után a németek s ezeknek példájára legújabbán a franciák is, *hitnek* nevezik, melylyet azonban a vallásival – ámbár vele rokon – össze nem kell téveszteni, mert alatta itt közönséges, minden tapasztaláson túli tárgyak' okait illető meggyőződésmódot értünk, mellyek szintúgy tárgyilagos igazsággal bír,' mint a tudás: az ész szintolly eredeti tárgyilagos igazságú tehetség lévén, mint az érzék.

Az emberi természet' kettősége végre gyakorlati viszonyban is egymással ellenkező rendszerekre ada alkalmat, s e tekintet is megvalósul, mire az elméleti rendszerek' fejtegetése által vezetettünk: hogy t. i. nem a monisticai rendszerek a helyesek, hanem egyedül a dualisticaiak, mellyek rendeltetésün

ket sem kizárólag a boldogságba nem helyezik, sem kizárólag az erénybe, hanem mindkettő' *törvényes arányú egyesítésébe*, azaz *erényünk által érdemlett s szerzett boldogságba*.

S ím e helyen kitűnik vizsgálódásink' vég eredménye. Ha az ember rendeltetésének meg akar felelni, az igazság' birtokába jutni, a jót valósítani, s boldogságát lehetőségig elérni: elméletileg és gyakorlatilag eredeti törvényeivel és céljaival *összeegyezésben* kell maradnia; ez határozza törvényes munkásságát s céljai' véges és korlátolt természetéhez képesti elérhetését. De ezen összeegyezésnek *minden oldalúnak kell lenni*, elméleti és gyakorlati, érzéki és erkölcsi tekintetben, mert az ember egy magában összehangzó egész, s máskép gondolkodólag, érzeményileg s akarva önmagávali *nyugalmat és békét nem érhetne* el, mi a valódi bölcs' lelkületének bélyege. Ez pedig nem quietismus; mert a bölcs élénk részvétellel követi családjá, hazája s az emberiség' sorsát, minden tehetsége szerint – legyen az élet' vagy a literatura' körében munkás – boldogságokat, felvilágosításokat s nemesülesöket előmozdítani törekedvén. Hanem belseje a biztos révpárt, mellyből nyugodtan a világ' forgását tekintti, meg nem zavarodva az érzéki és erkölcsi, szabad de véges lények által egészen nem kerülhető, rosszakon, s kétségbe nem esve az emberiség'sorsán, ha hazája' körében vagy az emberiség' végtelen mezején egy ideig a világosságot borii, a jogot háta-

lom-elnyomja; mert tudja hogy az emberiség' céljai örökkévalók s változhatlanok mint a csillagok az égen, s hogy végre ha lassan haladva is, az igaznak, szépnek és jónak még is diadalmaskodni kell!

MÁSODIK KÖNYV.

A LEGÚJABB

PHILOSOPHIA' TÖRTÉNETÉNEK

CRITICAI VÁZLATA.

BEVEZETÉS.

Félszázad óta, mond JOUFFROY *), Európában három philosophiai mozgalom fejlődött ki, egy *skót, német, és francia*. Történetére „nézve legelső a skót, melly REID’ 1763-ban közre bocsátott első munkájától számítható; a legfiatalabb a francia, kezdődött 1811 körül, BIRAN-és ROYER-COLLARDDal; közbe esik a német, melly 1781 körül KANT által indult meg. A skót és német philosophia, különböző rendeltetés’ valósítására hivatva, eredetben egymáshoz némileg hasonlított; kiindulás-pontja ugyanaz volt: HUME’ scepticismusa; s mindkettő egyformán felelt meg szándékának, megsemmisítvén azon philosophiát, mellynek e scepticismus következése volt, s helyre állítván az e philosophiától elhanyagolt ismeret-elemet: az *előlegest*. Ezen pontra jutván KANT és REID, elváltak egymástól. Mindkettő teljesebb lélektannak köszöné

*) Oeuvres complètes de Thomas Reid. Paris, 1836. Tom. I. Préface, CGXIV. lap.

LOCKE' hibái s HUME' scepticismusa' forrásainak fölfedezését: de ezen közös tapasztalás, a különbözöleg alkotott s hozzá készült elmékben különbözö eredményeket szült. REID' figyelmét kivált az eszköz, azaz a lélektan' fontossága, voná magára, s ezen, BACON' olvasása által táplált szellemben, melly a természet-tudományok' módszerével barátkozott meg, azon meggyözödés fejlődék ki, hogy a lélektan a philosophia' kiindulásponjtja, s hogy minden javítás, szerkezetére s módszerére nézve, ettől függ. KANT ellenben, ki az emberi ismeretek' bizonyossága' kérdésével foglalkodott, mint DESCARTES óta minden bölcselkedő, inkább az eredményt tartá szem előtt, azon hasznot t. i. melly belőle hárulhatna, ha minden scepticismusnak a szerint végére járhatna, mint azt a HÜMEfélével tévé. Használván e végre a lélektant eszközül, aláveté az emberi ismeret' bizonyosságának alapjait a eriticanak, s vizsgálódásai arra vezeték, hogy végre scepticismusnak eszünkben törvényes helyt engedne. Innen a mutatkozó különbözö irányok. A skót philosophia, hű ahhoz, mellyet neki REID jegyze ki, folytatta a lélektani tettek' észlelését, s általok a philosophia' kérdései' feloldását, a logica' körébe tartozandókét szintűgy mint minden másokét; midőn a német philosophia megdöbbenve az emberi ismeret felett KANT által támasztott borús felhőktől, s szorongatva szétosztatásuk' szükségétől, nagyobb erőlködéssel mint valaha, minden tehetségét a' bizonyosság' fejtménye'

(problem) magyarázatára fordítá, mellyet mind a mellett fel nem oldhata, ámbár ezen kérdésnek az egész philosophiát alárendelé. A francia philosophia, gyermeke e kettőnek, elődei' nyomán bevégzé közös munkáját, mint azok felvilágosítván ismeretink' előleges elemét, s általa megdöntvén CONDILLAC' philosophiáját, *melly* LOCKEeből keletkezett, s keblében HUME' scepticismusát hordozza. Oda érvén, két út nyílt meg előtte, a skót és német philosophiáé. Eleinte az első felé hajlott, napjainkban azonban hatalmas befolyások az utóbbihoz látszanak őt ragadni. Fog-e azoknak engedni, s ha fog, jól teszi-e? E kérdés' komoly megfontolására itt az idő. A skót mozgalom már úgy szólván megszűnt, a német elgyengült, midőn a francia *iffúsága' még teljes erejében díszik*, s hivatva látszik öröksége' elfoglalására, arra t. i., *hogy egy ideig Európában maga folytassa a philosophia munkáját*. Az 1830ki political történet lenyomá, vagy inkább, szerencsénkre, megakasztá azt épen azon percenetben, midőn fiatal kora' hevében túlságokra fakadhatott, az elmúlt hat év' folyamában azonban megért s megtisztulhatott, s most alkalmasabb mint ez előtt irányá' hideg vérrel megfontolására s hivatása' betöltésére.

JOUFFROY' szavaival kezdem bevezetésemet, a párizsi egyetembei bölcsekedés'-tanítójáéval, nehogy előadandó nézeteim végett alanyi elfogultsággal vádoltassam. Lettdolgok ugyan el nem csavarhatók, úgy látszik; de a tapasztalás bizonyítja, hogy

azokat is, kiki saját nézete szerint magyarázza, itt ott főleg azt emelvén ki, mi meggyőződése szerint különös figyelmet érdemel, s az egészet saját nézőpontja' világában s színében tüntetvén elő. Ez oka annak, hogy a philosophia' históriája is, az irók' saját rendszere szerint, különböző alakban jelenik meg. KANTig e tudomány teljesen kimerítőleg még alig is adathatott elő, mert az emberi szellem' birodalma még teljesen föl nem fedeztetett, határai ki nem valának mérve, különböző ismeretmódjaink szabatosan meg nem határozva; minél fogva a mindennemű bölcseletek' megbírálására a kulcs és zsinórmérték hibázott. KANT óta, TENNEMAN' a criticismus' álláspontjából készült ebbeli munkáját tárta a tudós világ legjobbnak, s COUSIN' fordítása azt Franciaországban is honosítja; azonban most már HEGELTől is bírjuk a philosophia' históriáját; s melly különböző színben jelennek meg e két munkában az adatok! – Részemről is tehát az itt előadandó tárgyat, csak saját, e munka' folytatában eléggé ki-tüntetett, *lélektani álláspontból* adhatom elő; de hogy ezen nézőpont nem alanyi elfogultságból keletkezett, bizonyítják JOUFFROY' szavai, mikkel a dolog' lényegére nézve egyet értek; sőt hogy ezen álláspont a világliteratúráé általában, tehát nem csak angol s francia bölcselkedőké, hanem a józabb németeké is; az, úgy hiszem, e históriai vázlatokból is ki fog világlni.

A legújabb philosophia' históriáját pedig, teljes

világosság végett, az újabb philosophia' első kezdetétől adom elő, egy pár bevezető szóval a skót iskolát BACON', LOCKE' és HUME' tanításaival összeköttetésbe hozván, a legújabb francia philosophiát DESCARTES és CONDILLACKal; a németet végre LEIBNITZ és WOLFFal; mivel a legújabb philosophiai jelenetek csak ugyan a korábbiakból, ellenmondás, módosítás, vagy folytatás által fejlődtek ki.

ELSŐ SZAKASZ.

A SKÓT ISKOLA.

A régi philosophia főleg szemlélődő volt; a középkorban a scholastica philosophia dialecticáját nevelés szörszálhasogatásokban gyakorlák; a lassan haladó műveltségnek végre az emberi ösmeret' másod elemét, a *tapasztalást*, helyre kellett állítania, s tévé is ezt foganattal BACON, a régi s korábban divatozó philosophiát szigorú bírálat alá vévén, s kimutatván, miképen tévelygéseik' kútfeje a tapasztalás' elhanyaglása. Visszahatása (reactio), az igaz – mint ez többnyire történni szokott – túlságos volt, mert a philosophia Angliában utána legott ellenkező hibába esett: LOCKE által* a tisz-

* Fő munkája: *An Essay concerning human understanding*. London, 1690.

ta empirismus alapított meg, s ismeretinkből annak másik kiegészítő eleme, az előleges fogalmak, számkiüzettek, melly félszegségből igen természetesen HUME' scepticismusa fejlődött ki. LOCKE' elmélete szerint tudniillik minden képzetek, fogalmak, ítéletek s eszmék egyedül a tapasztalásból származnak; HUME az ok', okozat és állomány' fogalmait gyökerökben megvizsgálván, ezeket tudni valag nem találhatta, mivel előlegesek s egyenesen az észből keletkeznek: s így, LOCKE' tanítmánya szerint következetesen, tagadá bizonyosságokat.

Illy eredménynek REID' figyelmét magára kellett vonnia. Kézzel fogható volt, hogy HUME' következményét tagadni nem lehetett, ha LOCKE' elméletét elfogadja, mire REID' józan esze rá nem állhatott. Ha tehát HUME' scepticismusát meg akará dönteni, LOCKE' tanítmányát szigorú vizsgálat alá kellett vennie; s tevé ezt egészen lélektani adatokra támaszkodva, mellyekből világosan kitűnt, mikép LOCKE' észleletei hiányosak, s egész elmélete félszeg lélektanon alapszik. REID tehát, e hiányt orvoslólag, visszaállítá ismeretink' második elemét, *az előleget*, s a nélkül, hogy viszont maga részéről az ellenkező szemlélődési útra kicsapongana, s üres fogalmakból légvárat építene, megtartá a *lélektani módszert*, sőt azt, a természettudományok' útmutatása szerint, *minden philosophusok közt első, a philosophiára tisztán s hypothesisektől nem zavarva, alkalmazd.* Ez biztosítja neve' halhatat-

lanságát. REID ez által alkotója lőn ezen tudománynak, mellyet ő, s utána e napiglan egész Nagybritannia, *az emberi szellem' philosophiájának* (philosophy of the human mind) nevez, s melly időnkben ROYER-COLLARD által Franciaország' tudós iskoláiba bevezetve, a világ' két legfelvilágosultabb nemzete' helybenhagyását megnyeré, s ennél fogva teljes joggal érdemli, hogy azt kissé körülményesebben előadjuk, annál is inkább, mivel nálunk eddigelé ismeretlen.

Előterjesztem pedig azt e munka' bevezetésében nyilvánított nézeteim szerint, eriticának vetvén alá a skót iskola' nézeteit a philosophia' tárgya, határai, kútfejei- s igazsága' feltételeiről; mivel egyedül ezen pontok' helyes meghatározása emelheti ismereteinket a tudományok' sorába. — Kútfők REID' * és STEWART' ** munkái, de kivált JOUFROY-nak, REID' összes munkái' fordítása előtt álló remek bevezetése, melly a köztünk terjedni kezdő

* An inquiry into the human mind, on the principles of common sense. London, 1763. 8r.

Essays on the intellectual powers of man. Edinburgh, 1785. 4r.

Essays on the active powers of man. Edinburgh, 1789. 4r.

** Elements, of the philosophy of the human mind. London, 1827. 4r. 3 kötet.

Outlines of moral philosophy for the use of students in the university of Edinburgh. Edinburgh, 1793. 8r.

hegeli badar beszéd' igazi ellentétele, s philosophiai előadásunknak mintául szolgálhat.

Bármilyen legyen az e világban létező lények' különbsége, mond REID, mi azoknak csak két nemét ismerjük: a *szellemet* és *testet*. Minden emberi ismeret tehát, tárgyánál fogva, két fő osztályra szakad, szellem- és testtudományra.

De ezen megkülönböztetés, mondhatná itt valaki, talán merő hypothesisen alapul? Minden monistikai rendszer' követői csak egy állományt tartanak létezőnek, s a dualistákkali porok még el nem végződött. Megengedem, s oka ennek az, mivel a vita olly pontot illet, mellyhez ismerethetségünk nem fér. Csak az isten tudja, mik azon tárgyak, mellyeket mi szellem és testnek nevezünk, mert pusztán tüneményeiket vesszük észre, anélkül, hogy lényöket megismerhetnők. De épen azért, legyenek bár a szellem és test lényegben különbözők vagy nem, az minket keveset illethet: tüneményeik különbözők, s ez elég. Mi emberek csak azt magyarázhatjuk, mit belsőkben vagy kívülről észre veszünk, s miután ez a dolgok' tüneménye, s nem lénye, magyarázatunkat is csak a tüneményekre szoríthatjuk, s így minden ismereteinket ezeknek különbfélesége szerint helyesen két különböző osztályra szakasztjuk, a szellemet és a testeket illető tudományokéra.

S valóban ezen osztályozás' helyességét e két tudomány' történeti kiművelődése is kitünteti. A

természettudományok BACON óta, azaz, miután a szemlélődéstől a tapasztalási útra tértek, hátralépsektől menten, óriási léptekkel haladnak, midőn a szellem' tanja a világ' legnagyobb *bölcsei* törekvései' ellenére sem tudott ingadozó állapotjából szilárd lábra jutni. Mi ezen különbség' oka?

A skót bölcselkedők' felelete e kérdésre következő:

Először: *a fonák módszer*, melly követtetett. A régi philosophusok a testek' szintúgy, mint a szellem' országában, analógia és hypothesis által akarának boldogulni; analógia által, az ismeretlen valami ismeretes hasonlóból magyarázván, melly többnyire csak látszólag vala hasonló; s hol ezt nem alkalmazhatták, hypothesishez folyamodának, azaz, magyarázatot képzeltek. Illy módszer rendszereket hozott létre a valóságról, de nem a' valóság' ismeretét. Mi csoda, ha általa nem boldogultak! – Milly különbség mutatkozik ellenben a természettudományokban BACON óta? Ha a teremtés' munkáit ismerni akarjuk, a természetben kell azokat észlelnünk, a valóságban, mint azokat az isten teremte. BACON' hatalmas szava elég erős volt a régi módszer' helytelensége' kimutatására, s miután az eszmélést mint a természet' megismerésére s titkai' kinyomozására szolgáló *eszközi* kijelelte, *szabályait* igyekvék meghatározni. A természeti tudományok hallgattak szavára, s tanácsa gyümölcsözött. Nem úgy a bölcselkedők. BA-

CON óta ugyan ők is részint a tapasztalás' útjára tértek, főleg LOCKE, sőt DESCARTES is; de nem *őszintén*. Megelégedtek egy pár adattal, s legott ismét a régi, kurtább 's könnyebb szemlélődési útra visszatértek, s a hiányos észleletek – fonák eredményeket szülve – fegyvert adának a scepticismus' kezébe, mi által a' philosophiának bizonytalan állapotja még ingadozóbb lön.

A philosophia' hátramaradása' *második* okául a skót philosophusok azon *határok'* el nem ismerését tartják, mellyékhez, az emberi ész, természeténél fogva, a szellem-, szintúgy mint az anyagtudományban kötve van. Ha igaz, mondják ők, hogy a dolgok' lényét nem ismerhetjük meg, hanem csak tünetényeiket; úgy tagadhatatlan, hogy minden tudomány csak ezekkel foglalkodhatik, s nem a dolgok' lényével. Feladata tehát: a tünetények' *törvényei* kinyomozása, azaz, azon tulajdonok' meghatározása, mellyek a dolgokon észrevétetnek; mert ha a' természet' munkái' lényét törekszünk megismerni, szükségkép hypothesisekre vetemedünk; s a csomó' feloldása lehetetlen levén, e feloldást képzeljük, s így ismereteinkbe végre annyi képzelgés csuszamlik belé, hogy végre belőle az igazság is kiszorul, s a tudomány tekintetét elveszti. A mióta a természettudományok e különbséget elismervén, a *lehetetlent* a *lehetőségtől* elválaszták, s kizárólag az utolsóira fordíták figyelmöket, szakadatlanul haladnak. S im ez feladata a

philosophiának is.. Mert a szellem' lenjét szintűgy nem ismerhetjük meg, mint nem az anyagét; a' mit felőle tudunk, csak az, hogy bizonyos tulajdonokkal bír, s bizonyos tünemények' színhelye;" e tulajdonok' meghatározása, s a tünemények' törvényei' fölfedezése az, mi a szellemtudományban lehetséges, a mivel tehát foglalkodnia kell. De eddig épen erre nem határozhatta el magát: az ok' és állomány' kérdései valának főleg azok, miknek megfejtésén fáradozott, s mert e tekintetben sikert nem érhetett, a szemlélődés' útjára csavargott, légvárat építve, miket az első szél szétrombolt.

A harmadik ok, mellynek a skót philosophusok a philosophia' hátramaradását tulajdonítják, azon zavar, mellybe e tudomány az által sülyesztetett, hogy a bölcseledők az *előleges ismereteket* akarák bebizonyítani, mint lia erre szükség volna, s a nélkül egy lépést sem lehetne előre tenni. Ha a dolgot közelebbről tekintjük, meggyőződünk, mikép ezen ismeretek minden képzeleteinkben, Ítéleteinkben, okoskodásainkban, szóval, minden ismeretben *és tudományban* előkerülnek; eszméletlenül alkalmazzuk azokat minden adott alkalommal, mert gondolkodásunk' törvényeinek alapjai. Senki nem is kétkedik igazságok felől, hogy p. o. semmi sem történik ok nélkül, minden tulajdonnak *állomány* az alapja stb.; mi azt hiszszük minden bizonyítás nélkül, sőt ellenállhatlanul, s itt a bizonyítás szintűly szükségtelen, mint magában lehetetlen, mert

az előleges igazságok minden bizonyítás' *tehetségé-*nek feltételei, mi oknál fogva *első igazságoknak*, az ész' szabályozó törvényeinek, vagy a közérzék' *elveinek* neveztetnek, elkülönözve azon ismeretek-től, mellyeket *szerzünk* s *bebizonyíthatunk*. Ez az ok, miért a többi tudományok, p. o. a physica, igazságait axiómákként előre felteszik, s egyedül adott esetekre alkalmazásokkal foglalkodnak. Csak a szellem' tudománya tett eddig kivételt, azoknak előre való bebizonyítását szükségesnek tartván; s mivel ez magában lehetetlenség, kétkedésre, sőt igazságaik' tagadására is vetemedek. Ezen hiba ártott a philosophiának talán mindenek között legtöb-bet, mert a lehetséges ismeretek' kinyomozása' gátlásán kívül, a tudományt a józan észszel is el-lenkezésbe hozá; olly igazságokat törekvén meg-mutatni, mikről senki sem kétkedik, s tagadni me-részeivén ollyakat, mellyeket mindenki hisz: minél fogva neveltség' tárgyává lett, s szükségkép elveszítő tekintetét.

S ím ezek azon okok, miknek a skót philoso-phusok a szellemtudomány' hátramaradását s azon roppant különbséget, melly kifejlődésére nézve, köztte s a természettan között mutatkozik, tulajdo-mták. Az első ok a philosophia' tárgyát, a máso-dik módszerét, a harmadik igazsága' feltételeit illeti. E' fonák helyzetből a philosophiát az igaz útra kel-lett téríteni, s a skót philosophusok hízelkedének magoknak, hogy:

1. Az emberi szellem' tudományát visszavezetek a tulajdonságok' ismeretére, s a tünemények' törvényei' meghatározására, a' szellem' egyedül tapasztalható, tehát megismerhető részére; s ennél fogva a tudomány' tárgyát meghatározzák.

2. Hogy ezen tárgy' ismerésmódját az észlelésre és behozásra (Induction) szoríták, s ennél fogva e tudomány' igazi módszerét kijegyzék.

3. Végre, hogy a szellemtudományt az előleges igazságok' vizsgálatától megszabadítván, a lehetlentől a lehetőséghez visszavezették, ezen igazságok' lajstromát legalább szerkeszteni törekvének, s így e tudomány' igazsága' feltételeit több szabatsággal valósíták.

Nézeteik szerint javításuk a philosophiára nézve hasonló ahhoz, mellyet BACON a természettudományokban eszközle; ők az észleleti módszert csak más tárgyra, a szellemre alkalmazzák, de hasonló móddal, szándékkal és céllal, mint ezt a természetbúvárok az anyagi tárgyak' természete, tulajdonságai s törvényei' meghatározásában használják, mi mellett nem kételkedtek, hogy a szellemtudomány is egyenlő eszközökkel s úton műveltetve, hasonló előmenetelt nyerend; s végre az igenleges tudományok' sorába lép, ha a philosophusok útmutatásokat őszintén elfogadják s állhatatosan követik.

A javítás' módja így meg levén határozva, két tárgy maradt még hátra magyarázatra: a szellemtudománytól várható *haszon*, s azon *nehézségek*

felvilágosítása, mellyeket a szellemtudománynak az anyagi természettől olly különböző tárgya az észlelésnek nyújt.

Az első pontra nézve REID és STEWART, a skót iskola' fejei, azt mondják: Akármint változék ismeretünk' tárgya, eszköze mindig egy és ugyan az t. i. szellemünk; s ezen eszközt természetesen annál biztosabban használhatjuk minden előforduló tárgyaknál, minél jobban ismerjük természetét, tulajdonságait s törvényeit.

A logicának haszna e tekintetben el van ismerve, gyökerei pedig szintúgy, mint a többi philosophiai tanítmányokéi, a szellemtudományban ágaznak szét. S végre a szellem nem csupa eszköz, hanem ismeretünk' *tárgya* is. *A nevelés és oktatás'* célja tehetségeink' kifejlesztése, ezen tudományok tehát előre felteszik a szellemtudomány' ismeretét. Szintezt lehet a *költészettről s ékesszólásról* mondani. Legnagyobb pedig cselekedetünk' eligazodására való befolyása; mert az *erkölcs- és jogtudomány* elvei a szellemtudományban gyökereznek, sőt e két tudomány igazán gyakorlati munkásságunkra' nézve szintaz, mi a logica a gondolkozásra. A második pontot illetőleg, a skót philosophusok megvallják, hogy a szellemtudomány' tárgya különböző levén a természettudományétól, használható módszere' alkalmazásának is némi sajátosságokkal kell bírnia. A természettudományok' tárgya az anyagi természet, a külvilág, mellyet *külső érzé-*

keinkkel veszünk észre; a szellemtudományé ellenben belső, csupán *eszméletünk* által észlelhető, s ezen ismeretmód szükségkép némi nehézségekkel van összekötve; mert 1) a szellem' munkálkodásai sokfélék s nagy sebességgel vonulnak el eszméletünk előtt; amellet nem következnek egyenként egymásra, hanem csoportosan járnak. 2) Csupán érett eszmélettel s teljesen kifejlett állapotban észlelhetők, tehát nem első csirájokban s fejlődők' egymásra következő fokozatai szerint. 3) Csak egyedet észlelhetünk: minmagunkat; azon különbségeket tehát, miket az egyediségek képeznek, egyedül behozás által határozhatjuk meg. 4.) Gyermeiségünkötől hozzá szokunk figyelmünket a kültárgyakra fordítani, s így csak erőlködve s állhatatosság által szokhatunk pillanatunk' belsönkre való fordításához. 5) A szellem' munkálkodása figyelmünket önmagától a tárgyra vezeti, mellyel foglalkodik, mi által a cél eltévesztetik; s végre 6) nyelvünk egészen anyagi, s így szellemi működéseket, törvényeket s tulajdonokat pontosan ki nem fejezhet, mi sok helytelenségnek szükségképeni kútfeje. Mind ezen nehézségeket megfontolván, látnivaló, mikép a szellem' helyes észlelése sok óvakodást, türelmet, hozzászokást s állhatatosságot kivan; némi *segítő eszközök*' szorgalmas használása mellett azonban ezen nehézségek nem meggyőzhetőek, s ezek a skót philosophusok szerint következők:

Először: A nyelv, gondolatink', érzésink' s akaratunk' jelképe (symbol), úgy szólván a lélektan' szókönyve; kitételei ennél fogva belső életünk' tüneteményei' megkülönböztetésére s meghatározására szolgálhatnak.

Másodszor: Szintezzen célra használhatjuk az emberek' cselekedeteit, mivel külső munkásságunk a belsőből ered, belső hajlamink' s tehetségeink' eredménye, s ennél fogva ezeknek magyarázatát elősegíti.

Harmadszor: A társaságban elterjedt vélemények és előítéletek, mik arra nézve, ami bennök közös és egyetemi, egyedül a közös és egyetemi természetből származhattak.

Negyedszer: A philosophia' históriája, melly mind azon kérdések' legteljesebb tára, mik az emberi természet felett támasztattak, s ha benne épen olly számosan hypothesisek s elvétett nézetek kerülnek is elő, ezek azokra nézve, kik okaikat ki-nyomozni képesek, nem lehetnek haszon nélkül.

Mind ezen segítő eszközök azonban csak *mel-
lékes* kútfejei a szellemtudománynak, s hasznok főleg az egyenes úton nyert eredmények' ellenőrzésében áll; ezen egyenes út pedig az *önészlelés* és törvényszerű *behozás*, melly a mellék eszközökkel használva, a skót bölcselkedők szerint, olly kétség-telenül vezet szellemünk' ismeretére, mint tagadhatatlan, hogy mind az, a' mit eddig ezen tekin-

tétben mint bizonyost kinyomozhatunk,' csupán ez úton szereztetett.

Az észlelés' alkalmazásában pedig a skót philosophusok következő, tervet követnek: Belső életünk olly tünemények' összeségét mutatja, mik több rendbeli elvek' eredményei; miután tehát a szellemtudománya célja a tünemények' törvényei' meghatározása, az észlelő' feladata nem más, mint: elemezés által a tünemények' egyszerű elveinek, azaz eredeti tehetségeink s azok' törvényeinek fölfedezése. Ha ez sikerűit, a tehetségek- s azok' törvényeikből a tüneményeket magyarázhatjuk, mivel belőlök erednek, általok szabályoztatnak. Az előleges igazságok ezen terv szerint csupán mint adatok s elvek használtatnak, a nélkül hogy fejtegetésük s megmutatásokba belé ereszkednénk, s ha mind ezt teljesítjük, Összesen együtt van, mit a skót bölcselkedők a philosophiai módszerről s használatáról mondanak.

Vége azon *fogalomra* kell figyelmeznünk, mellyet a skót philosophusok tudományokról képeznek. Ők a szellemtudományt nem tárták egyszerű dolognak, nem hívék, hogy azt egy hamar be lehetne végezni. Szemmel tartván a természettudományokat, mik két századi haladás után művelődésök' tetőpontjától még messze állottak; sőt igazán azt soha el sem is érhetik: úgy ítélték, mikép ez a szellemtudományyal sem lehet másképen, s hogy haladását a bölcselkedők, fáradhatlan észleléseik ál-

tal, csak lassan eszközölhetik. Magokat pedig, eléggé nem méltatható szerénységgel, csupán kézműveseknek tekintek, kik azon épülethez, mellyet csak az utókor emelhet, némi használható szereket hordanak össze, próbatételekkel elégedvén meg, s vizsgálataikat inkább egyes tehetségekre szorítván, mint hogy az egésznek összeállítását merészlették volna. Ők munkájokat csupán ideigleninek tarták, minek a jövő kor' fölfedezései által elmulaszthatlanul számos javításokat kell nyernie.

A skót iskola' tanítmányának ezen összevont előadása után, átmegyek nézetei' *bírálatára*, szintazon rendet követvén ebben, melly szerint a tant előterjesztem. Vizsgáljuk meg tehát

a) *a skót iskola nézeteit a philosophia fogalmáról.* — REID és STEWART a philosophiát új úton művelék, mellyen BACON után a természetbúvárok a physicát, azaz: az észlelést a szellem'tüneményeire alkalmazzák, hogy törvényeit megismerjék. Nekik áltáljában az egész philosophia *szellemtudomány*, s ezen név alatt műveltetik még napjainkban is nem csak Nagybritanniában, hanem ROYER-COLLARD' iskolai igazgatósága óta Franciaország' tudós iskoláiban is, midőn Németországban a philosophia SCHELLING', HEGEL' és számtalan mások' nézetei szerint, tisztán előleges tudomány, s KANT maga a' lélektant a philosophiához szoros értelemben nem is számítja.

Ha REID és STEWART' munkáit olvassuk – kikkél, mint a skót iskola' alapítóinál, tanítmánya' legtisztább előadását kell keresnünk – kiviláglik, mikép nézeteik a philosophia' *egészéről* nem eléggé világosak; STEWART különösen sajnálja, hogy BACON s D'ALEMBERT nézeteiket e tekintetben teljesen ki nem nyilatkoztatták, s a tudós világot a philosophiai tudomány' egészének teljes osztályozásával nem ajándékozá meg. REID szabatosan csupán a természettudományokat különözé el a philosophiától; STEWART a szellemtudományt a bonctannal (Anatomie) hasonlítja össze, azt állítván, hogy az szinte az a philosophiára nézve, mi ez az orvosi tudományokra. Teljesen azonban e pont iránt nem látszanak eligazodva lenni, ámbár e tudományt tagadhatlanul úgy adják elő, mint ha eligazodva volnának.

Alapban – ezt el kell ismernünk – nézeteik helyesek, mit itt annál is inkább újonnan ki kell tüntetnem, mivel megállapodott meggyőződése, hogy a philosophia, ingadozó állapotjából egyedül lélektani úton vergődhetik ki. E világban t. i. *hét rendbeli* lényegesen különböző tünemények mutatkoznak: a physicaiak vagy az anyag' tüneményei, miket, mint mondám, magunkon kívül külső érkeink által veszünk észre; és az értelem-és erkölcsbéliek, belsönkben, mellyeket eszméletünk' segítségével ismerünk meg. Minden lehető tudományos kérdések tehát az egyik vagy másik rendhez, vagy,

ha a kérdés vegyes, mind kettőhöz számíthatók. Fogjuk fel csak a kérdés' valódi természetét, s lehetetlen kétségeskednünk. Philosophiai a kérdés, ha feloldása az eszmélet' adataiból s szellemünk' tüneményeiből lehető; természettani, ha a külső érzékek' észrevételei- s az anyag' törvényeiből; közös, ha mind kettőből. Előleges fogalmink pedig mind a két tudomány' tárgyaira egyiránt alkalmaztatnak, mivel általában az ismeret és tudomány' lehetségének föltételei.

Hogy KANT a lélektant a philosophiai tudományokhoz, szoros értelemben véve, nem számítja, a skót iskola' nézeteivel, bármely ellenkezőnek lássék is első pillanatra, összeegyeztethető. A criticismus' alapja a lélektan, de KANT' ítélete szerint a szoros értelemben vett philosophia előleges tudomány, ő azt elvont, tapasztalás fölötti (transcendental) tanítmánynak nevezi, úgy hívén, hogy annak birodalma épen ott kezdődik, hol a tapasztalásé véget ér. Mivel tehát a lélektan belső szellemi életünk' tüneményeivel foglalkodik, azt fogalma szerint mint tapasztalati tudományt nem számíthatja a philosophiához: de a skót iskola sem állapodik meg a pusztá tapasztalásnál, hanem behozás által tehetségeink' tulajdonságait s törvényeit igyekszik meghatározni, az *egyetemi emberi természet'* elméleti és gyakorlati szabályaival együtt, s ez utolsó lépéssel már KANT' tapasztalásfeletti philosophiája' körébe nyomul belé, csakhogy a skótok főleg a

philosophia' utólagos elemét használják, KANT pedig az előleget.

b) *A skót iskola nézetei a philosophiai módszerről.* – REID és STEWART szerint a régi kor nem ismeré az észlelést, a philosophiát csupán szemlélődés! úton művelvén; BACON, így mondanak, hozá azt először divatba, s a természetbúvárok elfogadván tanácsát, törekvéseikben sikert érének, mit utánoznunk kell, hogy a philosophiára nézve hasonló gyümölcsöket arathassunk stb.

Itt szembetűnő a nagyítás. Hogy többeket ne nevezünk, SOCRATES, PLATON S ARISTOTELES, az emberi természet' szenvedelmes és lángeszű észlelői valának. A régiek tehát kétség kívül tetemesen tapasztaltak, de aligha igazi mód szerint. Magyarázzuk meg a dolgot.

Minden philosophiai kérdés, mint e munka' folytában egyszer már megjegyzem, vagy *elsőbbig lélektani természetii*g vagy *utóbbi, metaphysical*. Ez utolsók csupán az elsőbbiek által fejtethetnek meg, mi oknál fogva az ontológiához igazán csak a psychológián keresztül lehet jutnunk. De a metaphysical kérdések szerencsétlenségünkre *nagyobb érdekl* bírnak, s ez oka hogy a régi philosophusok a dolgot *megfordíták*, s a metaphysical kérdések' megfejtésébe ereszkedtek, a nélkül hogy arra elegendő lélektani adatok által fel lettek volna hatalmazva. Némi leg ugyan e tekintetben menthetők. A régi kor napjaink' tapasztalásával nem bírt, olly világosan te-

liát, mint mi, nem tudható, hogy a szemlélődés' sikere egyáltalában előrejáró tapasztalást tesz fel, s a távolabbi kérdések' feloldása egyedül a tettek' adataiból lehetséges. Mi óvakodóbbak vagyunk, mert botlásaikon okultunk. A különbség a skót és régi kor' bölcsekedői között tehát csak az, hogy ezek elegendő észlelések' hiányában szemlélődéshez folyamodtak, s a hypothesis és analógia' útján törekedtek boldogulni, s midőn ezen eszközök' sikeretlenségét észrevehék, észleléshez fogának ugyan, de csak *mellékesen*, pusztán a *metaphysicai kérdések'' feloldása végett*, tehát *elfogultan*, mert e szándék az észlelést *idegen célnak veté alá, s elrontá a tettel; tiszta felfogását*. A skót philosophusok' érdeme ellenben e tekintetben az, hogy a philosophiát azon útra igazíták, mellyen a természettudományok is szakadatlan előmeneteleket nyertek, s hogy azt a további kérdések' szolgátságából megszabadították. BACON, igen is, ezen utat már előttök jeleié ki, de *ők gyakorlatilag vivék ki javaslatát? egy egész tudományt alkotván*, mi annál fontosabb, mivel a philosophia csak ez úton várhatja igazi gyarapodását.

A mondottakból azonban nem akarom következtetni, hogy a philosophia a további metaphysical kérdésekkel ne foglalatostkodjék. A mi iránt eszünk kérdést támaszt, arra feleletet is kell adnia; illy tilalmat tehát nem szenved s nem is nyugszik míg, a legrosszabb esetben, meg nem győződik, hogy teljes feloldása az emberi tehetségek' korlátait

felülhaladja; mert ez is felelet: akkor legalább bizonyosak lehetünk, hogy e tekintetben semmi bizonyost nem tudhatunk, az emberiség' túl .nem hágható határain állunk, s győzhetlen tudatlanságunkban megnyugszunk. Az emberi ész úgy is csak akkor csatlódik, ha az igazság' feltételeit szemügyre nem veszi, ha elegendő adatok nélkül szemlélődik., s többet következtet, mint a mire a tapasztalás és előleges fogalmi által felhatalmaztatott. Kövessük e tekintetben a természettan' példáját: hol elegendő tapasztalások hiányzanak, ott a dolog' magyarázata addig felfüggesztetik, míg teljesebb tapasztalások azt fel nem világosítják.

c) *A skót iskola nézetei a philosophic? hatáiról.* Az emberi szellem' tüneményei' megismerése, a skót philosophusok szerint, a philosophia' feladata, s a kor, mellyből ki nem léphet a nélkül, hogy magát el ne rontaná. A skót iskola tehát a metaphysikai kérdéseket általában kiküszöböli, s STEWART e bánásmód' igazolására két okot hoz fel: először mivel a lélektani és metaphysikai kérdések egészen különböző természetűek, s ennél fogva egy egészbe Össze nem olvaszthatok; másodsor pedig, mivel ez utolsók természetüknél fogva feloldhatlanok lévén, másra mint hypothesisekre nem vezethetnek, mik a tettek' kérdéseikhez vegyítve, ezek' igenleges eredményének ártanak, a' philosophiát végtelen vitákba bonyolítják, s így tekintétét is csorbítják.

Ezen nézetben, úgy látszik, túlságos visszahatás mutatkozik a régi philosophia ellen. Ez, mint többször érintem, főleg a szemlélődést gyakorlá, az észlelés' elmulasztásával; a skót iskola ellenben visszaállítá az észlelést, de viszont a szemlélődést mód felett korlátozza. A philosophia pedig a szemlélődést szintúgy nem nélkülözheti, mint nem az észlelést, s az igazi út itt csak az, mi szerint a szemlélődés a tapasztalás' adatiból induljon ki s – mint mondám – többet ne következtessen, mint a mire ezek s eszünk' előleges fogalmai által jogosíttatik; így, ha a távolabbi kérdések a lélektaniak után vétetnek elő, s úgy magyaráztatnak, mint erre a tettek' észlelése jogosít; az igazság' teltételének elég van téve. Ha a skótok ezen szabályhoz kötik vizsgálódásaikat, az igazság teljesen részökön áll; de mivel a szemlélődést egészen számúzni törekvének, túl vitt észlelési szigorúságokban attól eltávoztak.

Itt kimondott ítéletem az empiristák' s némileg KANT' állításaival ellenkezik, bővebben kell tehát véleményemet kifejezmem. Az empiristák tagadják az ontológia' lehetőségét s előítéleteik szerint következetesen; mert ha a tapasztalás ismereteink' egyedüli kútfeje, úgy tapasztalhatatlan lények, igenis, nem létezhetnek. Tévelygésök – mint e rendszer' előadásakor kimutattam – az, hogy a tapasztalás ismeretünk' nem egyedüli kútfeje, hanem egyszersmind a gondolkodás is. Az észlelés csupán tüneményeket tárgyazhat, nem hat a dolgok' felületén túl,

s egyedül ezek' tulajdonságait határozhatja meg: de eszünk ezzel meg nem elégszik, minden tapasztaláson túl erőket s lényeket gondolván, miket nem láthatunk, s mikről mind e mellett legkevésbé sem kétkedik, hogy léteznek. Belső életünk' gondolkodás-, érzés és akaratbeli tüneményei' okának s állományának p. o. a lelket lenni állítja, s valóságosan létezőnek hiszi, ámbár a lélek az észre vevésnek és észlelésnek tárgya nem lehet; hasonlólag a' világ' végtelen jelenetei' sorát nyomozván, mik mint okok és okozatok egymástól függenek, hamarébb meg nem nyughatik, míg e feltételes és mulandó valóság' általános végső okát és állományát, az istent, nem képzei s valóságos létét nem hiszi. A kérdés itt az, helyesen teszi-e ezt eszünk? Az empiristák tagadják olly okokból, miknek helytelenségét kimutattam; KANT ellenben nem tagadja a lélek és isten' e szemlélődési úton következtetett létezésé' *tehetségét*, sőt megengedi e következtetés' alanyi *törvényszerűségét* is: de tagadja *tárgyilag os bizonyosságát*, mivel ezt eszünk egyedül belső alanyi alkotása' következtetésében, teszi, s ennél fogva más s különböző alkotással, mást s különbözőt következtetne, e tárgyakat máskép s különbözőleg gondolná. KANT' ezen állítása megrázkodtatá az elméket; de nem érdekli-e szintúgy érzékeink' tanúságát, mint az észét, s ennél fogva minden tudományokat épen azon mértékben mint az ontológiát? Eszünk' igazságai szintazon joggal igazságok, mint az érzékeket, s

épen azon tárgyilagos bizonyossággal bírnak: mivel eszünk szintolly eredeti tehetségünk, mint az érzékiség. Az ontológiának tehát szintolly lehetségesnek, igaznak s bizonyosnak kell lennie, mint a többi tudományoknak, feltéven hogy helyes módszer szerint, törvényes úton szerkesztetik. Tiszta fogalmakból kétség kívül ontológiát alkotni nem lehet, illy ontológia a regények' sorába tartoznék; igazságainak tetteken (Thatsachen) kell alapulni, szemlélődésünknek, a valónak során végig futva, a láthatóból a láthatatlanig nyomulnia, szóval az ontológiához a lélektan által kell jutnunk, s a mellett elég belátással s józan észszel bírunk, hogy magunkat üres képzeletnek által el ne hagyjuk ámíttatni. Eszünk a láthatóból igen is a láthatatlanba nyomulhat, de az eredmény, csupa *fölfedezés*, nem tudás, melly utolsó csak ott lehetséges, hol a tárgyakat érzékeinkkel és eszünkkel ismerhetjük meg; az ész elválva az érzékektől csak eszményi ismeretet nyújthat, melly, ha az érzékek' valóságos, a tüneményeket illető ismeretével szemlélhetőségre nézve az összehasonlítást ki nem állhatja is, fontosságra nézve azt kétségkívül felülmúlja; mivel a tünemények' végső okait, lényét és állományát tárgyazza, s így általában minden ismeretünknek' alapja s befejező talpköve.

Ha tehát a skót bölcselkedők másképp igazságos felhevültökben a szemlélődő philosophia' túlságai iránt, az ontológia' lehetőségét tagadták, kétség ki-

vül magok is túlságba estek, visszahatások a mértéket felülhaladta, mint a ki 10 lábnyi árkot keresztül akar ugrani, s 12 lábnyit ugrik, csak hogy célját bizonyosan elérje; de azért ők az érzékfeletti igazságokat nem tagadják, s helyzetükben túlságok is menthető.

d) *A shot philosophusok? nézetei a philosophiának igazsága feltételeiről.* Criticám itt főleg két pontot tárgyazand: először felvilágosítani törekszem a skótok' tanítmányát az előleges igazságokról, s másodsor: megvizsgálom melyly értelemben tárták az előleges igazságokat minden tudomány' feltételének, s melyly pontig igazak állításaik.

Az előleges fogalmakat már a régi kor ismeré. ARISTOTELES' categoriai e tekintetben híresek; de teljesen rendezve s osztályozva azokat csak KANT adá elő. REIDnél még sok hiány s zavar uralkodik, ámbar tévelygéstől ment, mert alapban nézete megegyezik KANTéval. Minden ismereteinkben t. i. előleges és utólagos ismeretek vegyesen kerülnek elő. Az utólagos ismeretek a *tárgyakat* állítják előnkbe, az előlegesek által pedig azokat *magyarázzuk*; mindkét rendbeliek *ismeretet* és *hitet* foglalnak magokban; az első *való ismeretet*, mert tárgyaik érzékek által felfoghatók; az utóbbiak *eszményit*, mert tárgyaikat csak eszünkkel gondoljuk. Hitünk pedig szellemünk' ezen különböző ismeretmódjai' bizonyossága iránt *egyenlő*, mert – mint már többször érintem – mindkét kútfő egyformán eredeti.

Nem egyezhetem tehát azon bölcsekedőkkel, kik a skót philosophusokat azért gáncsolák, hogy az előleges igazságokat a *közérzett* (common sense) igazságainak nevezek. Ok ezen kitételrel csak azt akarák mondani, hogy nem *szerzettek*’ hanem eredetiek, mint az érzékiek. Kitételeik, az igaz, habozok, mert majd „az emberi hit’ alapelveiről,’ majd pedig „előleges igazságokról” szólnak. Az újabb philosophiában ők valának az első, kik azokat meghatározni próbálák, s a kezdet nem bírhat, a tetőpont’ tökélyével. Köztök s KANT között más különbség e tekintetben nincs annál mint, hogy ez utolsó kivivé, mit ők kezdtettek, s az előleges igazságok’ rendezett lajstromát adá, mi náluk még toredék. Gáncsoltattak továbbá azon állításokért, hogy az előleges igazságokat *öszönileg hiszszük*, hogy bebizonyíthatlanok, s minden ez iránti törekvés sikereden és hiábavaló Ez utolsó tekintetben különösen a németektől *lusta észszel* vádoltattak. De ki nem látja, hogy a felebbi kitétel képes, különben igen is helytelen volna, mivel az állatiság’ tulajdonait a szellemre alkalmazni nem lehet, az előleges igazságok pedig, mintáz eredetiek általjában, valóban bebizonyíthatlanok, mert magok is első elvei, feltételei a bebizonyításnak.

Kénytelen vagyok itt még egyszer KANThoz visszajöni: ő, mint elébb mondám, vizsgálat alá vévé az előleges igazságok’ tárgyilagos bizonyosságát, kérdezőn: általános-e ismeretünk, vagy korlátolt,

véges? azaz, úgy ismerjük-e meg a dolgokat, mint tárgyilagosságtanban, magokban, vannak, vagy egyedül mint azokat korlátozott alanyiségünk szerint *gondolhatjuk*? Ő ez utolsót állítja. Semmi sem ellenkezik annyira a skót philosophusok' szellemével mint ezen, szerintök túlságos, kételkedés; ők ezt *eszalósságnek, metaphysicai kórságnak* nevezik.

KANTnak azonban egy tekintetben igazán van. Ha az ész kérdéseket támaszt, kénytelen feloldásba beleereszkedni. S ismereteink tagadhatlanul nem általánosak, hanem végesek. De mit jelent ez? Annyit-e hogy tárgyilagosságtanban szűkölködnek, hogy csalódások? Nem, de hogy nem isteniek, hanem emberfélék. Sőt *eszméinkben* talán az általános ismeret' formáit bírjuk, melyeket érzékeink' anyaga még be nem tölthet. Ha ez így nem volna, vég nélküli tökéletesülhetésünket is alig foghatnók meg sőt mi hisszük és reméljük, hogy egykor „midőn szemünkről a fátyol leesik,” a teljes igazság' birtokába jutunk. Akármint legyen azonban e dolog – mert itt csak sejtés foglalhat helyt – annyi bizonyos, KAIYV' ezen *állítás*a a német philosophiát rendkívüli merényekre sarkalá. Megdöbbenve ezen, mint hívék, az emberi ismeretet áltáljában fenyegető kételkedéstől, összeszedek minden erejeiket, hogy az általános ismeretet kiállítsák, s hogy tárgyilagosságtan igazsága iránt kételkedés ne támadhasson, az eszményinek és valónak, gondolat- és tárgyának *azonsága* tétetett fel előre. Ezen általános igazság' ígéréte a

paradicsomi kígyó' hitegetéséhez hasonló, s következése szint az: nyugodt meggyőződésünk' paradicsomának elvesztése Elcsábítottunk az isteni ismeret' kecségettetése által, s ha azt el nem érhetjük, emberi korlátainkbani megnyugovásunk szétenyészik, s nem marad hátra egyéb, mint a csalatás' elégedetlensége s a kétkedés. Itt viszont a skót bölcselkedők' oldalaira kell lépünk. Isteni ismeret után törekedni igen is esztelenség, s mivel az, szintolly esztelenség kétségbe esni a felett, hogy emberek vagyunk. S valóban, nem szint ezen helyzetben vagyunk-e minden eszméssel, mik az emberi rendeltetést képezik; a boldogság s erény' eszméjével, szintúgy, mint az igazságéval? Általános boldogságot szintúgy nem érhetünk el, mint nem erkölcsi tökélyt, nem min magunkra, s nem a nemzetek' társasági egyesülésére nézve: de végetlen eszmék' elérése nem is lehet véges lények' célja, hanem csak végnélküli *közeledés* azokhoz, *haladás* az igazban, jólétben és jóban. Ez lehetséges, sőt kötelesség; a lehetetlent csak az eszelős hajhászsa.

Mind ezeknél fogva a skót iskola' érdemei a philosophia körül röviden e három pontba összevonhatók:

1. Hogy a szellemre nézve egy, tetteken alapuló tudományt állíta ki, mint azt a literatúra, az anyagot illetve, a természettanban bírja. Az esz-

me ez iránt ugyan már elébb el vala készítve, csirája már DESCARTESban, még szembetűnőbben LOCKEban, mutatkozott: de ők valának elsők, kik ezen szellemben egy egész tudományt alkottak, egész terjedelemben, minden következőkkel, s oily világozással, hogy az a tudós világtól elfogadtatott, s a világliteratúrában helyt nyere.

2. Hogy az igazi módszert a philosophiába gyakorlatilag behozák. A nézet ugyan elottok is már terjengett, különösen LOCKE meg vala győződve, mikép a metaphysicai kérdések' feloldása az emberi szellem' eredeti hajlama' s törvényei' megismerésétől függ: nekik azonban a kivitel és siker tulajdonítandó, ők tevék a lélektant a philosophia' alaptudományává.

3. Hogy ezen módszert, idegen célok által nem zavarva, őszintén és elfogulatlanul az emberi szellem' természete, tulajdonságai s törvényei' kinyomozására alkalmazzák, mint azt a természetbúvárok az anyag' megismerésére használják.

M Á S O D I K S Z A K A S Z .

A NÉMET PHILOSOPHIA.

Utunk egészen különböző vidékre vezet. Az angol nép –mint a francia – élénken forog a gyakorlati életben, s ennél fogva a tapasztalástól és valóságtól el nem szakadhat; a német nemzet ellenben political feldaraboltságában, *mint egész*, political étellel sem bír, írói az életből kiszorítva szoba-tudósokká válnak, ösztönözve az e nemzetnek saját szemlélődési szellemtől, gondolat-világjokban egészen elmerülnek. A tapasztalás által nem korlátozott szemlélődés pedig természeténél fogva olly szabad, mint a képzelődés, s mint ez, *alanyi szint* ölt, minél fogva nem csodálhatni, ha Németországban nem uralkodik egy philosophia, mint Nagybritanniában, hanem sok féle, sőt annyi, a mennyi a jelesebb szemlélődő; s a helyett hogy e tudományt szakadatlanul művelnék, a követők ott folytatva, hol elődeik azt elhagyták: kiki előről kezdi dolgát, s végre az eredetiség- vadászás és rendszerkórság egész philosophiai anarchiát szül. Eredetiségöket pedig nem csak a tartalom, hanem az előadás által is tüntetik ki. Az

angolok és franciák e tekintetben a lehetőségig népszerűek igyekeznek lenni, a *gondolat' fontosságában* keresvén érdemöket, melly tekintetben REID és STEWART mintáink lehetnek; a német legújabb philosophiai iskolák ellenben a *szóban*. REIMARUS, MENDELSSOHN, GARVE eltűntek, s velők a világos német philosophia' napjai; érthető előadások' helyébe olly badar beszéd lépett, melly – mint minden magába zárt testület' szólásmódja – sajátképen csak a beavatottaktól értetik. A skót iskola' tanítmánya belső igazságánál s köz érthetőségénél fogva, túl hágá a csatornát, s meghódítá Franciaországot; midőn a FICHTE, SCHELLING és HEGELféle, homályossága miatt más nyelvre át nem fordítható, s a német beszéd' körén túl nem ronthatva, sőt abba mintegy belébűvölve, láttatja rejtélyes csoda mutatványait, eleinte bámulást gerjesztve, zajjal s tapssal fogadtatva; de titka' fölfedezése után a sokaság némán s elégületlenül · eltávozik. CICERO' mondása: „Opinionum commenta delet dies, naturae iudicia confirmât” FICHTÉT rég eltemette, s most SCHELLING és HEGEL állanak e megvesztegethelen bírószek előtt.

Mind ezen helytelenségek mellett azonban, mi-
ket itt tartózkodás nélkül ki kellett jelelnünk, az igazsággal összeegyezőleg szintolly őszintén meg kell vallanunk: mikép Németország, a philosophiára nézve, tagadhatlanul az újabb kor' *classicus földje*. Ha a philosophálás másutt olly óriási túlságokra nem fa-

kadt is, ha sehol olly képtelenségekre nem vetemedt: olly dús és sokféle virága kifejlődést sem mutat sehol, sehol – legalább eddig – olly pompás gyümölcsöket. Gazdagságára a német philosophiát csak a' régi göröggel lehet összehasonlítani; s ha jelenkorunkban annak fő iránya elcsüggesztő is, a criticismus' művelői fentartják reményeinket. KANT kétség kívül az újabb kor' legnagyobb philosophusa, a keresztény philosophiara nézve az, mi PLATO és ARISTOTELES a régire. Bámulást gerjeszt azon elemzés, mellynek az emberi szellemet aláveti, ő annak eredeti formáit teljesen kijelelé, birodalmának, hogy így szóljak, teljes topographiáját adá; azért ő az, kit jelenkorunkban mindenek előtt szükség tekintetbe vennünk, s nem lehet a philosophiában, e tudomány' jelen kifejlődési fokán, eligazodva, ki támasztott kérdéseire nem tud feleletet adni. E vázlatomban tehát kivált *őt* kelle szemügyre vennem, s azokat *kik vizsgalatait napjainkban folytatják* y elhagyva JACOBI és KOPPEN' érzeményi philosophiáját, BOUTEKWEK' apodicticáját, BARDILnak az általánosból kifejtettrendszerét, és SCHULZE' antidogmatismusát: mert mind ezen nézetek már a rendszerek' előadásában fejtegettetek, vagy hatásaikra nézve napjainkban elenyésztek. Sőt első okomnál fogva hallgatással mellőzném el itt még a legújabb általános philosophiát is, ha ezen philosophia történetesen épen napi renden nincs: célom pedig a német philosophia' *fő iránya'* kitüntetése lévén, minden

méltatás nélkül nem hagyhattam; de hogy magamat ne ismételjem, itt főleg csak *külső történeti viszonyait* kellett kitüntetnem.

A német philosophiát LEIBNITZtől szokták kezdeni, mert ő állítá azt önálló független lábra, DESCARTES' nyomdokit követve, tehát a rationalismus' szellemében. LEIBNITZ, minden polyhistorsága mellett – mely a tudományok' egész tömegére terjeszkedett ugyan ki, de legtöbb erőt a mathesis és philosophiára fordítván – rendszert nem alkotott, találékony esze inkább új nézeteket, eszméket, intéseket és hypothesiseket szóra szét, mint megannyi szikrát, teljes kifejtésüket s rendezesöket másokra hagyván. WOLF vala ezen rendező, eredeti, találékony észszel nem bíró, de rendszeressel ritka tökélyben. Az újabb bölcselkedők közt ő *az első*, ki a philosophiai tudományok' *teljes encyclopaediáját* dolgozá ki, a német egyetemeknél pedig *nemzeti nyelven* készült tanító könyveivel a scholastica philosophiát kiszorítá. Módszere az általa elhíresült *mathematical*, mely alatt a logica szigorú alkalmazását a philosophiai tárgyakra érté, s minél fogva az ellenmondás'elve minden – tárgyilagosszintúgy, mint alanyi – igazságnak és ismeretnek talpkövévé állíttatott fel. S ím ez gyökeres hibája. A mathesis' tárgyai pusztá mennyiségi vagy nagysági *viszonyok*, miknek meghatározása előleges úton teljesen sikerül, mivel ezen viszonyok gondolatban és valóságban *szintazok*. Három ember, ló, vagy alma ösz-

szeadva, egymástól elvonva, vagy sokszorozva, szintazon eredményt adja, akár ezt a tárgyakkal valóságban, akár számokkal, fejünkben, vesszük elő. Valamelly háromszeg' szögei' meghatározása a föld' színén, papiroson, vagy fejünkben ugyan azon mimikálódás. Ellenben a philosophia való tárgyakkal, létel s ennek hatásai' magyarázatával foglalkodik, a gondolat itt nem a tárgy maga, a gondolt lét nem a való lét; azért a tárgyakat is csak észlelés által ismerhetjük meg, s előleges fogalminkat az észreállítás által nyújtott anyagra alkalmaznunk kell, ha nem akarjuk, hogy magyarázatunk üres formális-mussá váljék. A mathematicai módszer tehát a philosophiára, tárgya' különbsége miatt, egy átaljában nem alkalmazható, s WOLF azt használván, a leggonoszabb formalismusba sülyedt. Munkái duzzadnak üres, pusztán névbeli, határozatoktól, s megmutatásai s osztályozásának nincs hossza vége, melly pedantság minden elméleti, kivált metaphysical, vizsgálatokat végre utálatosakká tett. Logikai dogmatismusának ürességét, KANT ugyan alaposan kimutatá; de ez mélyebben gyökerezik a német nemzet' szellemében mint hogy azt egy vágással egészen ki lehetett volna irtani, azért a németek mint előtte, úgy utána is, szemlélődnek, dogmatizálnak, előljáró tapasztalás nélkül, pusztán előleges fogalmakra támaszkodva; a rendszerkørságot pedig WOLF hazájában úgy szólván megörökösíté.

WOLF' dogmatismusa és HUME' scepticismusa

felébreszttek KANTot, ki híres criticáival, a LOCKE által szóba hozott vizsgálatokat *az emberi ismeret' kútfejei- s határaitól* befejezni szándékozték, s az első ellen a tapasztalás' mellőzhetlenségét ismeretünkben, a második ellen pedig előleges fogalmink' eredeti törvényességét bizonyítja be. Lássuk azt bővebben. WOLF' pusztán logikai, szemlélődésen alapuló dogmatismusa ellen, KANT, mint mondám, a tapasztalás' jogait védi. A tiszta ész' criticájának fő tétele: *hogy merő fogalmakból a valót* (vagy kitétele szerint a léteit) *meg nem ismerhetjük.* Ezt bizonyítóig, megkülönbözteti szellemünk' *fogékony-ságát, önmunkásságától,* megmutatván hogy az ismeret' *anyagát* érzékeink, *formáját* pedig előleges fogalmink által nyerjük, minél fogva minden ismeret áltáljában csak úgy lehetséges, ha először: a megismerendő tárgy általunk *észrevéteit,* s másodsor: ha azt ismeretlenségünk' *törvényei által meghatározhatjuk.* KANT ezen elméletében a *tiszta gondolkodást* a *tárgyilagos ismerettől* élesen megkülönbözteti. *Érzékiségünk* szerinte *nem gondolhat, az értelem észre nem vehet.* Az érzékek csupán a dolgok' *tüneményeit* veszik észre, nem a *lényt,* vagy kitétele szerint *a dolgot magában* (noumenon); az ész ennél fogva csak a *tüneményeket ismerheti meg* s elméletileg, tárgyilagos igazsággal, a *tapasztaláson felül nem emelkedhetik.* Az előleges formák, millyenek az érzékiségre nézve a *tér és idő* tiszta – pusztán bennünk levő – szemléletei, az

értelem' *categoriai* s az ész' *eszmei*, egyedül az észre-
 vevéésre s szemléletre vitetnek, azok nélkül *üres*
alanyi formák, merő *feltételei az ismeret' tehet-*
ségének, miknek alkalmazása s haszna tehát *a lehe-*
tő tapasztaláson túl nem hághat. A categoriák en-
 nél fogva magokban, a nélkül hogy az érzékiség'
 tiszta tért s időt illető szemlélődéseivel egyesülve, az
 észrevevéésre vitetnének s ennek az érzékiség által
 nyújtott anyaga által megtöltetnének, *üres formák*,
 mik *ismeretet nem adnak*; mi még inkább az ész'
 eszméiről áll, mivel általános tárgyaik minden ta-
 pasztaláson túl vannak.

KANT' ezen elmélete szerint tehát minden is-
 meretünk *csak a' tapasztalható világraorú szl.*
 Megengedi ugyan, hogy eszünk az ok', okozat', ál-
 lomány' és egység' törvényei által vezetve, Önkény-
 telenül a tüneményeken túl emelkedik, s előleges
 törvényeire támaszkodva, minden észrevevésnek
 elérhetlen lényeket – mint a lélek és isten – nem
 csak gondol, hanem teljes hittel valóságukat is előre
 felteszi: de mind ez szerinte *csalóka dialecticai látszat*
 (Schein); mivel az ész' eriticája által bizonyossá té-
 tetünk, hogy ember *illy tudomást soha sem nyer-*
het, a tapasztaláson túl rá nézve *üres térnél* más nem
 létező. S a mint érzékfeletti lények meg nem is-
 merhetők, úgy *be sem bizonyíthatok*. E tekintet-
 ben KANT a tiszta ész' criticájában megbírálja az
 isten' léte' bebizonyítására használtatni szokott ontolo-
 giai, cosmologiai és physico-theologiai bizonyla-

tokát, megmutatni törekedvén, hogy *kérelmie*k, t. i. előre feltevők azt, mit épen bebizonyítani kellene. Mert nézete szerint az elméleti ész önmagával ellenmondásba jő, ha érzékfeletti dolgokat fejtegetni, azokat megismerni, s rólok mint valóságos tárgyakról valamit állítani merészelj s hogy ezen nézetét teljesen bebizonyítsa, kimutatja ezen ellenmondásokat, az elhíresült, általa úgy nevezett *antinómiákban*. HUME ellen előleges fogalmink' eredetiségét, azaz a tapasztalástól nem függésüket kelle KANTnak megmutatni, mit ő ellenmondhatlan okokkal tett is⁴ mellyekből kisül, hogy azok nem csak a tapasztalásból nem származnak⁵ hanem megfordítva, *a tapasztalás maga* egyedül alkalmazások által *lehetséges*. KANT tehát HUME' scepticismusa' alapját igen is megsemmisíté, de ebbeli elmélete némi *fél idealismust* (transcendentalisnak nevezi azt) alapít meg, mellyel a kétkedés' egy új neme' támasztására igen könnyen félre élhetni. Előleges fogalmink t. i. szrinte – mint már érintők – nem csak a tapasztaláson túl bizonyos tárgyilagos igazsággal nem bírnak, hanem *alanyi természetűek* is. Mi, tanítmánya szerint, nem ismerjük meg a *dolgokat*, hanem csak *tüneményeiket*, s nem mint a dolgok *magokban vannak*, hanem csak a mint azokat *gondolhatjuk*. Tehát nem a tárgyak szabják meg ismeretink' minőségét, hanem alanyi ismeret-formáink; az ember belülről kifelé nézi a világot, s nézete s annak törvényei *szabnak törvényt a tapasztalásnak*,

sőt magának a természetnek, mivel minden tapasztalás, s így minden természetismeret, csak általok lehetséges, s ennél fogva szükségkép eredeti ismeret-formáink' minőségét ölti magára, mi annál bizonyosabb, mivel ismerettörvényeink a természet' körében tárgyilagos igazsággal bírnak. *)

Átmegeyek KANT' *gyakorlati nézeteire*. A gyakorlati ész önkényünket a *kötelesség* és *jog* eszméi

- ‘) Idézetekkel olvasottságot fitogtatni, textusomat eldarabolni s tarkázni nem szeretem, mindazáltal az itt mondottakat még is szükségesnek tartom bebizonyítani. A sok helyek közül szolgáljon erre ez egy: Im. Kants *sämmt. Schrift*, herausg. von K. Rosenkranz u. Fr. Wilh. Schubert. Leipzig, Leopold Voss. 1838. 2t. Th. 114. lap. „So übertrieben, so windersinnig es also auch lautet zu sagen: *der Verstand ist selbst der Quell der Gesetze der Natur, und mithin der formalen Einheit der Natur, so richtig und dem Gegenstande, nähmlich der Erfahrung angemessen ist gleichwohl eine solche Behauptung*. Zwar können empirische Gesetze, als solche, ihren Ursprung keineswegs vom reinen Verstande herleiten, so wenig als die unermessliche Mannigfaltigkeit der Erscheinungen aus der reinen Form der sinnlichen Anschauung hinlänglich begriffen werden kann. Aber *alle empirischen Gesetze sind nur besondere Bestimmungen der reinen Gesetze des Verstandes, unter welchen und nach deren Norm jene allererst möglich sind, und die Erscheinungen eine gesetzliche Form annehmen*, so wie auch alle Erscheinungen, ungeachtet der Verschiedenheit ihrer empirischen Form, dennoch jederzeit den Bedingungen der reinen Form der Sinnlichkeit gema'sz seyn müssen.”

által szabályozza; törvényei *előlegesek*, s azt határozzók a *minek lennie kell*: midőn az elméleti ész magyarázza azt a *mi van*. A gyakorlati ész *önt örvényhozó* (autonomisch), s *akaratumk' formáját* szabja meg, a *szabadságot* előre feltétven. Az erkölcsi törvény pedig rávitelesen az empiricailag határozható önkényre, mint *általános kellés* (categorischer Imperativ) jelenik meg, minden észszerű akaratnak szigorú szükségességgel *egyetemi törvényességet* hagyván meg, s ez által a cselekedetek' legfőbb célját jelelvén ki, melly nem jó indulatú érzemény, hanem a *törvény' tisztelete*; minél fogva az ember' *erénye*, akaratja' szabad erkölcsi erejében áll, kötelességei' teljesítését illetőleg; vagy esze' hatalmában, érzéki természetünk' önséges ösztönei- s kívánságainak az ész' törvényei alá rendelésében. A boldogságra való törekvésre, lelkismeret- s eszünk által, KANT szerint, nem köteleztetünk, mivel ezt érzéki természetünknel fogva úgy sem mulaszthatjuk el; az erkölcsi törvény pedig e tekintetben csak azt kívánja: hogy ebbeli cselekedeteink a kötelességgel s joggal ne ellenkezzenek.

A vallás' eszméi, miknek tárgyait KANT elméletileg megmutathatlanoknak lenni állítja, a gyakorlati ész által nyernek bizonyosságot. E tekintetben „gyakorlati követeléseit” (Postulate der praktischen Vernunft) híresek, s megérdemlik hogy néhány szóval említettessenek. Eszünk, mond ő, a jónak valószínűsítésére *általános parancsok* által kötelez; azonban

anyagi szükségképeni törvényeknek alá vetett világban élünk, mint részei a természetnek, sőt általa halván. Ha tehát ezen anyagi mindenség pusztá érzéki szükségképen! törvények alá volna vetve s felsőbb irányban (tőlünk lát- s tapasztalhatatlanul) nem egyszersmind erkölcsieknek is: úgy erkölcsi céloknak, s ennél fogva a jónak, valósítása lehetetlenné válnék. Erre azonban eszünk s lelkismeretünk, mint mondánk, általánosan kötelez, s mivel minmagunkat ezen köteleesség alól semmiképen ki nem vonhatjuk: kénytelenek vagyunk előre feltenni, hogy a tapasztalható világrénd felett, *végső irányzatban, egy erkölcsi rend* valóságosan létezik; mely *az erkölcsi célok' létesülését lehetségessé teszi s biztosítja*. Erkölcsi világrénd azonban *erkölcsi törvényhozó s alkotó* nélkül gondolhatatlan: tehát létezik oly erkölcsi lény, az erkölcsi világ' törvényhozója és alkotója, *létezik isten*, – A lélek' halhatatlan sága' követelését továbbá így fejt ki: Minden erkölcsi parancsok abban pontosainak össze, hogy folyton nemesülni törekedjünk, vég nélkül tökéletesüljünk. Ezen kötelezésnek azonban nem tehetnénk eleget, ha életünk *véges* volna. Hogy tehát gondolkodva és cselekedve gyakorlati eszünk s lelkismeretünk' elutasíthatlan parancsaival összeegyeztetésben maradassunk, kénytelenítettünk előre feltenni, hogy létesülhetési feltételek igaz s valóságos; azaz hogy *halhatatlanok* vagyunk. Legegyszerűbben foly végre az erkölcsi törvényből *akaratumk' szabadsága*. Ha egyáltalá-

ban a jót *kell* valósítnunk, úgy magától értetik, hogy ezt *tehetjük is*, hogy szellemi tekintetben az anyagiság' kénytelenségének alá nem vagyunk vetve, hanem hogy akaratunk *szabad*. – De bíráljuk már meg KANT' ezen elméleti és gyakorlati tételeit, legalább főbb pontjaikban.

KANT' jó munkái, mellyekben itt közlött elméletét előadá: a „Tiszta-, és a „Gyakorlati ész eriticái”. Az *észéi* Ezen szó' határozatlansága s majd bővebb majd szorosabb értelemben vétele, a német philosophiában sok zavart okoz. A skót philosophusok *emberi szellemről* beszélnek, s' ezen kitéte helyesebb. Így KANTnak szellemünk' tehetségei' osztályozásában is, az ész *kétszer* fordul elő. Egyetemi értelemben magában foglalja az érzékiséget, értelmet és az észet szorosán véve, mint az eszmék' tehetségét. Első helyen tehát szellem helyett áll, s így is kellene, zavar' elkerülése végett, beszélünk. – Az észet továbbá KANT *elméletire* és *gyakorlatira* osztja fel, ő, a *legelső*; s ezen megkülönböztetése természetünk' mélyéből van merítve, Csak kár hogy tanítmánya szerint elméleti és gyakorlati eszünk egymással némileg *ellenmondásban állanak*. Elméleti eszünk az *igazat* igyekszik meghatározni, s midőn ennek okait nyomozná, minden belső tüneményeink' alapját szabad, halhatatlan lélekben helyezi, a külső jelenetekéit, egy általános lényben, az istenben. Színt' ezen eredményre akad gyakorlati eszünk is, a jónak valósulhatását lehetségesnek nem tarthatván,

ha szint ezen eszmék' tárgyai' valóságát előre fel nem (eszi. Az ész' eredménye tehát mindkét tekintetben szintaz, s KANT a gyakorlati ész' követeléseit helyesli, de nem az elméletiét, mint ha *a gyakorlati ész nem volna szintazon tehetség, mint az elméleti, s ennek törvényei szint azon tárgyilagós törvényességgel nem bírnának mint amazéi*. A nagy gondolkodó e tekintetben az ész't világosan az *értelemmel* cserélé fel. Az értelem, igen is, nem bír *eredeti* igazsággal, hanem azt vagy az érzéktől, vagy az ész' előleges fogalmaitól nyeri; mert az érzékiség által adott anyagra a gondolkodás' törvényeit ítélve alkalmazza; de ezen gondolkodás-törvények szint azon tárgyilagós bizonyossággal bírnak, mint az érzékek' tanúságai. KANT' alap tévedése itt az: hogy előleges fogalminkat *alanyiaknak tartja*; ez rontja el elmélete' egész eredményét. Ha ezek pusztán alanyiak volnának, úgy tárgyilagós igazságukról, igen is, nem lehetnénk bizonyosak. De kérdezem: *egyedig személyes* természetünkhöz tartoznak-e ezen formák, vagy az *egyetemes emberi* természethez? A *figyelem, ítélet, akarat* egyediek, személyesek; mert minden egyedben vagy személyben különbözők; de az ész' előleges fogalmai és eszméi, úgy mint az érzékek' eredeti formái, minden emberben *egyenlők s szintazok*. Ha tehát ennél fogva minden ember némileg másképp figyelmez, ítél, akar, s épen ez oknál fogva hibásan s tévelyegve is ítélhet és akarhat – sőt egyedül e tekintetben, mert csu-

pán ez önkényünk' a tévelyeghetésnek alá vetett köre —: úgy ellenben abban, mi eredeti tehetségeink' formáit illeti, különbség nincsen; kiki egyenlően, a tér és idő' formái szerint szemléli a világ' tüneményeit; kiki szintazon előleges fogalmak által gondol, s ismerete' egészét eszmék szerint rendezi s foglalja egységbe. E tekintetben tehát senki nem is hibázhat, mivel e tárgyak túl vannak az önkény' befolyásán, s mint egyetemi emberi természetünk' eredeti s változhatlan ismeretformái, szükségkép tárgyilagos igazsággal bírnak; s épen olly joggal, mint gyakorlati eszünk' erkölcsi parancsai, kötelező törvényességgel. Sőt az okság, állomány stb előleges fogalmink abban is a gyakorlati ész' törvényeihez egyáltalában hasonlók, hogy *egyetemiek*, sőt általánosak, azaz *kivételt nem szenvedők*. Ebben áll egész lényök. Minden okozatnak okának kell lenni, tulajdonnak állományon alapulnia, áltáljában, minden kivétel nélkül: akár érzékeink által észrevehetők, akár nem, nekünk ezt szükségkép következtetnünk kell, s ha az okot és állományt a tapasztalásban nem találjuk, túl a tapasztaláson kénytelenítettünk azt gondolni. Az isten' léte' cosmologiai s physico-theologiai megmutatásai tehát állanak, csak általok többet ne következtessünk mint a mire előleges fogalmink felhatalmaznak. KANT' állítása tehát: hogy a szemlélődés törvényesen a tapasztaláson túl nem hághat, helytelen. De azért a tiszta (logikai) és tárgyilagos (metaphysicai) gondolkodás' *különbsége* áll;

mert előleges fogalmink a tapasztalás' anyaga nélkül merő üres formák, s valóságos ismeretet nem nyújthatnak. Általában, ki KANT' criticáit olvassa, állandóan szeme előtt tartsa, hogy az ismeret alatt mindig a *valóságos* ismeretet érti, s ha ennek következésében azt állítja, mikép tiszta fogalmak által ez nem szereshető, az nem mond egyebet annál: hogy az érzékfelettit érzékeink által észre nem vehetjük, s a mit csak gondolunk, *érzéki szemlélhetőséggel, tehát* valósággal nem bír. Ez kétségtelen! De előleges fogalmink, mint már többször bebizonyítani, *eszményi ismerettel s igazsággal* bírnak, s ezen igazság *tárgyilagossága*; mert ha az nem volna, igazság sem lehetne. Minden ebbeli kétség' végkepeni elhárítása végett csak arra emlékeztetem az olvasót, mikép mi vizsgálódásainkban előleges fogalmainkat nem csak a philosophiában, hanem a természettanban is egyformán használjuk, a nélkül hogy alkalmazásuk' törvényessége ellen ez utolsó irányban kételkedés támadna. A természet' hatásai' okát tudnillik szintúgy észre nem vehetjük, mint nem belső gondolkodási, érzési és akarati tüneményeink' belső állományát. Az *erők*, mik által a' természetben minden történik, nem láthatók, hallhatók, szagolhatók, stb, mint nem bennünk a *lélek*; mindkettő csak gondolati dolog s ez iránti meggyőződésünk bizonyosan nem valóságos (érzéki) ismeret. De kételkedünk-e azért p. o. a villany- vagy mágneseid *valóságán*? Hogy pedig *eszünk törvényesen önmagának*

ellenmondhatna, s antinómiák létezhetnének, az egyáltalában lehetetlenség; mert ez esetben ugyanazon tárgynak ellenmondó mondományokat (Praedicat) kellene helyesen tulajdoníthatnunk, mi képtelenség. KANT' antinómiáit MAASS teljesen feloldá, kimutatván, hogy az ellenmondás egyedül onnan, származik, mivel KANT a fejtegetés alá vett érzékfeletti tárgyakat egyszer mint tér és időben levőket, másszor mint azokon kívül helyzeteket veszi fontolóra. Hogy egyébiránt az itt előhozottakkal KANT' vallásos lelkületére gyanú nem eshetik, alig szükség mondani; mért erkölcsiség s vallásosság philosophiájának legbelsőbb szelleme, legmélyebb alapjai.

HUME' scepticismusát, mint mondám, KANT az által semmisíti meg, hogy kimutatja, mikép a *tapasztalás' lehetsége* is előleges fogalmink által van feltételezve. S valóban, ha a tapasztalás alatt nem pusztá egyes érzéki benyomatokat, hanem az észrevételeknek egy egészbe s egységbe köttetését értjük; ez kétségkívül csak előleges fogalmink' segítségével sikerülhet, még pedig önmunkásan, különben az állatok is bírnának tapasztalással. De KANT, visszahatásában, itt is némileg túlságos, Megsemmisíté HUME' tapasztalati scepticismusát s helyette tapasztalásfelettit (transcendental) állíta fel, vagy legalább okot szolgáltat ilyenre. Ha tudnillik a dolgokat nem ismerjük meg, mint magokban vannak, hanem csak úgymint azokat gondolhatjuk; ha egész természetis-

meretünk is alanyi formáink' színét és minőségét viseli, úgy; hogy a világot minmagunkból kifelé, mintegy szellemi szemüvegünk' látásmódja szerint szemléljük: nincs-e JOUFFROYnak igaza, ha állítja, hogy az által KANT a scepticismusnak eszünkben törvényes helyt törekedett kieszközteni? *Tapasztalásfeletti idealismusának* (mint rendszerét nevezi) fonáksága' itt az, hogy vizsgálata *egyenesen a tapasztalásból nem indul ki*, s szellemünk' formái' meghatározására úgy nevezett *tapasztalásfeletti megmutatásokkal* él, a helyett hogy azokat lélektani úton *egyenesen eszméletünk' adatiból következtetné*. Mert így egészen ellenkező úton, belőlünk kifelé, szellemünk' formáit a tapasztalás' anyagára alkalmazva, ennek természetesen annak rájáira kell feszülnie, s ismeretünk *alanyi formaságából* ki nem vergődhetik. KANT' elmélete ezen fonákság által arra van kárhóztatva, hogy a valóságot soha el ne érje. Ismereteink, az igaz, *emberileg korlátoltak*, de azért *csalódások s hamisak-e?* Félreértést és félreélést megelőzendőleg, minden esetre szükség lett volna e pontot ellenkező, és pedig világoldaláiól is, jobban kitüntetni, valamint a „Tiszta ész' criticája' elcsüggesztő eredményeit, a „Gyakorlati ész' critica'ban helyre hozza. A mint azonban elmeiele elő van adva, *ködös fél idealismusa'* színében, a túlcsapongó szemlélődésre igen is hajlandó német bölcselkedőknél, a legképtelenebb szélsőségekre kellett alkalmat adnia. Fél idealismusa fejletlenül nem ma-

radhatott, ismeretünknek alanyi korlátoltságából ki kellett vergődnie. S ím eljőve FICHTE, s a mi KANT-nál csak *fél*, nála már *egész*; általános énje már mindenható erővel eszményileg teremt embert, istent és világot. Ezen túlság megdöbbeneti SCHELLINGet, eleinte FICHTE' követőjét; átlátja hogy az alanyi elem egészen elnyelé a tárgyilagost, hogy neki a valóságot jogaiba vissza kell állítania, s egyszersmind a KANT által ismeretünk ellen támasztott kétkedést szétoszlatni: visszatér tehát PLOTINHOZ, sőt PLATÓHOZ, s a gondolkodás' és lét', alanyi' és tárgyilagost' *azonságát* tevén elmélete' alapjául, általános tudást törekszik előállítani. HEGEL' bölcselete szintazon hypothesisen nyugszik, szintazon célt tűzi ki magának, csakhogy tételeit, SCHELLING' mysticai értelmi szemlélésétől megtisztítva, dialecticai úton igyekszik meghatározni, vagy inkább logikai szemlélődés által. Ez a német általános philosophia' kifejlődésének s KANTtal való összeköttetésének természetstoriája; más rokonság köztök nem létezik, akár-mint törekedtek s törekszenek is azt a közönséggel elhíttetni.

KANT' gyakorlati philosophiája ellen nem lehet kifogásom; szelleme s elvei' fönsége feltételesen magasztalást érdemelnek; s COUSIN' bizonyosága szerint is, az emberi észnek becsületére szolgálnak.

KANTtól természeti renddel azokra megyek át, kik Németországban a criticismust folytatják, rendszerezik, javítják – KRUG és FRIESRE.

KRUG TRAUGOTT VILMOS „System der theoretischen und praktischen Philosophie” című munkájában, igazán KANT’ philosophiáját adja elő *rendszerezve*, ámbár saját rendszerét *transcendentalis synthetismusnak* nevezi. Tapasztalásfeletlinek mondja azért, mert philosophiája – egészen KANT szerint – ott kezdődik, hol a tapasztalás végét éri; s synthetismusnak, mert a *tudás és lét* eszméletünkben való eredeti s azért magyarázhatlan *összeköttetésén* alapszik. Ez egy philosophiai quid pro quo, vagy ha akarjuk hypothesis, hacsak azt nem értjük alatta, hogy törvényes gondolkodásunk eredetileg tárgyilagossággal bír. Philosophiáját KRUG nem fejti ki a lélektanból, hanem *alaphilosophiájából*, mellyben e tudomány’ alapelveit s célját határozza meg, talán honfiai’ ismert követelésének akarván eleget tenni, mert erőlködése a philosophiat elvont elvekből kifejteni, s szorosán rendszerezni, kitűnő. Hét kötetből álló rendszerének *tartalma* igazán az óriási jegyzetekben foglaltatik, kétség kívül ezek KRUG’ philosophiájának textusa, a cikkelyek csak a rendszer’ fonalát vagy inkább gerendázatát teszik. KANT’ azon alaptétele: „hogy pusztá fogalmakból ismeret nem szereshető, s az érzékfeletti megmutathatlan”, szolgál KRUG’ nézetének is alapul, mi ontológiájára s az észvallás’ előadására némi egyolda-

lúságot von; annál jelesebb ellenben logicája s erkölc- és jogtanja. Mind ezen hiányok mellett azonban KRUG napjainkban a német philosophusok' *legnépszerűbbike*; egynek sincs olly nagy közönsége, ső nálunk is a legismeretesebb; munkái (mi a német philosophiában majd példátlan) idegen, holt és élő nyelvekre lefordítottak, s ha némi tudósításoknak hinnünk lehet, az ifjú Görögország és Ljszak-Amerika is ezek után oktatja fiatalságát a philosophiában. S mind ezt, belbecsén kívül, leginkább *teljesen érthető és világos előadásának* (ritka madár a német földön!) köszönheti. De alkalmasint ez oka annak is, hogy a magokat per eminentiam philosophusoknak tartó hegelistáktól annyira lenézetik; mire a különböző philosophiai nézetek kívül egy bizonyos német sajátság is adhat alkalmat, mert „*a német tudósok előtt* SCHLOSSER bizonyosága szerint*) egyáltalában mindig gyanús volt az, *mi érthető és világos*”.

FRIES JAKAB FRIDRIK BEN a criticismus' szerencsés javítóját tiszteljük. KANT' félidealistikai formalismusát egyszerűn azzal kerülé ki, hogy a philosophiát, mint kell és szükség, *lélektanra alapítá*, vagy – mint ő azt KANT' műszavait követvén nevezi – philosophiai anthropológiára. Az elméleti és gya-

*) Geschichte des achzehnten Jahrhunderts und des neunzehnten bis zum Sturz des franz. Kaiserreich s. Heidelberg, 1836-7. Eddig két kötet.

korlati ész' ellenmondásai, rendszere szerint, az által szűnnek meg, hogy a *tudást* a *hittől* megkülönbözteti. Szerinte az előleges fogalmak szintúgy ismerettel és tárgyilagos igazsággal bírnak, mint az érzékek, de ismére tők nem valóságos, hanem *eszményi*, szóval *hit*, nem tudás: nem bírván *érzéki* szemlélhetőséggel, hanem *érzeményi bizodalommal*. Mi, mond ő, *tudjuk* az érzéki dolgokat, s a végesnek tüneményeiben *sejtjük* az érzékfelettit, a végtelent és örökkévalót. Az új „Ész eriticájának” egyik fénypontja *eszméink¹ megállapítása eszünkben*, minél fogva azok – mint az értelem' előleges fogalmai, mikkel egy eredetűek – eredeti *tárgyilagos igazsággal* bírnak. S valóban, honnan is származhatnak az isten, szabadság s halhatatlanság' eszméi? A tapasztalás bizonyítja, hogy lényokban *egyetemiek* s *változatlanok* minden eredeti igazságaink, mint az egyetemi emberi természet maga, s ez kétségtelenné teszi, hogy szintazon tárgyilagos igazsággal is bírnak. FRIES, ki ezt nevezett munkájában eddig legtökéletesebben kifejté, ítéletünk szerint a most élő német philosophusok között a legjózanabb s legmélyebb gondolkodó, csak az kár, hogy hona' tudósainak eredendő bűnétől nem tud egészen szabadulni, s gyakran homályos s érthetetlen.

A criticismus után az *általános philosophiát* – FICHTE, SCHIELLING és HEGEL' tanjait – kell előadnom, annyiszori említés után, külső históriai rajz-

ban legalább. Hogy részrehajlással ne vádoltassam, szószólómul helyettem egy, nálam helyzeténél fogva is sokkal jogosabb bírálót választok – BENEKÉT, a berlini egyetemen philosophia' tanítóját, HEGEL egykori társát, kinek „die Philosophie in ihrem Verhältnisse zur Erfahrung, zur Spekulation und zum Leben. Berlinben, 1833ban kijött munkájának 92. s köv. lapjain a következőket olvassuk:

„Tudva van, mikep mar Bacon, Locke, Hume es mások sürgették, hogy a szemlélődés *tisztán tapasztaláson* alapuló ismerettel cseréltessék fel. Útmutatások szerint KANT szintazon célt tűzé ki magának eriticáiban; ezek is, ellentétben a szemlélődéssel, az első laptól az utolsóig azon nagy igazságot tün-tetik ki: hogy merő fogalmakból az általok gondolt lét' ismerete egyáltalában lehetetlen, s ez semmi más úton nem szerezhető, mint belső vagy külső tapasztalás által. De az idő' viszonyai' különbsége' következésében e két vállalat különbözőleg sikerűit. BACON arra nézve, mit főleg szemmel tartott, a' leg-terjedelmesebb s jelesebb élőmunkákat találta; az *elmélet* némileg a *gyakorlat után jöve*, pusztán azt nyilvánítván, mi ez által már sokféleképen gyako-roltatott, s érdeme csak abban állott, hogy a ter-mészetbúvárokat az általok követett vizsgálatmód iránt felvilágosítá s azt felsőbb álláspontból jóvá ha-gyá s megerősíté. A szelleminek észlelete és eleme-zése ellenben akkor, midőn KANT fellépett, még olly tökéletlen volt, hogy annak ismeretére sem te-

kintethetett elegendőnek, mit LOCKE teve feladásául, nem hogy még KANT' terjedelmesebb s mélyebb fejtményeinek megfelelhetett volna. Hozzájárult, hogy a németek philosophiai kifejlődésekben sok tekintetben a többi népek mögött elmaradtak, és majdnem általában még a scholasticai módszert követék, minél fogva e bilincsek' lerázása, KANT-nak, még magára nézve is, *csah részben* sikerülhetett. Alapirányzata pedig egyedül *nemleges* (negatív) vagy *polémiái* oldaláról van világosan és határozottan kifejtve *igenleges hiművelődésében* még azon vizsgálatmódnak hódol, melly ellen vív az emberi szellem' ismeret-erői s határai, függetlenül a tapasztalástól, s merő fogalmak által határozatnak. De épen ez oknál fogva KANT' elmélete, s mind azok, kik azt követték, az enyészetnek valának általadva. A *valóság* hatalmasabb, mint a philosophiai gondolkodó' bármelly lángeszű képzelődése; s ha agyszüleményeket a természetre rátolunk, a képtelenség elébb utóbb mégis kiviláglik. A mint a kísérteteket szülő képzelgések magoktól elenyésznek, mihelyt a napvilág felderül, úgy a szemlélődés' rémei, a belső tapasztalás' világa előtt.

KANT' bánásmódja azonban a későbbi rendszer' koholóiétól igen különböző. Ha nyíltan és elhatározottan a helyes módszert nem követi is, egy, bár homályos és határozatlan eszmélet, őt e tekintetben mind a mellett szabályozva követni látszik. A categoriákat az *adott* ítéletformákból hozza le, categori-

cus imperatívija' meghatározásának az *adott* erkölcsi nézeteket veti alapul, stb. minél fogva némelyek némi valószínű látszattal állíták, hogy KANT előleges ismereteit mint „tapasztalhatókat”, mint „önészlelés által bennünk feltalálhatókat” állítja elő, minek ugyan legelhatározottabb nyilatkozásai ellenmondanak. A philosophiai ismeret neki *fogalomból származó észismeret*, előleges ismeret *minden* tapasztalás előtt; a lélektan, a helyett hogy azt a philosophia' alapjául tenné, szinte nem is philosophiai tudomány, hanem legfeljebb alkalmazott, s a philosophiában csak addig érdemel helyett, míg az eléggé meggazdagodván, körén kívül mint független tudomány megállhat. KANT tehát philosophiai ismerete' megállapítására nem lép *elég messze* hátra az *adotthoz*, ezen egyetlen tiszta kútfőhöz, ahhoz a mi a belső tapasztalásban s öntudatban nyilvánított; hanem legalább általán fogva az *adotthoz* megy vissza, magát nagy óvakodással, sőt nem ritkán kínosan, a beszéd- és gondolatszokáshoz és az akkori tudományban használt fogalmakhoz szabván. Hogyan is kaphatta volna philosophiája *tartalmát* másunnan, midőn az *üresbőli szerkesztésnek* nagy titka korában még föl nem volt fedezve?

„De ezen nagy titok csak hamar feltaláltatott. Az előkészületeket hozzá már REINHOLDnál találjuk, azon mindenkori sürgetésben, hogy a philosophia egy legfelsőbb elvből fejtsék ki. A kivitel rögtön ugyan nem volt remélhető, mert a mit ő épített,

Aenesidemus csak hamar alapján megrendíté; de megjelenek FICHTE, *bámulandó akarat-erejével*, s az alig kezdett munka bevégezten állott. A *lehetetlen* tüzetett ki feladásul, s valóban nem az értelmi, hanem az akarat-erőhöz kellett folyamodni, hogy az *összetes, tartalma' egész gazdagságában*, az *elvontból*, azaz *puszta gondolkodás* által – a *teljes az üresből*, s a *minden a semmiből*, némileg látszattal, kifejtethessék. Az változhatatlan törvénye az emberi szellemnek, hogy puszta gondolkodás által, akármelly formában, a képzelet' semmi új kelméjét (Stoff) nem nyerhetjük, hogy tehát minden, a gondolatnak nyújtott elemekből *csak annyit, egyáltalában többet ki nem* fejthetünk, mint *a mi bennek foglaltatik*, vagy összelés (Combination) által képezhető. Azonban a lehetetlen *olly szilárd bizodalommal követeltetett*, hogy az már ennél fogva is egy ideig kivihetőnek tartatnék, s mivel az emberi szellem, a mint valóban létegesítve van, erre semmiféle alakokkal nem bírt, tehát ahhoz *fel kellett létegesíttetnie*. Mivel a fejtmény – magában képtelen levén, s az emberi szellem' minden törvényeivel ellenkezvén – a valóságosan adatottból semmiféle közvetítés (Vermittlung) által fel nem való oldható: tehát processusa *egyenesen s közvetlenül* bélyegeztetett, s azután ez állíttatott az *igazi valóságnak*, ellentétben az eddig közönségesen valóságosnak tartatottal, melly hamis és csak látszó valóságnak hirdettetett. Mind ez pedig történt, mert

ez a bolcselkedőknek *úgy tetszett*, honnan ezen bölcsesletekben (Philosophem) egy, általában előkerülő formula: „*ennek így kell lenni*”, az eddig szokott s törvényszerű „*ez így van*” helyett. Valóban ha KANTtól FICHTEre átmegyünk, a philosophia’ törvényhozásában s alkotásában teljes forradalmat látunk, ámbar ez utolsó magát az első’ törvényes követőjének nevezé. KANT még csak *akarja* gondolni, mit *gondolhat*; FICHTE *gondol* a mit *akar*, a legképtelenebbet is; minél fogva utódai által végre az *ellenmondás* – mely a német philosophia’ alapítója LEIBNLTZTól a tévelygés⁵ egyetlen gyökerének tartatott–a philosophia’ legfelsőbb *alkotó elvéül*, s ennél fogva az igazság’ gyökeréül emeltetett fel, igen becses őszinteséggel. Altaljában arra, hogy valami akartassék, a legnagyobb képtelenség alig vala eléggé képtelen, úgy hogy KANTnak sokféleképp megvitatott gyakorlati ész’ elsőségét, a *gyakorlati esztelenség’* teljes vítatlan elsőségévé látjuk átváltozva”. „Ezen alapviszonyból teljesen származtathatók a rá következő philosophia’ minden sajátságai s történetei. Először (hogy *minden tekintetben* általános legyen) *általános érthetlensége*. Értetni *igazán* csak azt lehet, mihez a formák az emberi szellemenben valósággal megvannak; mert csak ez gondolkodva *teljesíthető*, valósággal *utánszerkeszthető*. Akármilyen paradoxumnak lássék is tehát, úgy hiszem minden igazsággal állíthatom, hogy ezen bölcsesletek magok az alkotóktól sem értettek *igazán*; ők is

magokban az értelem' látszatát csak hasonló képzelgéssel, az érintett fejtmények' alapján, mesterkélheték elő. Innen e rendszerek' szerzőinél azon örökös szökellés a *megfeszítéstől a megeresztésig*; s nagyon szembeszökő jelenet, mikép azon siketítő örömríadás' ellenére, mellyel a FICHTEféle philosophia tisztelői által fogadtatott, jelennen *egészen elenyészett*, a mennyiben tudnillik philosophiai rendszertől kívánható, hogy ne csak alkotása szellemi ereje' oldaláról dicsértessék s szájról szájra némi formulákban átszálljon, hanem *igazi meggyőződést szerezzen*".

„Egy FICHTE' követőjét ismertem, egyiket a leghíresebbek s biztosabbak közül, ki a „Tudománytan” leckéit többször egymás után s a legfeszültebb figyelemmel hallgatá, s azonkívül szerzőjével személyesen is társalkodott *), egy sokféle érdemű férfiút, ki FICHTE' philosophiáját mindenkinek s nekem is nagy hévvel ajánlá, s ki mind e mellett biztos beszélgetés közt megvallá, hogy FICHTét *igazán soha sem értette* **). Csak olykor, midőn ez,

*) Bernhardt érti, az akkori Fridrik-Werderi gymnasium' igazgatóját.

***) Illyféle nyilatkozásnak Schellingre nézve magam is tanúja voltam. Jogtanuló koromban egyik lelkes barátom, szenvedelmes magasztalója a német philosophiának, azzal dicsekedett, hogy a mióta Schelling' tapasztalás feletti idealismusát tanulja, *egészen más ember*. Múlt évben történetesen összeakadok emberemmel s használni akarván az alkalmat Schelling' phi-

vele sétálgatván, szerkezeteiről lelkesülve ömledezett, rémlék előtte, mint ha szempillanatokra a borút derű váltaná fel; de ez neki, ön vallomása szerint, soha 24 óránál tovább nem világított. Ha ezt magáról egy olly sok oldalú, mélyen műveit férfiúnak kelle vallania, mint 'állhatott a dolog a többieknél, a fiataloknál? „Mióta REINHOLD eltávozott (így ír FORBERG, *Fragmente aus meinen Papieren* Jena, 1796), philosophiája (nálunk legalább) kimúlt. A „melléknév nélküli” pbilosophiának minden nyoma elenyészett az itt tanulók' fejeikben. FICHTÉnek *hisznek*, mint soha REINHOLDnak. Amazt ugyan még kevesebbe *értik*, de annál megátalkodótabban *hiszik* tanítmányait. *Én és nem-én* most a tegnapi philosophia' jelképei, mint ez előtt *anyag és alak*". Sőt a nem értés'viszonya könnyen nagyobb terjedelmű is lehet. „Történhető (jegyzí meg LICHTENBERG, *Vermischte Schriften*, II. köt. 84 lap), hogy KANT' philosophiája' némelly tanítmányai egészen senkitől sem értetnek, s kiki azt hiszi, hogy a másik' tételeit jobban érti mint önmaga". – Innen azon képzelgéshez, hogy e nem értettet magunk is értjük, csak egy lépés van, s ez már annál fogva is könnyen elkövethető, mivel rá annyi *fáradtságot, időt és erőt* fordítottunk, miket hiába nem akarunk elfecsérleni".

losophiája' némi homályos helyei' felvilágosítására, magyarázatra szólítom fel; s ím – elneveti magát, s megvallja, hogy Schellinget *soha sem értette*.

„Innen, s a beavatottak’ lángoló lelkesüléséből magyarázható a többiek’ *teljes kimaradása*, midőn máskor, még KANT’ *rendszerét illetve* is, vitatás közt a legelhatározottabb elleneitől sok tételei igazaknak ismertettek el. A későbbi rendszereknél ellenben vagy *mindent* el kelle fogadni, vagy *semmit*. Kinek egyszer sikerült az új combinatiók’ formáit magára ráerőltetni – mert természet-elleniségöknél fogva erőltetés nélkül ez, mint a felhozott tanúságokból látjuk, még a feltalálóknál sem sültetett el – az azután egészen bennök élt, s minden más gondolkodásra el vala rontva; ellenben, a ki magát bele nem erőltette, azokról legkevesebbet sem érthetett *). Ez oknál fogva a többi népek ezen philoso-

- ‘) Az alaptételek’ képtelenségénél s azon szembeszökő ellentételnél fogva, mellyben majd mindnyájan a józan észszel állnak, egyáltalában nem lehetne megmagyarázni, mint találhattak annyi követőket, ha nekik azon *szertelen lelkesedés*, mellyet Kant’ philosophiája gerjesztett, örökségül nem jutott volna, s e tüneményt nem magyarázná. Ellenben, figyelemmel olvasván az e korból nem rég megjelent életírásokat, levélgyűjteményeket stb. csodálkoznunk kell, hogy illy lángoló felhevülés olly hamar enyészhetett el. Minekutána Kant’ philosophiája a mindjárt eleinte neki szegült hatalmas ellenállást diadalmasan meggyőzte, Németország’ több részeiben különböző korú és sorsú férfiak közt egyesületek keletkeztek, egymást a tiszta ész’ *criticája’* megértésében segitendők. (Lásd Rehbergs *Sämtl. Schriften* 1. köt. 154 lap). Némellyek’ lelkesedése minden hitelt felülmúl. „Hamburgból (igy

phiai szerkesztésekbe belé sem okulhattak volna, s legújabb német philosophiánkat újságkórságból, s rendkívüli és hallatlan eszmék általi ragyogásvágyból magyarázzák.

„Még sokkal inkább. mint a költészetben (így fejezi ki magát egy újabb lelkes *angol* író: CHEVENIX RICHARD, An essay upon national character stb. London, 1832. 1 kötet. 486 lap) szembetűnő a philosophiában a német szellemi fejlődés' hibás iránya; s épen azon vidék, mellynek legvilágosabbnak kellene lenni, elhomályosítva mutatkozik a képzelődés' kicsapongásai által. A szellem' vele született fönsége igen is a tévelygésekben is mutatkozik, s KANT' és utódai' szilaj s ködös szemlélődései mélyen beható elme' látományai; de a *kívánság egy vagy két lépéssel elődein túl tehetni*, a nélkül hogy határozottan eszméinök, melly irányban tétessék ezen lépés – a *becsületvágy, azt megismerni, mi az emberi ismeret előtt talán örökre el van zárva*, őket

ír Baggesen, 1793ban) Königsbergbe megyek, csak azért hogy a *második Messiást* láthassam”, s egy kissasszonynak (Herbert Mária) Kanthoz írt levelében e sorok fordulnak elő: „Ne vegye rász néven, s engedje nekem szokott kegyével azon örömet, hogy önnek írhassek s mert én e mellett a legmélyebb tisztelés és szeretet' éldeletét érzem, kegyednek, *az emberiséget felmagasztaló személye iránt*” stb. (Denkwürdigkeiten des Philosophen und Arztes Joh. Benj. Ehrhard stb, herausgegeben von Yarnhagen von Ense. 354. és 373. lapon). *Beneke*.

az ész' korlátain teljesen túl vezeté. Azon alaptévedés, hogy a lángeszű szellemi erőt *újsága'* oldaláról fogják fél, kicsapongó szemlélődéseiknek más korlátot nem szab, mint azon végtelen sokféle átváltoztatásokat, melyeket az emberi gondolatok engednek”.

„Mi a jelen értekezés' íróját illeti, őszintén megvallja, hogy neki, ámbár szaktudós, a FICHTE, SCHELLING, HEGEL, s a hasonnemű bölcseletek' megértésére, az ahhoz megkívántató létegesülés (Organisation) mindenkor egyáltalában hibázott. Kötelessége szerint, mind ezen rendszereket a legvégsőbb erőlködéssel és önmegtagadással, ismételt tanulmányai' tárgyává tévé; de soha legkisebb sejtést sem nyerhetett az iránt, melly módon tehetne magának az *én* korlátokat, vagy *nem-ént* ellen, miképen oszolhatnak, szakadhatnak az eszményinek és valónak azonsága sarkaiba, vagy hogy' mehetne az elvont fogalom másképlétébe (anders- Sage) által *). Mind

*) Emlékezzünk arra vissza, mit Beneke e philosophiák' érthetétlensége' okairól mondott, hogy tudnillik *a tolok kívánt gondolkodási szerkesztések nem képezhetők.* Szellemünk külső behatások által izgattatik munkáságra, észre vesz, észlel, s elvonás és összelés által fogalmakat képez; ha pedig ítélni akar, fogalmakat hasonlít egymással össze, s ebbeli működése *tétel, ellentétel,* s következtetésből áll. Ezen, természetünk által megállapított processust az általános philosophia' hőseinek is ineg kellett némileg tartaniok; de magokat egészen hozzá szabni annyi lett volna, mint

ezekből mást nem érthetett mint a *hamisan magyarázott problémát*, melly ezen vizsgálóknak az idő viszonyok által, az emberi szellem' valóságos formáival ellenkező alakban, nyújtatott, s mind a mellett mégis szerkezeteinek legmélyebb alapját képezi”.

„Mi a szerzőt eleitől fogva az ezen irányban

a józan észhez visszatérni, s azt ismételni, mit Thaies óta nem csak minden philosophus, de általában minden ember lesz. Fichténél tehát az én a nem-ént teszi magának ellent, Schellingnél a tárgyat (ellentétét), Hegelnél máskép-létét. Fichtéről nem is akarok szólni. Schellingnél az ellenvetés még némileg gondolható, mert az alany' munkássága ki nem záratik; de Hegelnél egyáltalában képzelhetetlen. Philosophiája a *lét'* (Seyn) tiszta fogalmából indiil ki, vagy magyar hirdetői szerint a VANból. Ezen lét először is, hogy rendszere tiszta észleges (rationell) legyen, nem à létezőből elvont lét, mert így empiriái tartalmú volna; hanem *lét mint prius, létező előtt és nélkül*. Itt az első lehetetlenség. Továbbá, ha Hegel ezen tiszta lét' gondolásában a gondolkodó' alanyiségát ki nem zárja, philosophiája *nem* lehet általános ismeretű, s szét nem oszlatja a Kant által ismeretünk' alanyiséga iránt felhordott nehézségeket. Azért a *holt és üres* fogalom az *alany' segítségével nélkül, magától* indul dialecticai mozgásnak, s máskép-létébe átmenvén, onnan megint (mintegy bukfencezve) pattan magába vissza. ím a második lehetetlenség. S mégis ezen képzelhetetlen mozgás közvetíti – vagy inkább teremti – a *valót*, a ezen lehetetlen processus az (Lásd Schelling' élőbeszédét Cousin' philosophiai töredékei' előszavához, a XXV. lapon), mellybe a német philosophia saját lényét, characterét s haladását helyezi.

fekvő rendszerekkel meghasonlásba hozta, egy szóval az, hogy a legjobb akarat mellett velők semmit sem tudna kezdeni. Általok sem maga, sem a világ fölött világosságot nem nyerhetett; az érzék felettinek megismerése pedig, mellyet mindenek előtt ígérnek, tőlök csak az által nyerhető, ha légben függő hatalomszavaikat a legvakabb s oktalanabb hitttel elfogadjuk; életrevalót pedig épen olly keveset nyerhetett; röviden, tolok *semmit sem tanulhattott*. Sokat tanult KANT, JACOBI, FRIES, és HERBART-tól, miért ezen férfiaknak mindenkoron hálaival tartozik; még többet BACON, LOCKE, HUME, GARVE, PLATNER és másoktól, mindeniktől azon mértékben, mellyben a belső tapasztalás' korét nagyobb terjedelemben kivizsgálák s fölfedezéseiket világosan s tisztán előadák; minden nap s órában még más nemzetek' olly Íróitól is, kiket különben a jeles szellemek közé nem is számíthatni, folyton tanul, legalább egyes dolgokat; de HEGELTől némelly alkalmi jegyzeteket kivéve, mint azok minden jelesebb író' munkáiban találtatnak, minden fáradtsága és fogékonysága mellett is, soha semmit sem tanulhattott. Mert még azon becses ismeretek is, mellyeket ezen mély gondolkodó s módszere' követői, a tapasztalási tudományok' tanulásában merítették, a holt és üres formák' következtetésében, mellyek mindenre ráfeszíttetnek, nálók olly igen megcsönkúlva s elferdítve jelennek meg, hogy azokat szerencsétlenül átváltozásukban némi bizalmatlansággal tekinte-

ni, s további tisztább eligazodásig félre tenni kénytelenítettünk!!”.

„Azon bajjal, hogy ezen rendszerekből semmit sem lehet tanúinunk, igen szorosan össze van kötve egy más, t. i. az, hogy az általok tovább fejlődött *philosophia*’ a maga *részéről sem haladt semmit*. Minden rendszernek elülről kelle kezdeni, alapját *újonnan* vetnie, mint ha előtte semmi sem történt volna. Kérkednek ugyan, hogy egymás által vannak feltételezve, s minden későbbi, léteges összeköttetésben, az előbbiből képeztetett; de ez már azon ellenmondás által cáfoltatik meg, mellyben ezen rendszerek⁷ elseje az utolsókkal áll, mivel azokat egyes egyedül azzal látjuk foglalkodni, mi KANT’ eriticája’ alapiránya szerint *minden időre megmutathatatlan*. Illy egység ellen azon kívül a legvilágosabb históriai tanúságok is szóznak, mellyekből épen ellenkezőleg kiviláglik, hogy köztök a legnagyobb egyenetlenség és a leghatározottabb roszalás tűnik ki. FICHTE mindenütt hirdette, hogy Tudománytanjával semmi más szándéka nincs, mint KANT’ tanítmányának tovább vitele s megállapítása. S ím a közönség KANTot ünnepélyesen felszólítá, nyilatkozzék, vajjon egyet ért-e F. ezen állításával? mire az (Intelligenzbl. zur Alig. Lit. Zeit. 1799. 109. szám) felelt: „Ezennel kijelentem, hogy FICHTE’ Tudománytanját *egy általában meg nem állható rendszernek tartom*. A Tiszta Tudománytan sem több sem kevesebb mint pusztá logica, melly elveivel az

ismeret' anyagáig nem hat, s mellyből ennél fogva valóságos tárgyat nem lehet kiszemelni. A mi FICHTE' elvei szerint a metaphysicát illeti, ebben olly kevésbé vagyok hajlandó' részt venni, hogy hozzá utasított feleletemben, neki szörszálhasogatásai helyett, jó előadását gyakorolni tanácslám, mint ez az ész' criticájában haszonnal alkalmazható; de tőle azon nyilatkozással utasítottam vissza: „hogy a scholasticait szeme elől el nem veszítheti”. A kérdés tehát: vájjon a FICHTEféle philosophia' szellemét igazi criticismusnak tartom-e, magától meg van oldva, s becsét vagy nem becsét szükségtelen meghatároznom, mivel itt nem a megbírálandó tárgy, hanem a megbírálandó alany vétetik szóba, minél fogva elég lesz ha *ezen philosophiát illetve minden részvételemről ezennel lemondok*. Egy olasz közmondás azt tartja: „Isten őrizz barátinktól, ellenségeink ellen magunk őrizendjük magunkat”. Léteznek tudniillik jószívű, jóakaró, de az eszközök' választásában s szándékúik' elősegítésében magokat fonákul alkalmazó, s olykor csalárd, fondorkodó, vesztünkre törekedő s a mellett a jóakarát' beszédét szájokbaa hordozó úgy nevezett barátok, kiktől, s kiállított tőreiktől, nem lehet eléggé óvakodnunk”. – Ilyképen ítélt KANT FICHTE' philosophiájáról; mire ez utóbbi' feleletében azt olvassuk: hogy „KANT mégis csak három negyedfő”, s mikép az, mit philosophiájáról mondépen az övére alkalmazható stb” – SCHELLINGről FICHTE, JACOBIHOZ 1804. költ levelében,

így nyilatkozik: „Ez minden természetfilosófiája mellett még önmagával sincs tisztában: a természetnek tulajdonítson-e létet, „vagy ne. Ha az általánosba esik, elveszti a viszonyost, ha a természetbe, általánossá enyészik el. A mellett a formával példátlan szerencsétlensége van, amint neki azt részint KOPPEN is igen jól megmutatta. Ezen férfiú s mind azok, kikre tekintete hat, mérték felett bec sültetnek meg, ha rólok csak említés történik is. – S illy modorban ment ez az újaknál slegújabbaknál: mindenütt az Agramant’ tábora”.

„Ezen egyenetlenség, ezen átszökellés az ellenkezőbe annál feltűnőbb, mivel alaphan csak *egy fonal* az, a mellyen mindnyájan tovább fonnak, csak *egy szegény eszme*, melly mindig új és új formába öntetik, s melly bár különbözőnek, sot az előbb képzetekkel ellenkezőnek *latszék* is, legmélyebb alapjában mégis *ugyanaz*, FICHTE, kit a rákövetkezőkből egyes egyedül mint *nagyban teremtőt* tekinthetni, ámbár tárgya neki is KANT és REINHOLD által szolgáltatott kézhez, azon alaphan got hallátta legelőször, melly minden változtatása, mellett mégis mindig egyenlő maradt. Mélyebb szemlélődési lelkülete után HEGEL’ általános (üres) semmié, az általános (üres) énnel egészen ugyanaz; s az elvontnak átmenetében máskép-létébe, s visz-

*) Lásd. Joh. Gottl. Fichte’s Leben und literarischer Briefwechsel. II. köt. 191 lap.

szafordultában maga- s magának-létébe (An- und für-sich-Sein), FICHTE' formulájára ismerünk, hogy az én magának korlátokat (nem-ént) tesz ellent, s ezektől végtelen munkásságának kiinduló pontjához visszatér. Igen helyesen jegyzi tehát meg ezen korszak' egyik éles eszű szemtanúja (Rehberg. Lásd Sämtl. Schriften. 1828. IV. köt. 147 lap): „Azon fáradság, a rendszerek' egész sorát minden fordulataikban kísérgetni, sok erőlködésbe kerül és – *semmi eredménnyel nem jutalmaz; egyetlen egy gondolat' kifejlődése, melly mindig csak más kitételekbe öltöztetik, az emberi szellem históriája! tekintetéből is, heves érdekkal bír'.* Sivatang hegyrónán sétálva, első szempillanatban jól érezzük magunkat, erősítve a tiszta levegőtől s a messze terjedő kilátás által, s elcsábíttathatnánk, hogy ott állandó lakást válaszszunk; de levegő és kinézés ki nem pótolhatják a táplálékot, mellyet a kopár hely nem nyújt; s így minden előjáró erősítés mellett, ha lemenetelre nem határozzuk el magunkat, sorvadásnak s halálnak adatunk által. Ez újabb német philosophiánk' sorsa. A sorvadás már régen bekövetkezett, sebes léptekkel maga körül harapódzott, s philosophiai rendszereink gyalázatos éhenhalástól meg nem menthetők, ha minél előbb ki nem békülnek a tapasztalással és étellel, s ezeknek dús és erősítő tápláléka által, elalvó életlángjaikat újra nem élesztik!”.

„A fejtmények' képtelenségéből mellyeket újabb

philosophiánk szóba vesz, továbbá egy új, minden ebbeli munkákban kitűnő sajátága is magyarázható: t. i. azon *bitorló hang*, mellyben jóslatait nyilvánítja. Igazán *meggyőzni* nem lehetett senkit, *rá beszélni* csak ezt vagy amaszt, s így ‘a nagyobb részre nézve nem maradt egyéb, mint nekik imponálni, őket megrettegetni. Az *alaphangot* erre, e tekintetben is, FICHTE szolgáltató, ki már KANTnak is illyformán kívánt imponálni, gondolatait rá tolni, sőt a közönséggel s magával KANTtal elhitetni, hogy ha betű szerint vele Össze nem egyez is, „szellemre^c nézve vele egyet ért, sőt neki is azt, a mit ő (FICHTE) gondolkodott, „gondolnia kellett’. FICHTE’ ezen imponálási vágya még inkább mutatkozik, REINHOLD, JACOBI s más philosophiai gondolkodók ellen, mire nézve REINHOLD egyik hozz.á utasított levelében igen helyesen jegyzi meg: „*hogy egyede észrevétlenül azon álláspontot foglalja el, mellyet maga a tiszta énnnek jelelt ki. Illyenkor is, ha zavarba jön, mint ez elvei’ minőségénél fogva, elkerülhetetlen volt, önmegelégedett akarat-erejéhez folyamodik. FICHTE’nek mindig igaza van, mivel akarja hogy legyen, s ha szemlátomást nézetét változtatta is, a közönséget feddi, hogy előbbi előadásában utóbbi nézetét meg nem tudá sejtteni.*” ‘)

„Tudva van mikép ezen *zsarnokilag lenéző*

*) Egy berlini elménc erre a következő, Vecsey profes. által a Tud. Gyűjt.-bon közlött verseket írta:

hang, melly már előre minden ellenmondást leverni igyekszik, a legújabb ideig magával egyenlő maradt, s ha FICHTÉhez képest, belső erőre csökkent is, külső heveségre s éktelen zajra nézve még magasbúit. Tudva' van, mikép nem csak megállapodott hírű kortársak gyaláztattak le, hanem a múlt kor' olly gondolkodói is, kiknek fönséges szellemerejok s a tudomány körül szerzett érdemök a századok' csodálata' oszthatlan tárgyai valának; mikép maga NEWTON *ügyetlenséggel, izetlenséggel, álnoksággal, vaksággal, tudatlansággal, együgyűséggel s gondolatlansággal vádoltatott.* Ezen bánásmódnak tudnivalókép a mestert és tanítványait a közönség' becslésétől meg kellett fosztania s e philosophia minden tekintetben megérdemlett bukását siettetnie!!”

Ha BENEKE' ezen szavait azzal, a mit KANT' philosophiájárómondék, egybevetjük, s még egyszer visszapillantva, az egészen végig nézünk: kiviláglik, mikép KANT' eriticája *vég eredményeiben el vala vétve*, s ez szolgálja okul, hogy utódai által ott nem követtetett, *hol igaza volt*, de abban igen, *a miben hibázott.* Falóban, az eredetiség' vadászata, az újság- s rendszerkórság minden korlátokon tulhágott. A művészettől azt kívánjuk, hogy a ter-

Zweifle an der Sonne Klarheit,
An der Gottheit höhrem Licht,
Leser! – nur an meiner Wahrheit,
Und an deiner Dummheit nicht.

mészettel, a philosophiától, hogy a józan észszel ne ellenkezzék; de ez oktalan követelésnek tekintetett. A philosophia, mond HEGEL (Kritisches Journal der Philosophie, I-köt. 1 dar. XVII. lap), *csak az által philosophia*, hogy az értelemnek s azzal még inkább a *józan észnek* – mi alatt egy emberszárma-zék hely- s időbeli korlátoltságát (?) értjük– *homlok egyenest ellenkezik*, melly viszonyban a philosophiának világa *egy általán fogva* megfordult világ.” Illy törekvések s nézetek GOETHE által, igen helyesen, következő epigrammal tiszteltettek meg:

Ein Quidam sagt: ich bin von keiner Schule,
Kein Meister ist, mit dem ich buhle,
Auch bin ich weit davon entfernt,
Dasz ich von Todten was gelernt.
Das heiszt, wenn ich den Herren recht verstand:
„Ich bin ein Narr auf meine eigne Hand.”

Lehetne-e csodálnunk, ha illy viszonyok közt végre a német philosophiában anarchia ütne ki? HEGEL' halála után SCHELLING (COUSIN' philosophiai töredékei' előbeszédéhez írt előszavában) meg is támadta ennek rendszerét; a hegelisták feleltek, KRUG a criticismns' részéről szolt belé', pamphletje, mellynek címe: „A német philosophia, megsemmisítő harcban önmagával” már gyaníttatja az anarchia' elhatalmazását. Legközelebb pedig LEO, hálái egyetemi oktató, a hegelistákat atheismussal vádolja s az oktatásbóli kizárásokat sürgeti.

De csüggesztőbb, mint ezen viszályok s gyanú-

sítás – mellyel egyébiránt már elébb FICHTE és SCHELUNG is terheltettek – a német közönségnek (minden tanúságok’ egyező szava szerint) a philosophia iránt mind inkább mutatkozó *részvétlensége*. Az általános philosophia olly kevéssé felelt meg magas ígéreteinek, s elpártolván a tapasztalástól s élettől, olly tökéletesen elzárkózott természetlen, elvont fogalmi’ világába; magában olly érthetetlen, s a józan észszel olly ellenkező, hogy az által magától minden ép elmét elidegeníteni, sa philosophia’ *hitelét* általában csökkentenie kellett.

„Minden hamis művészet, minden hiú bölcsesség (mond KANT Prolegomenái’ 190. lapján) csak egy ideig tart; mert végre önmagát semmisíti meg, s legmagasabb műveltsége egyszersmind enyészetének időpontja.” S valóban, a német szemlélődő philosophia, úgy látszik, HEGEL’ rendszerében végső tetőpontját érte el, s képtelenségeit kimerítette: neki ezentúl mysticismus- és scepstisbe enyészni vagy a józan ész által újjá születését ünnepelnie kell. S valójában, mint ha a józan ész’ visszahatása már is mutatkoznék; mert a németek újonnan a *criticismushoz* s *lélektani módszerhez* látszanak folyamodni. KANT’ összes munkái e percben két helyen adának ki, szükségességük fölédtd; a németek érezni kezdik, hogy azok a *világliteratúra* sajátja, s a philosophia’ históriájának természetarába – hol FICHTE, SCHELLING és HEGEL eredeti különöségeiknél fogva kétségkívül helyt érdemelnek – el nem temet-

hető. *Legújabbán*, mond TENNEMANN (Grundrisz der Gesch. d. Philos. 5-ik liad. 558. lap.) *a lélektani és anthropologiai iránya* német philosophusok koztt az *önkéntű szemlélődés által élénken fölgerjesztett* *) Ezen lélektani iránynyal összeköttetésben áll *aphilosophiának históriai nézete, s a philosophia' históriájának szorgalmas műveltetéke* is (BRANDIS, RITTER, ifj. REINHOLD s másoktól); mert a szemlélődési nézetek' különbözése s összeütközése a philosophiai szellemet a már meglévőnek vizsgálatára, s e tudomány' különbözö kifejlődése' fokainak megfontolására kellett vezetnie." S ím ez a *skót iskola'* iránya, és mint azonnal látni fogjuk, a *francia eclecticismusé* is. Hogy a német philosophia ezen az úton e két nagy és művelt nemzettel karöltve haladand, s e tudomány végre, az igenlegesek' módjára, az emberiség' műveit nemzetei által összeköttetésben, művelteni fog: ezt a szellemi és anyagi közösülések nőttön növö tökéletesülése s a világliteratúra' mind inkább valósuló eszméje remélleni engedik.

*) Innen a lélektan s anthropologia' szorgalmas művelése a legújabb időben Neumann, Hartmann, Erhard t Simon, Heinroth, Schulze, Fries, Steffens, Hillebrand, Nüsslein, Herbart, Stiedenroth, Ieneke s mások által. Tennemanu.

HARMADIK SZAKASZ.

A LEGÚJABB ‘

FRANCIA PHILOSOPHIA.

Szomszéd népek természeti ellenségek, s koztök literatúrai tekintetben is szellemi súrlódás mutatkozik. Polgárisodott nemzet idő’ jártával felkölti műveletlen szomszédja’ lelki álmát, s ez tőle tanúi., tudományi s költészi szüleménjeit compilálja, utánozza, míg végre szellemileg kifejtődven s megerősödven, önállólag folytatja pályáját. Az előre törekvés’ ösztöne lenyomja akkor a háladatosság’ érzeményét, s mint a felserdülő fiú dajkáját veri, s megérvén, végre okosabb akar lenni apjánál (minek a haladás’ elve szerint így is kellene történni): úgy önálló gondolkodásra felserdült nemzetek is, utóbb korábban művelt szomszédaiak’ criticusaivá válnak. Ki ne ismerné LESSING’ Dramaturgiáját, s azon szigorú hangot, mellyel magas bíráló székéről a francia szint ítélgeti. Tisztelet nemzeti büszkeségének! LESSING tiporja az imádott francia bálványokat, hogy nemzetét a bókolástól elvonhassa, s az

örökös majmolástól megóva, versenyre s felülmúlásra buzdítsa. S valóban e szándéka sikerült, a németek most magokat a literatúra' nagykereskedőinek tekintik, philosophiájokra büszkék, s kivált e tekintetben szinte megvetőleg pillantanak a franciákra. Ha nekik hiszesz, a francia philosophia tekintet sem érdemel; felületes, silány, semmi.

Csodálatos! A politica is philosophiai tudomány, s gyökerei a szoros értelemben vett philosophiában ágaznak szét, a francia political eszméknek pedig a continensen a németek is legnagyobb befolyást tulajdonítanak, kivált a forradalom óta. Sőt ha őket e történet' legmélyebb szellemi okai iránt kérdezzük, VOLTAIRE, ROUSSEAU-, az encyclopaedistákról, d' ALEMBERT s DIDEROTról beszélnek, szóval a korokban per eminentiam nevezett *philosophusokról*; s végre csak ugyan kisül, hogy a forradalom' legbelsőbb okának a philosophiát, a *francia philosophiat* tartják. Szép következetesség! A német philosophia, melly nem hat az életre, mert tőle egészen elvált, mindenek felett az első, mással távolról sem összehasonlítható: a francia pedig, melly itéletök szerint a világot megrázkódtatja, felületes, silány, semmit sem nyomó! Illy nézeteket csak a német philosophia' azon elveivel lehet összeegyeztetni, mik szerint az ellenmondás az igazság' próbaköve.

Ne tekintsük a francia literatúrai – mint ez a német nyelv' köztünk divatozása szerint nálunk is

Elhatalmasodott – idegen szemüveggel, hanem saját szemünkkel. A franciák DESCARTES óta nem csak kifejlett philosophiával bírnak, hanem olyan-
nal, melly előadási világossága, csínja s ezelőtt, fájdalom, erkölcsi engedékenysége által, a salon' embereit is megnyeré, s hatásra nézve nem csak Europa' felsőbb társalkodási köreiben minden mást felülmúla, hanem önnemzete' gondolkodási módjára nézve is a legnagyobb befolyást gyakorlottá. A philosophia, velejében, mint megmutatám, rendeltetésünk', tehát az élet' tudománya, s hol üres elvontság s homály által életrealitását el nem veszíté, hatást kell gyakorolnia a nemzeti *élet'* kifejlődésére. S valóban ezt látjuk Franciaországban. Azon három, a forradalom előtt s után divatozó philosophiai rendszer a *Sensualismus*, a *theologiai iskola* és az *eclecticismus*, a legbensőbb összeköttetésben állana ezen nemzet' political történeteivel: a Sensualismus a forradalom' s republica' egyik legmélyebb oka; a restauratio a theologiai iskolát tévé uralkodóvá, vele a trónt és oltárt igyekezővén támogatni; a júliusi forradalom pedig az eclecticismust tévé közdivatúvá. S ez philosophiai tekintetben épen az, mi a júliusi alkotmány politicaiban; mert a mint Franciaország' mostani alkotmányos monarchiája a régi korlátlan fejedelemség és republica között a közép vonalon állítatott fel, se ket szélsőségre szökdelő s lassan csendesedő political mozgalom súlyegyenét itt találta fel, melly által a társasági élet

elébbi eredeti uralkodó elemei: a monarchia, aristocratia., és hierarchia meg nem semmisítették ugyan, de korlátoztattak: úgy az eclecticismus is, a Sensualismus és theologiai iskola', sőt minden egymásnak ellenmondó rendszerek' philosophiai justemilieuje, és eligazítója.

Minekelőtte a legújabb francia philosophiának e három rendszere' történetét előadnám, elméleteket kell kifejtenem.

1. A *sensualismust* néhány szóval végezhetjük itt el, minekutána elmélete a rendszerek' előadásában, a materialismus, empirismus és Sensualismus cikkelyekben, elég bőven fejtegettetett. Szerinte minden igazság *érzésre* (sensation) visszavezethető, ez eredeti kútfeje. S így érezhető, tehát *anyagi* igazságnál más nem létezhetik. Gyakorlati tekintetben is minden törvényeink érzékiek, pusztán jólétünket illetők; életünk' fentartása, fájdalomtól megóvása, kéjvadászás – ím rendeltetésünk! Ede, bi-be, lüde, post mortem nulla voluptas. Hogy ezen rendszer, végső irányában minden érzékfeletti tárgyak' s erkölcsi célok', tehát szabad akarat', erény', isten' és Öröklét' tagadására vezet, eléggé bebizonyítottuk; s ezt a sensualismusnak a legvastagabb materialismusba elfajulása épen Franciaországban, a XVIII. században, minden kétségen kívül helyezé.

2. A *theologiai iskola* előkelőleg szellemi s erkölcsi, csakhogy elvét a *philosophián kívül* állítja fel: *isteni tekintetben*, vagy *kijelentésben*, melly oknál

fogva tanítmányát a rendszerek' előadásában nem is magyarázhattuk. Legmélyebb lealáztatása' korában – scholasticai időszakában – a philosophia igen is a theologia' szolgálója volt, s egyszersmind ARISTOTELEST vagy PLATÓT vakon követte; de az újabb időkben lényeges bélyege: *függetlenség a régiségtől, s a theológiától*. Ha önálló tudomány akar lenni, elveit önnön magának kell meghatároznia. Tegyük a philosophiát tekintettől függővé, s azonnal nem az ész' tudománya többé. Ez korunk' philosophiájának lényeges különbsége a scholasticaitól. A francia theologiai iskola kivált egy dogmával bír, melly mélyen bevág rendszerébe s – életrei alkalmazása által – a társaság' szerkezetébe is. Ez az *eredendő bűn*. Ha első szüleink' vétke által azoknak gyermekei s ivadécai az utolsó származékig a bűnben részesülnek, s abból ki nem vergődhetnek: úgy mindnyájan nem csak tökéletleneknek és gyöngeknak hanem gonoszoknak is születünk, s így egyedül erény által nem üdvözülhetünk, hanem arra a vallás s az egyház' közbenjárása is szükséges. A társaságban, továbbá, illy gonosz egyedeknek szabadság nem engedhető, mivel azzal félre élnének, önmagokat pusztítanak; a birodalom sem csupán nevelő intézet nagyban, jóra, igazra, szépre, s a fejedelmek nem merő gyámnokok és atyák: hanem bírák és urak is egyszersmind, kiknek korlátlan hatalomra van szükségök, hogy alattvalóikat szigorú fenyíték alatt tarthassák, s a roszból, mellybe

eredetileg el vannak sülyedve, a jóra vezethessék. A theologiai iskola, ezen elméletével, mint látni, támasza a trónnak s korlátlan hatalomnak, de még inkább az oltárnak s hierarchiának. Mert végre a fejedelem is ember, s mint olyan, eredendő bűnétől csak a vallás s egyház által szabadulhat meg. Hogy ezen következtetés nem merő elméleti szemfényvesztés, az egyházi hatalomnak küzdései a világgal eléggé bizonyítják.

3. Az *eclecticismus*, mint mondám, nem veti meg általán fogva a sensualisticai s theologiai iskolák' tanjait, hanem azokat korlátozza, kiegészíti s szabályozza. Egészen ellentétben a német philosophusokkal, kik a philosophiát elülről szokták kezdeni, mint ha még feltalálva s művelve nem volna; a francia eclecticusok úgy hiszik, hogy azt többé újonnan feltalálni nem szükség, mivel majd három évezered óta létezik, s a világ' legnagyobb bölcsei által műveltetett. Feltenni, hogy ezek mind egyről egyig tévelyegtek, és *semmi igazat nem tanítottak* volna, tudatlanságot, sőt balgatatag önhittséget árulna el. Az eclecticismus ennél fogva egy rendszert sem tart *egészen* hamisnak, hanem kisebb nagyobb mértékben hiányos, fonák vagy egyoldalú próbatételnek az igazi philosophia' kiállítására, mellynek birtokába biztosan csak úgy jöhetünk, ha az ahhoz vezető minden lehető utakat megkísértjük. Hanem szerinte a hiányt s félszogséget az ellenkező oldalú rendszerek' tanításaival ki kell egészítenünk, a hamisat

az igaztól elválasztanunk, s ím az igaz philosophiának birtokába jutunk. De hogy ez tévesztés nélkül sikerüljön, hogy szilárd elvek nélkül önkényesen ne válasszunk, s az együvé nem valót, gondolatlanul s vaktában össze ne vegyítsük, szóval hogy az eclecticismus megvetendő *syncretismussa* ne váljék, s a philosophiát ne csak tanuljuk, s a már meglevőt helyes eritica szerint tiszta igazságban kiállíthassuk, hanem e tudományt tovább is művelhessük: a természetet, azaz *magát az embert* is kell észlelnünk, s az e tapasztalás' útján nyert új tartalomból *okoskodás* (raisonnement) által új ismereteket következtetnünk. Az eclecticismus tehát a philosophiának históriáját saját mód- s rendszere' zsinórmértékével bírálja, minél fogva philosophiája nem gondolatlan összehalmozása a réginek s újnak, hanem a minden tudományok' művelése mellett használt mód, melly szerint a tudósok, a már előtök tett igaz fölfedezésekkel, azokat a hamisaktól megtisztítva, mint rajok szállt tudományos örökséggel, bánnak, s azt saját nézeteikkel s tapasztalásaikkal szaporítva, a literatúra' Öregbítésére használják.

E három divatozó rendszerhez hozzáadásul még a *saint-simonisták* tanját is, legalább némi alapvonatokban, ki kell tüntetnem; mert ámbár philosophiájok, rövid kicsirázás után, hirtelen elenyészett, elég zajt okozott, hogy a kíváncsiságot felgerjessze. Megismertetése azonban nehéz feladat, mivel a *saint-simonismus*, vagy a *Producteur'* isko-

lája, tanítmányát sem elméletileg, sem gyakorlatilag teljesen ki nem fejtette. A mennyiben tehát pusztá folyóirati cikkelyekből s SAINT-SIMON' legjelesebb tanítványa COMTE A. értekezéseiből ítéltünk, következő tételekből állott. SAINT-SIMON magának az emberi társaságot s különösen a francia nemzetet, folytonos haladásban képzelé. Szerinte az emberiség három koron megyén át: a *hit*, *hypothesis* és *tudomány* korain. Az első a hívő érzemény' kora, a második a feltaláló gondolkodásé, harmadik az igenleges tudományé, vagy más szavakkal: a theologiaé, metaphysicáé és elméleté. A theologia' s metaphysica' korait eddig áthaladtuk, s jelennen az elmélet' idejét éljük. Ebből kivehetni, mit szerzettünk eddig, s minek vagyunk még hiányával. Tagadhatlanul bírunk a csillagász -, természet- és vegytannal; a *physiologia* ellenben, sem az egyedeket, sem a társaságot illető viszonyában, még ki nem fejlett. Ezen ponton tehát minden világosságot össze kell gyűjtenünk, hogy az élet' elmélete s különösen a társi életé, teljesen kiképeztesék, viszonyaink a természethez s polgártársainkhoz szilárdon meghatározottassanak, s végre a materialismus' azon roppant rendszere életbe léphessen, melly munkásságunk' törvényeit minden irányban megállapítandja. De hogy' létesüljön ez? SAINT-SIMON' ítélete szerint a világot minden időben három hatalom kormányozta: az *erő*, mellynek képviselői a tisztviselők és katonák, a *hit*, mellynek létege az egy-

házi rend, s az ész, melly a bölcseknél találtatik. Hogy tehát a társaság haladhasson, kormányra kell juttatnunk azokat, kik mind ezekben *jeleskednek, elméletileg* vagy *gyakorlatilag*. A francia társaság, úgy mond, szabadság után törekedik, de a szabadság' kormánya csak *ideigleni* lehet, és csak addig engedhető, míg az igazi rendszer elkészül. Társaságnak, melly a régi hittel nem bír többé, s melly közt az új még el nem terjedt, *egységre* van szüksége. Reorganizálni kell tehát a társaságot tanítás s meggyőződés által, hogy végre az ész uralkodásra juthasson.

Ezen vázlatból láthatni, mikép a saint-simonisták' rendszere tiszta materialistai; ők az életelméletet *physiologiából* törekvének kifejteni, társaságok' célja tehát más nem is lehetett a *jólétnél*, mi okból kivált az *industrialismust* mozdíták elő, rendszerüket, mint már érintők, a *Producteur'* iskolájának nevezték. Mi a társaság' életének alakulását illeti, az embereket meggyőződés és tanítás által egységre törekvének vezetni; miben ugyan nehezen boldogulhattak volna, mivel őket erre a tapasztalás' tanúsága szerint, csak a hatalom vezetheti. Az uralkodásnak továbbá az ész' nevében kellett vala történnie, mi csalhatatlan, minden időkre alkalmazható igazságokat tesz fel, de mikkel tévelyeghető emberek, az ész' közvetlen ismereteit kivéve, nem bírnak. Végre kérdezzük: melly testületben pontosuljon a fő hatalom össze? A polgári, egyházi vagy

katonai rendben? A saint-simonisták ENFANTIN' személyében pápát választanak, az emberiség' közös atyját: a kormány tehát *theocratiai* volt, vagy lett volna: *theoeratai* zsarnokság, az ész' nevében. Míg a Producteur' iskolája csak elmélkedett, a kormány belé nem avatkozott; de mihelytt gyakorlatilag a francia társaságot céljaik szerint reorganizálni próbálák, ellene szegült; s ők hazájokban nem boldogulhatván, keleten ismétlék próbatételeiket, de még kevesebb sikerrel; s most az emberiség' közös atyja, ENFANTIN, az emberiség' sorsával, mint látszik nem sokat gondolva, Franciaország' egy déli megyéjében postamesterkedik.

Előadván a Rajnán túl divatozó philosophiai rendszerek' elméletét, históriájukhoz megyek által.

Franciaország' újabb philosophiai históriája DESCARTESTal kezdődik, kinek racionalistícai redszerét VOLTAIRE buktatta meg, ragyogó elméjével LOCKE' empirismusát pártolván. Ezen empirismust utóbb CONDILLAC rendszerbe foglalá, s ez azon híres *sensualismus* melly tanítmánya' egyszerűsége, világossága, az érzékiség iránti engedékenysége s hirdetőinek előadási ügyessége által, a forradalom előtt uralkodóvá lön, s HELVETIUS és HOLBACH'(Ő hihetőleg a *Système de la nature*' szerzője) munkáikban a legvastagabb materialismussá fajúit. Mennyiben tulajdoníthatók e philosophiának a forradalom' keletkezése s vérengző túlságai, itt nincs helye meghatá-

rozni, az bizonyos, hogy rász elvek jó erkölcsöket nem szülhetnek; ámbár a francia XVIII. századi erkölcsstelenységnek más, külső életviszonyokból származó okai is valának. Bizonyos továbbá, hogy a forradalom minden philosophálásnak véget vetett, sőt mondhatni a literatúrának is: ideje alatt nem jelentek meg könyvek, hanem csak röpkeiratok; a political mozgalom minden elméleti működést megzemmisíte; az egész nemzet' munkássága tetteles political lázban forrongott. Tartott ez a directoratusig, hol, mint MIGNET jegyzi meg, a szabadsági mozgalom végződött, s a polgárosodási kezdődék. A nemzeti intézet (Institut) munkálkodását elkezdé, s a Sensualismus, *ideológia* név alatt ismét fölemelé fejét az academia' terében úgy, mint az iskolában; GARAT, DESTUTT de TRACY, VOLNEY, CABANIS valának szószólói. De az ideológia' dicsősége rövid ideig tartott. Eljőve a consularatus, s az „erkölcsi tudományok” az academiából száműzettek; a philosophia elnémult, mert NAPOLEON az igenleges – mathematical s természeti– tudományok' embere, az ideológia' barátja nem volt. Uralkodási kórsága a szabad gondolkodást s szemlélődést az emberiség és birodalom' céljai felett egyáltalán nem tűre, s erre még azon kívül is különösebb oka vala. Azok közt t. i. kik őt brumaire' 18-án segíték, sok philosophiai szellemű hazafi találkozott, ki rendet és békét akarván, benne emberét találni vélte. Részben nem is csalódtak, NA-

POLEON féket vete a forradalomnak: de elnyomá a szabadságot is. Ők erős kani kormányzót kívántak ugyan de szabad elműt, s reményeikben csalatkozva ufat leltek benne. Innen az ő erőszakatlan, de szabad lelkű ellenszegülésök, melly NAPÓLEON' idegenkedését az ideológia iránt öregbíté. Lángesze azon kívül a nemzetet a dicsőség' mámorával része - gíté, s az iskolából kikerült ifjúság, a helyett hogy tudományokra adná magát, tömegben követte őt csatamezőre. Következek a *restauratio*. A forradalom a materialisticai philosophia' *vallástalanságának* tulajdonított, erősíteni, támogatni kellett tehát a trónt *vallás* által. A *theologiai iskola* feltűnt, hatalommal övezve; mellette állának a kormány' s az egyház' férfiai, s ha nagyobb nem volt hatása, azt a korszellem' ellenszegülésének kell tulajdonítani. A *júliusi napok* megdőlitek a Bourbonok trónjával a theologiai iskola' tanítószékeit is, s *az eclecticismus*, melly már a reslauratio alatt kezde csirázni, kifejlődék, s uralkodóvá Ion.

Mind ezek' következésében e három rendszer' viszonya az élethez s literatúrához most ekképen áll: a Sensualismus úgy szólván nem létezik többé, Jçg-alább nem CONDILLACféle alakjában; a republicai pártban titkos híveket számlál ugyan, de a tudományban alig akadnak szószólói; – a theologiai iskola az egyházi rend által pártoltatik, egy két lelkes írói vannak, de egészben csekély hatású; – az eclecticismus mellett ellenben a nemzet' értelmes-

sege, az alkotmányos monarchia' hívei, s a philosophiai írók' hasonlíthatlan többsége áll, s hatásának terjedelme nőttön nő, minél fogva megérdemli, hogy kifejlése' történetét kissé részletesebben adjuk elő.

Az újabb időben magok a Sensualismus' követői mind inkább szellemi irányt kezdenek venni. LA ROMIGUIÈRE (szül. 1756.) előbb CONDILLAC' követője, 1818-ban kiadott munkájában: „Leçons de philosophie, ou essai sur les facultés de l' âme^{if} szellemünk' elméleti és gyakorlati munkásságát nem származtatja többé az érzékiségből, hanem az *önmunkásságból*, s gyakorlati tekintetben az érzékiségnek *független erkölcsi érzeményt* rendel mellé. MAINE de BIRAN (szül. 1766. f 1824.) elébb CABANIS s TRACY' nyomdokin járván, utóbb spiritualista lön s LEIBNITZ' tanítványa. A Sensualismus mind a mellett 1811-ig Franciaországban teljes hittel, sőt, mondhatni dogmai tekintettel bírt, mi a philosophiai szellem' hiányát bizonyítja; mert senki sem vévé többé a természetet, az embert s belsejét tekintetbe, hanem csak a divatozó rendszert, s így e tudomány az emlékező tehetség' tárgyává silányult. 1811-ben *azonban* ROYER-COLLARD *) foglalá el a párizsi egyetembeli faculté des lettres' philosophiai oktató székét, s a dolgok azonnal kedvezőbbre fordultak. Mint később political pályára lép-

*) Született 1768-ban; philosophiai leckéit Jouffroy áz Oeuvres complètes de Thomas Reid' III. és IV. kötetében adá ki.

vén, a doctinairek' atyja lön, úgy itt REID' philosophiájával megbuktatá CONDILLAC' sensualismusát. Oktatása csak harmadfél évig tartott, de hatalmas lelkének e rövid idő elegendő volt, szándéklott mozgalma' végbe vitelére. Első évben megelégedék REID' munkái' nyomán mennie, következő esztendőben már ön elméletét adá elő, melly a skót iskola' nézetét foglalja ugyan magában, de kifejtettebb alakban. A mit taníta, a philosophia' terjedelméhez képest kevés; CONDILLAC' rendszerét csupán egy ponton támadá meg, de ez gyökeres: a *képzet' elmélete*. A Sensualismus, mint tudjuk, mindent az érzékek' tanúságára vezet vissza. Gyöngé oldala kivált előleges fogalmink' magyarázatában van. Látjuk-e, halljuk-e, vagy ízleljük-e – kérdi ROYER-COLLARD – az állományt, vagy okot? De a sensualisták' elmélete az anyagi tárgyakat illető képzetekre nézve is fonák volt. Nem csak CONDILLAC hanem már előtte LOCKE, DESCARTES és MALLEBRANCHE képzeiteinket *ideák*, azaz *képek* által magyarázák, mellyek a külső tárgyak' behatásai által agyvelőnkben képeztetnek. Nézeteik szerint lelkünk *csupán ezen képeket* s nem a *valóságos dolgokat* veszi észre. Ezen tévedésre kétség kívül a látás' érzéke adott alkalmat, mert szemünk' hátrészében, mint valamelly camera obscurában csak ugyan külső dolgok' képei ábrázoltatnak le. De már REID kérdezé: minő képeket formálnak többi érzékeink: az ízlés, szaglás, hallás, tapintás? Minőt

képzeltetni a melegről s hidegről, édesről, savanyúról, keserőről, bűzről? Ha a lélek, mint azt LOCKE képzei, az agyvelőben székel, s itt mint egy audentiás szobában, nem a valódi dolgokat, hanem csak leárnyalt képeiket szemléli: úgy közvetlenül nem hat ki a valóságos világba, s igazán csak önmagát szemlélgeti, ki nem vergődhetvén alanyiségéből tárgyilagosságra. S valóban CONDILLAC azt (*Art de penser*, 145. lap) elég világosan kifejezi: „Semmit – mond ő – e világban nem láthatunk.” S más helyen: „Ha a világ létezik, általunk bizonyosan nem látható. Ezen idealismus’ igazolására egy hypothesis vala szükséges; mert a képek’ tárgyaikkali összeegyeztését *be kellett bizonyítani*, s e végre használtatott a harmónia praestabilita. ROYER-COLLARD ellenben megmutatta, hogy hypothesis semmit sem bizonyít, s ha a képek’ elmélete áll, a Sensualismus idealismusából ki nem vergődhetik, a külvilág’ valóságát be nem bizonyíthatja, tehát ismereteink’ tárgyilagosságot igazságát sem’ s hogy ennél fogva menthetetlenül a scepticismus’ örvényébe buktat, mint ez már HUME’ példáján valósodott meg, kinek scepticismusa LOCKE’ empirismusán alapszik. ROYER-COLLARD philosophiai oktatószékét kedvenc tanítványának COUSIN Victornak *) adá által,

*) Született 1791. Eddigi munkái: *Cours de philosophie*, 1 kötet. Paris, 1818. *Fragmens philosophiques*, 1826. 1. kötet. *Nouveaux fragmens philosophiques*, 1828. 1 kötet.

ki annak elkezdett munkáját nem csak folytatta, hanem azt öregbíté is, az eclecticismust uralkodóvá tévén. Franciaországá ezen leghíresebb bölcselkedője 23 éves vala midőn philosophiai leckéit tartani kezdé, olly hatással s tolongás közt, minő a párizsi egyetemenél ABAILLARD' ideje óla pem yala látható. De a fiatal oktató rendkívüli tulajdonokkal js lépett fel: mint philosophiai szónok, mint entusiastaga-zért s jóért, csoda könnyűséggel fejtegette a legel-vontabb tárgyakat, s szelleme' villámaival minden homályt felderített. S lelkesedve mint volt, szint ezen buzgóságot a philosophia iránt ne vendékeibe is belé tudá lehelni, mi e tudomány' újoni kivirágzásá-ra Franciaországban annál nagyobb sikerű volt, mivel COUSIN tulajdonkép tanítókat nevelő intézetben oktatott, s nevendékei töltik be most Franciaország' philosophiai tanítószékeit, hasonló lelkesedéssel tovább munkálkodván. Oktatása azonban, DAMIRON' tanúsága szerint, koránt sem vala rendszeres; ő, mint nagy oktatója ROYER-COLLARD, kivált a *szabad vizsgálat szellemét* akará felébreszteni, melly munkásságra ébredvén, gyümölcsöz és philosophiát alkot. Azért leckéi közit a legnagyobb szabadság uralkodék, ő maga ellenmondásra, vitatkozásra buzdítá

Oeuvres complètes de Platon, 6 köt. Praeli phiiosopl
Platónéi opera e codd. Mss. biblioth. reg. Paris, nunc
primura edidit etc. 6 köt. Oeuvres complètes de Des-
cartes, 11 köt. Manuel de l' histoire de la philosophie,
traduit de l' allemand de Teunemann, 2 kötetben.

tanítványait, s korára nézve is hozzájuk hasonló lévén, egészen köztők s iskolájában éle. ROYER-COLLARD óla Franciaország' tudós iskoláiban a skót philosophia taníttatik, most COUSIN' tanítványai által az eclecticismus' szellemében. COUSIN, maga elébb sensualista, LA ROMIGUIÉRE' tanítványa volt; ROYER-COLLARD őt a skót iskolával ismertette meg. Utóbb, a normális iskolák' felosztatásával oktatószékét elvesztvén, Önvallomása szerint, két évet KANT' philosophiája' tanulásával tölte el, s hogy a német philosophia' belső lényét annál jobban felfoghassa, szülőhelyére, Németországba utazott. Itt a porosz kormány által, mint a propaganda' küldötte, tévedésből elfogtván, HEGELlel ismerkedett meg, s utóbb kiszabadulván, Münchenben SCHELLINGgel és JACOBIVAL. COUSIN ritka hajlékonysággal belé tudja magát idegen rendszerek' eszméibe gondolni, s Németországban egészen a német philosophia' szellemében bölcsekedett, mi HEGELt azon reménnyel kecsegtette, hogy rendszerét rá tolhatja, s azt általa Franciaországban divatossá teheti. E tekintetben Berlinben személyesen mindent megpróbált vele; de COUSIN csak németek közt volt német, hazájába visszatérve, ismét francia. Saját szellemben folytatván lelkéit, országos hivatalu embereket csala be teremébe, míg később maga is, nagy oktatója ROYER-COLLARD' példája szerint political pályára ment állal, s most a pairek' kamarájában foglalja el helyét.

Eclecticai nézeteit a „Fragmeus philosophiques”

első és második kiadásához készült előbeszédeiben, négy fő szempont alatt vázolja, a *philosophiai módszerről, psychológiáról, ontológiáról s a philosophiának históriájáról* értekezvén. Velejét ide kell iktatnunk.

1. Philosophiai módszere semmi különbséggel nem bír, s nem egyéb, mint az észlelési, melyet a skót iskola' rajzában adtunk elő. Észlelés és okoskodás (raisonnement) szerinte a philosophiai ismeret' kútfeje. A sensualismusnak szemére lobbantja, hogy hiányos észlelések mellett okoskodva rendszert alkotott; a német philosophiának, hogy okoskodik előjáró észlelés nélkül, az általánosból indulván ki, s így a philosophia' végét elejéül fordítja. A valóságban, mond, ez igen is így van, az általános a végesnek oka, ez tehát belőle származik: de – szól közbe – *hogy' tudom ezt?* csak a tapasztalásból' az egyből kiindulva. A lélektani módszer a *feltalálás* egyetlen útja, s én – így végzi be szavait – a tisztán előleges úton szemlélődő geniustól is eltávozom, attól tartván, nehogy nyomdokain eltévedjek.

2. Psychológiáját illetőleg, COUSIN szellemünk' munkásságát s eredeti formáit *érzéki fogékonyságra, szabad munkásságra s észre* osztja fel. Ez utolsó szerinte az eredeti előleges formák's közvetlen igazságok' birtokában van, legyenek bár ezek érzékiek, vagy érzék felettiek. Az éstz ennek következtében megkülönbözteti az *éntől*. *Az én* szerinte az *alanyhoz*, a *személyhez* tartozik; az ész,

ámbar a személyijeit összekötve, az *egyetemi emberi természethez*. Minden tehát, mi szabad akarat által valósul, a figyelem, ítélet, cselekvési elhatározás, az énből származik, annak környékébe vág, eszünkkel ellenben, mint mondám, szellemünk' előleges elméleti s gyakorlati formái s közvetlen meggyőződéseink, mik ennél fogva az alanyiság' korlátain s a személy' csalhatóságán túl lévén, szükségképpen tárgyilagos igazságúak. A categoriákra nézve elfogadja KANT' lajstromát; de azt két alapcategoriából akarja lehozni, az *ok* és *állomány* kategoriáiból, vagy inkább *egyből*, mert ható állomány vagy a hatás' oka, úgy mond, ugyan az.

3. Az ontológiához szerinte *lélektan* által kell jutnunk, ez egyetlen törvényes útja. KANT – így ítélt – abban hibázott, hogy az észet *alanyivá*, *személyessé* tévé; ennél fogva elméleti okoskodási' tárgyilagossága a tapasztalhatáson túl természetesen bizonytalan. Azonban, minden előleges fogalmink' veleje abban ájl, hogy *általánosak*, *kivételt nem szenvedők*, s ezen általánosságban tárgyilagos igazsággal bírók, akár tapasztalási tárgyakra alkalmaztatnak, akár a tapasztaláson túl. Okozatnak p. oka van, tulajdonnak állománya, ha azt a lehető tapasztalás' körén belül vagy kívül állítjuk is. így a lélektan öntudatunk által bizonyossá tesz miniétünkről, s a külvilág' valóságáról. Ént és nem ént föltételes létökben s hatásaikban pedig *általános ok* – az isten – előleges feltétele nélkül megfoghatatlanok, s ezen

előleges föltételnek *tárgyilag os igazsággal* kell bírnia, mivel az okság' előleges törvénye is eredetileg azzal bír.

4. A *philosophiának históriáját* illető nézeteit s ezen tudomány' viszonyát rendszeréhez, az eclecticismus' vázolatában előadtam, mivel azt helyesen úgy is csak alkotója' szellemében tüntethetem ki, 's így COUSIN' philosophiai nézeteit – mint ezt előszavában maga is tévé – legcélszerűbben, rendszerének political nézetekre alkalmazásával rekeszthetem be: „1830-ban, úgymond Philosophiai töredékei' 58. lapján – a sensualisticai és theologiai iskola a political küzdesekben részt vevének. Az első természetesen a republicai pártot követte, a theologiai épen olly természetesen a korlátlan hatalomét, azon különbséggel, hogy időről időre, céljai' sikeresebb elérésére, democratiai álorcát vett elő: valamint a philosophiában a scepticismus által törekszik a theocratiához juthatni. Ellenben annak, ki a tudományban minden kizáró elvet magától elutasít, a birodalmat illetőleg is hasonló cselekvésmódot kellett követnie, s a képviseleti kormányzást védenie, 1828ban kiadám az alkotmányos monarchia' elméletét, s ennél maradok. Olly meggyőződések, mellyek nem történetes idő viszony ok által támadnak, hanem az emberiség feletti mély vizsgálódáson alapulnak, a legelső szélvésztlől nem ingattatnak meg. A júliusi revolutio semmi más, mint az angol 1688-ki forradalom, csakhogy ez

Franciaországban ismételtetett, azaz, sokkal kevesebb aristocratiával s több democratiai s monarchiái vegyülettel. Ezen elemek' aránya, a körülmények szerint változhatik, de mind a három elkerülhetlenül szükséges. Hagyjuk a respublicát Amerika' fiatal társasági egyesületeinek, s az általános monarchiát az előregedett Ázsiának. Érett kora által hatalmas Európánk, az ó és új világ közt helyezve, egyiránt messze aggságtól és gyermekségtől, teljes kifejlődésében, a társas élet' minden elemivel bír, s ennél fogva, úgy szólván, a képviseleti kormányra van ítélve. Ezen csodálatos kormányzás' módja – időnk' szerencsés szüksége – örült propaganda nélkül is megteszi Europa körüli útját. Franciaországra nézve, bátorkodom mondani, a kérdés az: *e forma alatt lenni, vagy nem lenni*, A képviseleti kormánynyal benn nyilvános szabadságot, egyetértést és erőt látok, s ennek következésében kifelé is nagyságot és dicsőséget. Ha ellenben ezen kormányzás' módját el töröttnek képezem, semmi mást nem látok többé, mint sikereden vonaglásokat, belső s külső háborúval szövetkezve, egy visszaidézhetlenül elmúlt időszak' hatalmatlan utánozását, s mint hozzáadást, talán Franciaország' feldaraboltatását, s Lengyel- és Olaszország' sorsát. Elfordulok e látványtól, s nem akarok semmit, mi hozzá vezethetne. Political hitvallásom tehát philosophiámmal teljesen összeegyezik, s mind kettő felül van a pártok' szidalmain."

COUSIN' tanítványai, mint mondám, most Franciaország' iskoláinak oktatói;' legjelesebbek köztök DAMIRON FÜLÖP * és JOUFFROY TAMÁS **, mind kettő Párizsban a philosophia' professoral, s ítéletem szerint nem kisebbek oktatójuknál. Az az élénkség, józanság, lelkeség s életheveny, melly ' előadásokban mutatkozik, kétség kívül felülmúl mindent, mit korunkban a philosophiai literatúra felmutathat. Ne higyük azonban, hogy az eclecticismus rendszerét már kifejtette, vagy éppen bevégezte volna; eddig csak a kezdet látható. Franciaország' mostani philosophusai a Sensualismus' megbukását, a skót iskola' fölkerekedését, a német philosophia' eszméi' terjedését látták, szellemök a philosophia' históriájának tanulása által gazdagodott: illy körülmények közt szellemileg megérvén, félszogségtől s hirtelenkedéstől egyformán mentek. COUSINTÓL – Németországbóli visszajövele után – a közönség rendszere' közrebocsátását vára. Mit tett? PLATÓT, és PHOCLUST, és TENNEMANT fordítá. És JOUFFROY? REMET és STEWART DUGALDOT. DAMIRON pedig a XIX. századi francia philosophiát adá. Értekezéseik azon

* Munkája: Essai sur l'histoire de la philosophie en France, au XIX. siècle. Paris, 1834. 2 köt. Épen midőn e lapokat írnám, veszem tőle Párizsból: Cours de philosophie. 1837. Eddig négy, psychologist, logicát és morált magába foglaló kötet.

** Születelett 1796. Munkái: Oeuvres complètes de Thomas Reid. 6. köt. – Esquisses de philosophie morale, par Duguld Stewart. 1 köt.

kívül mindig a philosophiai módszert, a philosophia' kútfejeit s igazsága' föltételeit igyeksenek világosan kifejtteni, s meghatározni. Ezt a eritica végre nem hagyá helyben, szemökre vetvén, hogy örökké csak a' philosophia' föltételeit kutatják, és soha sem jutnak el magához a philosophiához. A philosophia, felel erre JOUFFROY, több két ezer évesnél, s még sem tudott igenleges tudományyá alakulni, szükség tehát, mielőtt műveléséhez fognánk, igazsága' feltételeit végkép megalapítunk, s ezt nem csak elméletileg', de gyakorlatilag is. Egyik utóbbi feltétele pedig, hogy a nagy gondolkodók' munkái honi nyelvünkön mindenki' vizsgálatára tárva legyenek, olly férfiak által lefordítva, kik az eredeti példány' eszméit s szellemét híven, világosan s érthetőleg visszaadhatják, hogy azokat eredeti munkákként olvashassuk. JOUFFROYnak e tekintetben igaza van; mert a jelen kor csak a múltra építhet; de a francia közönségnek és criticának is igaza van, mert csupán a fenlevőnek tanulása a tudományokat tovább nem viszi; s kiktől várhatná Franciaország e tudomány' saját művelését, hanemha olly férfiaktól, kiket a haza és külföld egyformán elsőeknek tart közöttök? S ím DAMIRON e méltányos követelésnek meg is felelt; philosophiai rendszerének első négy kötete elhagyá a sajtót, s a nemzeti academia, örömeiben, szerzőjüket 4000 francnyi díjjal tisztelte meg.

Bevégezvén a legújabb külföldi philosophia' rajzát, vessünk még egy végső összehasonlító pillanatot az egészre.

Előadásomból kitetszett, mikép a *lélektani* módszert a skót iskola, a francia eclecticismus, és a német criticismus követék, némi saját, de lényegtelen különbséggel: a skótok ezen módszert a szellemre épen azon mód szerint alkalmaztatják, mint a természetbúvárok a természet' kivizsgálására; az eclecticusok philosophiájok' tartalmát a már fenlevő rendszerekből merítik, de ezen módszer szerint az igazat á hamistól elválasztván, az egészet rendezvén s tovább művelvén; a criticismus pedig szintazon módszer mellett, főleg tehetségeink' hatása' módját s körét igyekszik kivizsgálni, hogy szellemünk törvényes munkássága felett annál biztosabban ellenőrködhessék s az igazságot meghatározhasssa. A rendszer pedig mind háromnál *dualisticai*, s mind a három iskolánál velejében ugyanaz, érzéki s észszerű természetünket, erkölcsi célokat s érzékfölötti okokat elismerő. Mind ezekben SCHELLING' és HEGEL' philosophiája * eltér a világ' philosophiájától, s az ez által követett mód- és rendszerekkel homlokegyenest ellenkezik. Módszerök a tiszta szemlélődés, HEGELnél minden tapasztalást kizárva; s ha SCHELLING azt előre ki nem rekeszti is,

* Fichtét itt nem is említem többé, ő az életből eltűnt, s már csak a philosophia' históriájában én-eskedik.

fogalmazásai (Conceptionen) tagadhatlanul pusztán előlegesen szerkeztet vek. Rendszerök *monisticai*; az azonság' rendszere, hypothesisen alapuló, teliat légben függő, mivel alapja sem előleges, sem utólagos úton be nem bizonyítható.

E különbség továbbá kiterjed a *szellemre* is. A skót iskola, az eclecticismus, s a criticismus a természetet *híven magyarázni* igyekeznek. A skót philosophusok eléggé szerények megvallani, mikép a fölemelendő épülethez csak szereket gyűjtenek, miknek teljes elrendezése az utókortól függ; az eclecticusok sem tartják rendszerüket késznek, s még kevésbé bevégzettnek, nézetök szerint ők csak folytatják, mit a világ' legbölesebbjei előttök kezdenek, s ezen munkát vég nélkülinek nézik, mivel az emberi ismeretet egyes ember vagy ivadék ki nem merítheti. SCHILLING és HEGEL ellenben újonnan kezdik és végzik be philosophiájokat, s ezen philosophia általános ismeretű, nem a természetet magyarázó, hanem azt *szerkesztő*, mellynek fő vonalait, képzelgéseik szerint, semmi idő nem képes megváltoztatni.* Góg annak általános bélyege. —

Előadásra nézve a skót iskola egyszerű, világos, lehetőségig népszerű, tárgyát alaposan kimeríteni igyekvő, minden tételeiben a józan észre hall-

* Lásd Schelling: System des transcendentalen Idealismus' élőbeszédei.

gató; az eclecticismus' hősei élénkek, világosak, lelkesek, stilisticai formáik' tökéletességére nézve első rangúak. – Mit mondjunk a németekről? Bélyegök szemlélődési merészség, mélység, s homály. KANT még érthető, ha egyszer műszavait felfogtuk; de előadásában nehézkes és elavult. KRUG' érthető s világos nyelvű, s prosája jó. FRIES' formái csinosabbak, előadása lelkesültebb, de helylyel helylyel homályba sülyedő. Az általános philosophia' hősei között FICHTE és SCHELLING ügyes stilisták, sőt a német legjobb prosaistákhoz számítandók, de műveik fölött, mi még inkább HEGELről áll, egyiptomi sötétség borong; szerkezeteik' gondolhatatlansága elkábítja a főt. HEGELben különösen minden összepontosul, a megfoghatatlan gondolatbeli fonákság s földéríthetetlen előadási homály. Ő gondolataiba elmélyedve, csak azok' kifejezésére ügyel, soha az előadási formára, s ez oknál fogva nemcsak gondolhatatlan, hanem olvashatatlan is.

Végül a philosophiai szellem' munkásságának *élénkségét, erejét s terjedelmét* tekintve; a skót mozgalom legcsendesebb, de csendességében fáradhatatlanul munkás. HUTCHINSON óta JOUFFROY (REID' munkái' fordításához írt bevezetésében) 45 philosophust számlál elő, munkáikkal, kik a szellem' philosophiáját tovább fejteni igyekeztek, s számok a hálái Literatúrai-Újságból, hol BENEKE a német világot az angol philosophia' legújabb szüleményeivel ismerteti meg, még jóval szaporítható.

A német nemzet' részvéte a philosophia iránt, a dogmatical szemlélődés' bünei miatt, KANT óta mélyen sülyedt; a német philosophia áltáljában egy nagy crisis' előestvéjén áll, melly csak józan ész által, a tapasztalás és élethez visszatérve s csatlakozva, hasznára fordítható. A francia mozgalom a legfiatalabb, tehát legélénkebb is. E nemzet a legújabb időben előbbi szellemi elszigetelésének korlátain áttörvén, az angol és német literatúrával mindig nagyobb összeköttetésbe jött, szabadsággal, békével 's élénk társasági étellel bír, philosophusaiban élénk vágy buzog, a világphilosophia' tetőpontját elfoglalhatni, mint azt COUSIN és JOUPFROY egyenesen kimondják s nemzetök tapssal fogadja és buzdítja büszke, de nemes szándékaikat. Ok elég, hogy a francia eclecticismust további kifejlődésében figyelmes szemmel kövessük, s előkelőleg méltányoljuk.

B E F E J E Z É S .

EGY PILLANATTAL PHILOSOPHIAI LITERATÚRÁNK' ÁLLAPOTJARA.

A philosophiának köztünk meghonosítását s önálló művelését előmozdítani levén munkám' legáltalánosabb célja, összehasonlító criticával világosítani fel eddig a világphilosophia' módszereit, rendszereit s fő irányát napjainkban; tekintsünk már most saját philosophiai literatúránkra, hogy állapotját s viszonyait megismerve, megalapíthatása' s előmenetele' szükségeit meghatározhassuk.

Philosophiai literatúránk' históriájában minde- nek felett szembeszökő adat, hogy mi magyarok elébb bírtunk anyanyelvünkön irt magyar philosophiai munkákat, mint a németek. APÁCAI CSERE JÁNOS* t. i. már 1653ban adta ki „Magyar ency-

* Lásd Philosophiai pályamunkák. Kiadja a m. tudós társaság. Első kötet. Almási Balogh Pál' felelete ezen kérdésre: Minthogy a philosophia' minden ágának

clopaediáját”, s három évvel utóbb logicáját s így az elsővel harminc egynéhány évvel előzte meg a híres THOMASIVS’ e tárgyú német dolgozatait. Sőt, úgy látszik, nemzetünk a nyelv’ művelésére is előbb fordítá figyelmét mint német szomszédink, mit a korábbi nyelvtani s szótári próbálatok bizonyítanak. Tehát csupán az időt tekintve, nekünk magyaroknak nyelvre és philosophiára nézve messzebb kellene lennünk mint a németeknek. De milly különbséget mutat a tapasztalás! Hátramaradásunk’ okai’ kinyomozására nemzeti academiánk 1831-ben jutalomkérdést hirdetett, s feleltek rá BALOGH PÁL alul idézett munkájában, s HETÉNYI JÁNOS „A magyar philosophia’ történetírásának alaprajzában” **, mennyire a kútfők’ hiánya engedé, alaposan, s szabadlelkűen; mind kettő ebbeli hátramaradásunkat a

kifejtése s hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető: ha nemzeti íróink a philosophiára nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgoznak elődeik, vagy miben s mi okra nézve maffadának hátra; ez a’ kérdés: Tudományos művelődésünk’ története időszakonként mit terjeszt élénkbe a philosophia’ állapotja iránt; és tekintvén a philosophiát, miben s mi okra nézve vagyunk bátrabb némely nemzeteknél?” Budán, a m. kir. egyetem’ betüivel, 1835. gr. 211. lap.

** Tudománytár, közre bocsátja a m. tudós társaság. (Új folyam), értekezések, szerkezteti Luczenbacher János. Második kötet. Budán, a m. kir. egyetem’ betüivel, 1837. n8r. 76–164. 1.

latin nyelv' szerfölötti elhatalmazásának, ellentétben nemzeti nyelvünk' elhanyaglásával, szegénységünknek s a ..., nevelés s oktatás' hiányainak tulajdoníták.

Nem mintha APÁCAI CSERE JÁNOS óta philosophiai íróink nem lettek volna. Egyes, olykor jeles literatúrai tünemények, mutatkoznak a legdurvább századokban is, mert mindenütt s minden időben születnek lángeszű férfiak, kiket az élet, a műveltebb külföld, vagy az őskor' literatúrája mivel; de illy egyes, időre nézve egymástól messze eső, elszigetelt jelenések, életre ható nemzeti literatúrai nem képeznek; melly tulajdonkép csak akkor kezd virágzásba indulni, ha a nyelv' *grammaticája* némileg megállapíttatik, a *literatúrai nyelv* fejlődésnek ered, s az írók egymással s a közönséggel kezdet fogva, folyton és szakadatlanul munkásak. Illy nemzeti literatúrával mi magyarok csak RÉVAI és KAZINCY óta dicsekedhetünk. APÁCAI CSERE JÁNOS köztünk elég jókor indítá meg ugyan a philosophiát; de csak 119 évvel utána szólamlott meg újonnan SARTORI BERNARD*; s ámbár azóta philosophiánk' históriája, a pusztán fordítókat s ertekezőket ide nem számítva, *tizenöt* ** eredeti philoso-

* Magyar nyelven philosophia. Azaz: a bölcsesség' szeretetének tudományából némelly jelesebb kérdések stb. Egerben, 1772. 4r. 276 lap.

** Lásd neveiket s munkáikat Balogh Pál' idézett pályamunkájában.

phiai írók nevez, úgy hogy már most egy philosophiai tudomány sem létezik, melly nemzeti nyelvünkön ismételve közre ne bocsáttatott volna: mind a mellett még is, fájdalom, tagadnunk nem lehet, hogy fáradozások' hatása e tudomány' köztünk felvirágoztatására igen csekély volt, épen mert ezen írók elszigetelve munkálkodtak, s folytonos hatást nem gyakorolhattak.

Ha tehát tagadhatlanul némi *philosophiai literatúrával* birunk is; állíthatjuk-e, hogy már *önálló saját philosophianh* van? Kétlem.

Tekintsünk be régibb philosophiai Íróink' munkáikba. Mik azok? *Compilatiók*. APÁCAI DESCARTES' philosophiáját másolta, SARTORI WOLFét, s azóta a német philosophia' divatba jött rendszerei nálunk mindig hív követőkre találának; így WOLP után KANT' philosophiája, s legújabban SCHELLING-é, de főleg HEGELÉ. Régibb íróink' munkái pedig, úgy szólván, latin nyelven fogalmazott magyar forditmányok; mert majd mindnyájan latin iskolák' oktatói valának, s mit a külföld' íróitól tanultak, s hazájokban latinul tanítanak, azt utóbb hazafiságból nemzeti nyelvünkre áttéve adák ki. Mások' nézeteinek szolgálai lemásolása pedig önálló philosophiai nem állapíthat meg. Ha philosophiai meggyőződéseinket geographiai helyzet, a' latin s német nyelv' ismerete, s a szomszédinknál történetesen fölkerelkedő rendszerek' majmolása határozza: úgy nem az igazság, hanem történetes esetek által

vezéreltetünk, a pórnéphez hasonlítva, melly nem tekintve: keresztények, muzulmánok vagy hinduk közt lássa meg a napvilágot, mindig s változatlanul azon vallást tartja igaznak s egyedül üdvezítőnek, mellyben születik. Illy úton igaz philosophiához lehetetlen jutni.

A mondottakkal azonban nem szándékom philosophai íróink' becsét kisebbíteni. Napjainkban a tudományokat nem lehet többé feltalálni, azok már századok óta léteznek. A műveletlen nemzeteknek ennél fogva a művészet' és tudomány' első magvait a műveltebb külföldről kell kölcsönözniük; minél fogva minden új nemzeti literatúra szükségkép *utánzással* és *compilatioval* kezdődik; utánzással a művészetre, s compilatióval a tudományra nézve. A compilatio tehát kezdő philosophiában nélkülözhetetlen eszköz e tudomány' honosítására, elmellozhetetlen kezdet s fok tovább művelésére.

Azonban minden philosophiai íróinkat, kivétel nélkül, ezen osztályba számítanunk még sem lehet, még az elhunytakat sem mind, kivált azok' legjelesebbjeit: KÖTELES SÁMUELT és IMRE JÁNOST. Amannak Logicája, Erkölcsi philosophiája, Philosophiai encyclopaediája, s KÁLLAY FERENC r. t.' s az én ajánlatomra nemzeti academiánktól elfogadott, épen most megjelenő „Philosophiai anthropológiája” figyelemre még folyvást s igen méltó dolgozatos; s ennek magyar philosophiája',* mellynek,

* A bölcselkedés. Első darab. A gondolkodás' tudó-

fájdalom, a' szerző' kora halála miatt, csak első két része jöhet ki: a legjózanabb, tapasztalást és szemlélődést egyesítő elveken alapul. Sőt mióta a m. tudós társaság philosophiai jutalomkérdéseket hirdet, úgy látszik, mint ha philosophiai literatúránk a compilatio' stádiumából magasabb, önállóbb fokra emelkednék. Ezt bizonyítják az imént nevezett 1834-iki pályairatokon kívül philosophiai értekezéseink s munkáink' napról napra növekedő száma s érdeme; ezt azon tudós férfiak' nevei, kik napjainkban, philosophusaink' Nestorától, a fél százados pályán át fáradhatlanul munkálódó FEJÉR GYÖRGYtől fogva, a legújabbban természetjogi munkájával magát ismeretessé tett CSATSKO IMRÉig, egymással vetélkedve, a philosophiát művelik. Mint criticát üző, ki literatúránk' menetét évek óta figyelmes szemmel kísérem, neveiket s dolgozataikat tán egyenként fel kellene hoznom, sőt meg is bírálnom: de ez magában kényes dolog, s tervemen kívül lévén, elég legyen ez úttal tiszteletemet főleg HETÉNYI JÁNOS' és BALOGH PÁL' eddig szerzett érdemeik iránt nyilatkoztatnom ki, s azon reményeket, mellyeket VECSEI JÓZSEF, debreceni prof, székfoglaló programmájával gerjesztett. Philosophiai literatúránk valóban, kivált ez utolsó évben, élénk fejlődésnek ered. Úgy látszik, mint ha nemzeti literatúránk költészi stádiumából a *tudományosba* akar-

na átlépni, hogy literatúránk' e' két ágai ezentúl egymással karöltve s egymást támogatva, magasabb fokokra emelkedjenek. Az elméleti philosophia' kifej lésének, úgy látszik, akadályok nem állanak ellene, s nem kétlem, ki fog virágozni, csak – a majmolás' szolgálai szokását letehessük.

Mert valóban, mit is nyerhetünk ezen túl általa? A compilatio örökké csak azt másolja s ismétli, mi már a világliteratúrában létezik; általa tehát a világ' végéig semmiféle tudományt elébb nem lehet vinni. Ha tehát philosophiai literatúránkban haladni és saját philosophiához jutni akarunk, *önálló philosophálásra kell emelkednünk*. A philosophia már általán s lényénél fogva a legszabadabb tudomány; kénytelenek vagyunk önálíólag philosophálni, mert magunkat abban, mi igaz és jó, erkölcsi természetünknel fogva függetlenül kell határoznunk. Útmutatást, oktatást a philosophálásra igen is nyerhetünk, sőt valamely philosophiát historiée meg is tanulhatunk: de szabad vizsgálat nélkül önálló philosophiához már annál fogva sem juthatunk, mivel ez mint igenleges tudomány még nem is létezik. önálló philosophálástól függ tehát a philosophiának megállapodhatása s előmenetele hazánkban, s ezen követelést szintűgy teljesíthetjük, mint akármely más nemzet' tudósai; mert a philosophiának kútfejei, a világ' philosophiája, s e tudomány' tárgya a természetben, az ember s öntudata, nekünk is szintűgy tárva állanak mint ne-

kik. – Ha pedig e föltételeket teljesítendjük, akkor saját, önálló, akkor *magyar philosophiával* fogunk bírni: azaz, tárgyra ugyan nem, de szellemre s előadásra a többi műveit nemzetekéitől különbözővel, úgy, mint a nyelvszokás megkülönbözteti a *német* philosophiát a *franciától*, ezt pedig az *angoltól* stb.; mert minden nemzeteknek képzetmódja, mint az egyedeké, különböző. S im itt igazolhatom merészségemet, melly szerint munkámat propylaeumoknak a *magyar philosophiához* címzeni bátorkodtam. E cím jeleli ki szándékom' kellő középpontját, s felette sajnálnám, ha valaki azt tudatlanságból, vagy önhittségből eredetinek tartaná. Nem ismeretlen ugyan előttem, mikép elvontan képzelve, csak *egy igazi philosophia* létezhetik, mellyre kirekesztő szabadalmat egy nemzet sem bír, mert az emberiség' tulajdona; de tudom azt is egyszersmind, hogy ezen egy igazi philosophia eddig még inkább eszmében, mint valóságban létezik, s hogy a tudós világ' minden eddigi fáradozásai annak kiállítására csak többé vagy kevesbbé sikerült próbatételek, eszménye' megközelítésére. Bírjunk tehát csak egyszer önálló philosophiát, s bírandunk a nyelvszokás' teljes jogával úgy nevezhető *magyar philosophiát* is. Fog-e ez azonban eredményeimmel megegyezni? – ezt a tapasztalás bizonyítandja be; alapnézetemet legalább, melly abban áll: hogy kirekesztőleg sem előlegeesen, sem utólagosan ne philosophaljunk, nem féltém, s ettől

függ a követendő módszer, ettől a felállítandó rendszer. Hazánk' földje dél és éjszak közt a középvonalon terüi el, s nemzetünk' szellemében az érzékiség és ész közt ritka egyensúly találtató, mellynél fogva félszeg empiricai vagy rationalistcikai kicsapongásokra nem lehet hajlandó. Ez biztat.

A hegelisták ugyan, ezt nem kétlem, indítványomnak ellent fognak szegülni: protestáns candidatusaink most Németországban egyedül a berlini egyetemet látogathatják meg, s a hegelismus' ezen bölcsejéből áthozzák tanítmányát hazánkba; ők tehát, kik mestereik' rendszerét a philosophia' tetős fénypontjának tartják, kik azt a legújabb, bevégett, s világphilosophiának lenni hiszik, egész munkámat természetesen fonáknak, szegénynek, sőt szándékomat alkalmasint az örültséggel határosnak fogják tartani. Részemről, dolgozatom' folytatásban magam sem kíméltem őket; mert a német egyoldalú, üres rationalismus az épen, melly az újabb időben nálunk a szellemeken zsarnokilag hatalmaskodik, a majmolás' szolgálai szokását hazánkban örökíti, s ennél fogva *az önálló philosophálásnak a magyar philosophiai fölkerekedhetésének legnagyobb akadály*. Ereje scholasticai dialecticája' homályában áll; s míg a tudós világnak nem sikerül érthetetlen phraseológiáját népszerű, teljes világosságú nyelvre átfordítani, addig azt a józan ész, természet szerint, sírba sem döntheti. Ez pedig eddig, tudtom szerint, még a németeknek sem

sült el. A német filosoplusok' eredetiségkorsága t. i. abban is kitünteti magát, hogy tiki saját új rendszerével új műszavakat is hoz divatba; azért philosophiájokat az első tíz éveken által közvetlen tanítványaikon kívül rendesen senki sem érti. Utóbb midőn a növendékek is fel kezdenek szolamlani, a homály lassanként enyészik; FICHTE' tanítmányát p. o. már megfoghatólag tudják előadni, minél fogva rendszere a philosophiá' históriájának mausoleumában, hová mint ritka különösség igen is tartozik, be is van már iktatva: de a még élő SCHELLINGgel s tanítványával HEGEL, még koránt sem vagyunk annyira. HEINE, ki, ha valaki, világos előadással bír, Salonja' második részében e merénybe bele sem mert ereszkedni, azon furcsa ürügy alatt: „hogy a franciáknak (mert a cikkely franciáknak íratott) hasznosabb a német philosophiá' ezen részéről semmit sem tudni, mivel illy közlések Franciaországban a főket még jobban megzavarhatnák.” FICHTE, SCHELLING s HEGEL' philosophiája eddig általában idegen nyelvre át sem fordított, s azért nehéz róla külföldinek világos fogalmakat nyerni. Múlt évben a francia academia a német philosophia' legjobb előadására tetemes jutalmat hirdetett, de a beküldött pályamunkák a várakozásnak meg nem feleltek s az academia kénytelen volt jutalomkérdését még egyszer s hosszabb időre hirdetni. Talál-tatik-e arra ember, ki homályain áttörve, azt a francia, átlátszó világosságú nyelven képes lesz elő-

adni? a tapasztalás bizonyítandja. Hogy ez magyar hegelistainknak legalább eddig nem sikerült, kiki tudja, ki dolgozataikat olvasta; mi annál szomorúbb, mivel tulajdonképen nekik kellene HEGEL' philosophiáját *részleteiben* előadniok; mi többiek, iskolájokon kívül állók, azt csak *alapelveire seredmenyeire* nézve bírálhatjuk meg, mit az adott körülmények közt, úgy hívém, legcélszerűbben teljesíthetni, ha tételeit, a mód- s rendszerek' előadásában állandó tekintettel követvén, azokat fokról fokra felvilágosítgatom, az újabb philosophia' előterjesztésénél pedig külső viszonyait történetirásilag kitüntettem. Egyébiránt itt, munkám' végénél, a philosophia' érdekében, tartózkodás nélkül kijelentem, hogy ezen tanítmányt sem legújabbnak, sem uralkodónak, sem pedig a világ' philosophiájának nem tartom. A lélektani mozgalom Németországban – mint kimutattam – újabb, s a hegelisták még hónukban is számra nem csak a többi philosophiai rendszerek' követőivel, hanem egyenként némelly más iskolákkal sem mérkőzhetnek; nincs egy egyetem is, hol a hegelismus kizárólag taníttatnék, s a leghíresebb élő német philosophusok: SCHELLING, FRIES, HERBART, KRAUSE, KRUG, ellenei.* A világ' philosophiájának fő iránya pedig nem egyoldalú rationalisticai, hanem ismére-

* L. Rotteck és Welcker, Staatg-Lexicon, VII. köt. 613. lapján.

tünk' mind kél kútfejeit egyesítő synthetismus. Hogy HEGEL az egyoldalú ration alismust tetőpontjára csigázta fel, megengedem, de ezzel a philosophiát nem emelé fénye' zenit-, hanem lesülyeszté a homály' nádír-pontjáig. Tisztán észleges úton ezen tudományt be is lehet végezni, mert szemlélődésünk, röptében oily szabad mint a' költés, arra tehát teremtő ész-, és képzelődésnél egyéb nem kívántatik. Valamelly önkényleg választott hypothesisból, mint HEGEL az eszményi és valónak azonságából, kiindulunk, s fonák nézetünket ember, isten és világon végig következetesen fejtegetjük; s ím a feladat teljesítve van. E' működés' helyességéről s az eredmény' igazságáról feleljen azután a kinek tetszik: mert az igaz philosophia' bélyege, ítéletünk szerint, a többi közt az is, hogy folyvásti tökéletesítést nem csak enged, hanem meg is kíván. HEGEL' philosophiája által e tudomány általában semmit sem nyert; ő egyetlen egy, életben használható, nagy igazságot nem fedezett föl. Módszere az újabb philosophiát visszavezeti a scholasticusok' rég kikacagott, a logikai alanyi gondolkodást a metaphysical tárgyilagostól meg nem különböztető dialecticájához; rendszere pedig az új platonikusok', sőt az őskor' idejében, PLOTIN' azonosság-rendszeréhez s általános tudásához s a keletindiai pantheismushoz. Hogy illy mód- s rendszer mellett, a *józan és képzetmódja* szerint, *valóságos világismeretről, személyes istenről, szabad-*

ságról s halhatatlanságról szó sem lehet, azok után, miket eddig előhozánk, úgy hiszem, világos. Mi pedig lélektani criticusok ezen tárgyakat valóban egészen máskép képzeljük. Ha a természet művei szemünkbe tűnnek, bennök egy mindenható ész csodáit bámuljuk, a nélkül azonban, hogy azokat lényökre nézve megfoghatnók; a nélkül, hogy egy növényt vagy csak annak egy levélkéjét is máskép alkotni tudnók. De ehhez talán a hegelisták is épen olly kevésbé értenek, ámbár magokról nagy fennyen hirdetik, hogy ember-, isten és világról általános ismére tök van. Állítások tehát tán csak pusztá *képzeltetés*; s egész képzetmódjok nem valóságos, hanem csak *eszményi*? HEGEL a maga rendszerét, valahol Írásaiban, *általános idealismusként* nevezi, s valóban az nem is más, idealismusként, melly az azonság hamis rendszerére támaszkodván, s a tiszta vagy általános lét elvont fogalmából kiindulván, szükségkép *pantheismusként* fejlődik; – tehát *idealisticai pantheismusként*, vagy *pantheistical idealismusként*. HEGEL' philosophiájában igazán tehát három egyoldalú monisticai rendszer' fonáksága pontosul össze. *Azonsági rendszere* a képzet és lét' azonságát teszi fel; *pantheismusként* mindent eszményileg az egy általános eszméből származtat: minden az isten' szükségképeni kifejlődése; s így általa az egész mindenség, ember, isten, világ, pusztán eszményi álmvilággá változik; *gyakorlati philosophiája* végre merő quietismusra ve-

zet; mert ha minden, a mi van, az isten' kifejlődése, úgy minden, a mint van, jó is; vagy, HEGEL' kitétele szerint: minden a mi van *észleges*, s így a helyett, Hogy *tökéletesülésre törekednénk*, inkább meg kell abban, *mi* történik, s a *mint* történik, végkép *nyugodnunk*. Illy philosophiát kivált fiatal, az élet' eszményeit lelkesedéssel valószínű törekvő nemzet nem használhat.

Ezen magyarázatimért HEGELnek hazánkban elszaporodott követőitől alig nyerek köszönetet. Hogy az azonság-rendszerre támaszkodnak, ezt soha sem tagadták, a pantheismust ellenben eddig takargatták. TAUBNER a közvetlen VANt még a *kimondhatatlannak* nevezi, míg végre SZEREMLEI megvallja, hogy az *isten*. De hogy philosophiájokat pusztá idealismusnak tartásák, ezt furcsa követelésnek nézendik, tökélyét éppen abban helyezvén, hogy felsőbb felfogásban az eszményinek és valónak különbségét megsemmisíti, s így lényénél fogva éppen olly való mint eszményi. Ezen értelemben nevezi SCHELLING is philosophiáját *reálisnak*. Uram, a különbség itt, mint látják, a különböző *képzetmódban* fekszik. Ha a hegelisták az eszményinek és valónak azonságát felteszik, úgy képzetmódjok szerint a lét s valóság az eszményi elemben már eredetileg befoglaltatik, s ezen nézet szerint a létező' s való' dialecticai teremtésére rá sem szorulnak, ezt nekik, WARGA JÁNOS' kedvenc kitétele szerint, csak *közvetíteni* (vermitteln) kell; s ennél

fogva boszankodással olvassák LEO halai prof.' gyanúsításait, ki őket egyenesen *atheismussal* vádolja. Minden-istenök, *az ő értelmükben*, valóságos isten, sőt ők istent ott is látnak, hol mi többi együgyű keresztények csak valóságos sziklát, fát, vagy épen szép leányt, melly utóbbi isten jelenetben sz. JEROMOS igen hegel-ellenileg inkább az ördögöt vélte szemlélni.

Én illy gyanúsítástól távol vagyok, az gyűlöletes előttem; de ha nézeteink' különbsége kivált a képzetmód' különbségében áll, mutassák meg s világosítsák fel, kérem, saját képzetmódjok' helyességét. A német *philosophia'* bélyege s haladása, SCHELLING' nézete szerint, *processusában* áll. Epontra kell tehát minden erejüket fordítaniok, hogy végre megfoghassuk, mikép lehet a fogalmon kívül levő s attól függetlenül' létező tárgy azzal ugyan az; s hogy' alkothatja ennek dialecticai, pusztán eszményi működése a valót? Erre felhivattak már előttem is, a józanon látó, sok olvasottságú, szeszélyes *** úr által, ismételt sürgetéseiben. * Míg ezt nem teljesítik, *világos, érthető előadásban*, addig nekünk, *értelmünk s a józan ész' képzetmódja szerint*

* A magyar hegeli port megindítva lásd az *Athenaeum* 1838-ki I. köt. 21. számában-, folytatva u. ott. 46, 49; II. 26. 40. 41. 45. *s ez idén átvive a Figyelmezőbe*, 4. 6. 7. 13. 14. 16. 17. 18. 19. 20. 26. 27. A zaklató, *** úr, a hegelismus' védői Warga János és Szeremlei Gábor.

igazunk lesz, ha állítjuk: hogy valóságosnak képzelt világnézetök az *észleges vagy szemlélődési replis-mus*’ üres szemfényvesztésain alapuló, pusztán *esz-ményi agy szülemény*.

Egyébiránt ne higyük, hogy HEGEL’ tanítamánya ellen egész munkámon át kivált azon okból csatáztam, mint ha tartanék tőle, hogy minden törekedéseim’ ellenére nálunk divatozó philosophiává válhatik. Ettől én nem félek, sőt még attól sem igen, hogy fonákságai által köztünk a philosophia’ hitelét csökkenthetné. A hegelismus csak élő szóval terjedhet, tehát nem – mint annak nálunk történnie kellene – pusztán *iras* által; és csak Németországban, és ott is egyedül napjainkban. REIMARUS, GARVE és LESSING’ idejében, midőn a németek homályos fogalmakhoz még annyira nem szoktak, a’ philosophusoknak kitüntetésökre még olly kifinomított, hallatlan elvonásokra szükségök nem volt, s a’ gondolkodók, annyi-csalatott remények után, új meg új próbatételekhez folyamodni kénytelenek nem voltak; REIMARUS’ idejében, mondom, a hegelismus még Németországban sem fejlődhetett volna ki · mint általában lehetetlen minden kezdő philosophiában; mert a dolog’ természete ellen van, hogy egy, senki által nem értett tanítmánynyal valamelly tudományt megalapítani lehessen. Sőt kezdetkor fogalmainknak nem csak világossággal, hanem bizonyos velősséggel, s ha úgy szólnom szabad, tenyeres talpassággal kell bírniok, hogy az

elvonásokhoz még nem szokott elmék által felfogathassanak, s az utókor rajtok finomíthasson. Illy modorban tanította e tudományt SOCRATES, a philosophia' atyja, kiből a józan ész' genieje szólt, átlátszó világosságú nyelven, s olly hatást gerjesztve, minőt előtte s utána egy philosophia sem; mert halála után azonnal elméleti és gyakorlati irányban a legdúsabb virágzásnak indult. A philosophia áltáljában, már természeténél fogva nem más *felvilágosításnál*, felvilágosítása rendeltetésünknek s a létező' s történő' végső okainak; minél fogva nem tűri a homályt. Ha tehát DESCARTESTal a világosságot az igazság' criteriumának nem tartom is, MALLEBRANCHESal abban legalább egyet értek, hogy a legtöbb esetekben azzal össze van köttetve, s igaz ránk nézve bizonyosan csak az lehet, mit teljesen értünk, tehát: mi világos. Meggyőződést gerjesztő s az életben használható philosophiának tehát, ellenmondás nélkül, minden időben, érthető beszédben kell jelenkeznie, de, mint mondám, *főleg kezdő literatúrában*. Körülmenyink közt tehát HEGEL' nyelvével s egyiptomi sötétségi! phraseologiájával e tudományt köztünk honosítani s terjeszteni akarni, ezt én a képtelenségek' legnagyobbikának tartom. Illy beszédnek nálunk nem csak jó, de még rossz sikere sem lehet, az elméket a philosophiától el nem idegenítheti; mert fiatal nép, mint fiatal ember, *erős* hitű, s a kétkedésnek csak ismételt szomorú csalódások után adja magát által.

Ideje tehát, hogy a hegelisták érthetetlen be-
szédekkel felhagyjanak! A közönség eddig elé a
közvetlen VANnal s *közvetítésével* valóban eléggé
elkínóztatott! A mit az ember ért s világosan gondol,
azt rend szerint elő is tudja világosan adni; s
így, ha a hegelisták homályos modorjoknál ezentúl
is makacsul megmaradnak, azon gyanút gerjesztik
magok iránt, hogy azt, mit írnak, magok sem ért-
tik, vagy – mi véleményem – hogy a dolog egy-
általjában világosan elő sem adható, *a nélkül t. z.*
hogy képtelensége kézzel foghatóvá ne váljék s a
józan észről azonnal mint fonákság el ne ismertese-
sék. Ez oknál fogva a hegelisták’ ellenvetéseiktől
nem tartok: *őket senki sem fogja érteni.*

Altaljában, nem a critica, sőt nem a megtá-
madás az, mitől tartok, hanem a részvétlenség;
nagyobb csapás munkámat nem érhetné, mint ha az
hallgatással fogadtatnék. Szavam gyöngébb, hogy-
sem magam e fontos, itt szóba hozott tárgyakat el-
dönthessem; szükség tehát, hogy nálam belátóbb
férfiak által figyelemre méltatva szóba vétessenek:
részemről meg leszek elégedve, ha tisztos körökben
szavazatot engednek. Küzdve fejlik ki életben és
literatúrában minden igaz és jó, sa síri csend a
halálnak bizonyos jele. A philosophia különösen,
minden időben, a legellenkezőbb elvek’ csatapiaca
volt. Mint tetteles criticus pedig általjában nem
tartozom azok közé, kik magoknak mindenhez szí-
vesen szabadságot vesznek, másoktól pedig ugyan

azt megtagadják én az író az embertől meg tudom
különböztem, s philosophiai nézeteim' megtáma-
dását személyes ellenségeskedésnek soha sem tar-
tandom.

TARTALOM.

<i>Előszó</i>	<i>L. III.</i>
BEVEZETÉS	11

ELSŐ KÖNYV.

A philosophia' fogalma', mód- és rendszereinek eriticája.

ELSŐ SZAKASZ. A philosophia' fogalma, ágai s fontossága	21
MÁSODIK SZAKASZ. A philosop' hiai módszerek ..	32
A. A phil. módszerek' német osztályozása: do- gmaticus, scepticismus, eriticismus	51
13. Angol-francia osztályozás: észlelési és hy- pothetical módszerek	59
HARMADIK SZAKASZ. A philosophiai rendszerek	64
ELSŐ FEJEZET. Elméleti rendszerek	66
A. Elméleti tárgyilagatos rendszerek	67
I. Materialismus, Spiritualismus, dualismus	71
II. Naturalismus, pantheismus, theismus	94
III. Realismus, Idealismus, azonság' rendszere	107
13. Elméleti alanyos rendszerek.....	123
I. Empirismus és rationalismus	126
II. Sensualismus	140
III. Logical rationalismus	141

	<i>Lap.</i>
IV. Reflexiói philosophia	142
V. Érzeményi philosophia	142
VI. Érzeményi rationalismus, vagy mysticai szemlélődés.....,,	144
MÁSODIK FEJEZET. Gyakorlati rendszerek	148
I. Epicurismus	151
II. Stoicismus.....	155
III. Socratismus	158
BEFEJEZÉS	165

MÁSODIK KÖNYV.

A legújabb philosophia' históriájának eriticaí vázlatá.

BEVEZETÉS.....	173
ELSŐ SZAKASZ. A skót iskola.....	177
MÁSODIK SZAKASZ. A német philosophia	204
HARMADIK SZAKASZ. A legújabb francia phüos.	246
BEFEJEZÉS, egy pillanattal philosophiai literatú- ránk' állapotj ára	273

J E G Y Z É S .

Meg lévén a szerző győződve, hogy nyelvben, sem a belső fejlődésnek, sem a külső formák- s így a leírásmodnak is, míg a nyelv holt hagyományyá nem válik, határt szabni nem lehet; azon legközelebbi újítást is, melíyet régibb példák után némelly társai ajánlanak – értve a *takarék elvén* alapodó kihagyását a hiányjelnek ott, hol annak semmi haszna nincs (*a*, *e*, ennek összetételei, és az *s*), valamint a *c* mellől a szinte felesleges *z*-nek elvetését – annál nagyobb készséggel fogadta el, mennél inkább óhajtja, hogy írásunk minél elébb minden szükségtelenektől megtisztíttassék; s azon felül a maga példájával is – *quantum valere potest* – oda hasson, hogy egyszer másszor indítványozott újításokat, ha egyszer helyességük ellen kifogás nem lehet, sok ide oda szólás nélkül, tetteleg legott életbe léptessük.